Բագին

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 83

Հայո՛ց լեզու, որքա՜ն
կը սիրեմ քեզ: Ո՛չ մէկ
աղջիկ երկրի վրայ
կրնայ պարծենալ,
թէ այդքան
խանդաղատանք
այդքան գորով,
այդքան աղապատանք
ստացած է ինձմէ:
Հաւատարմութիւնը, որ
կը կզամ քեզի հանդէպ՝
աւելի՛ կօրաւոր է, քան
մեր այս եղկելի
կեանքը: Ե ուզէի քեզ
սորվիլ մինչեւ վերջին
վայրկեանը, — քու
յետին շեշտերդ ու քու
յետին բառերդ: Քու
ներքին երաժշտութիւնդ
ու քու գծած ճամբադ՝
պատմութեան մէջ:
Դուն, որ մեր աղօթքն
ես ու մեր հաճոյքը, —
հայո՛ց լեզու,
կը սիրե՛մ քեզ:

Հ. Թումանեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

* * *	1	Բառերու հացով, գաղափարներու գինիով։
ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ		Բանաստեղծութիւններ, արձակ էջեր, քարգմանութիւններ, տեսակաւ գրու-թիւններ (էջ 4, 5, 10, 34, 38, 49, 51, 60, 66, 72, 77, 84, 92, 102, 115, 158)։
ԳԷՈՐԳ ԿԱՒՎԱՐՆԱՑ	5	Ազօթք
ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ	7	Սէրը Վ. Շուշանեանի գրականութեան մէջ
ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒԼ	11	Որբը
ՇՈՒՇԻԿ ՏԱՆԱՊԵՏԵԱՆ	12	Ասֆ սիրայիր, գարնանայիր
ՄՈՎՍԷՍ Ս. ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ	14	Շուշանեանի ոգւով եւ Քէպապճեանի աչքով...
ԿԱՐՕ ՓՕԼԱՏԵԱՆ	17	Գրագէտը, որ իր հոգւոյն խորը Արարատ ունէր
ՄԱՆՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	30	Վազգէն Շուշանեան
Ն. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ	39	Շուշանեանի հետ, Շուշանեանէն առիթով
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՓՉԵԱՆ	46	Վազգէն Շուշանեան
ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ	58	Վազգէն Շուշանեան
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	62	Շուշանեանի հերոսը՝ երեք գործերու ընդմէջէն
ՆԱՋ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ	82	Սիրոյ հոգարկուած ճերմակխարիսխը
ՆՈՒՊԱՐ ՋԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	87	«Բանաստեղծը եւ կինը»
ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	94	Ցիշատակաց թեւաշխարհի վիպական հերոսը
ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ	98	Վազգէն Շուշանեան
ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ	100	կարօտ՝ երկու գերեզմաններու
* * *	105	Ձեռագիրներուն ռադիականը
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	114	Անաւարտ հոգիի մը «ճնրփիճ դաշտանկար»ը
ՆԱԶԱՐԷԹ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	119	Շուշանեան՝ կրկնակի հայը
ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆ	125	Վազգէն Շուշանեան
ԿԱՐՕ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ	131	Անկեղծ ընկերվարականը
ՊՕՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ	145	Ազերս...
* * *	147	Ի խոյզ ճարակաւ երիտասարդութեան
ԲԻՒԶԱՆԴ ԹՕՓՒԱԼԵԱՆ	152	Վազգէն Շուշանեան
ԼԵՒՈՆ ՄՈՒՋԵԱՆ, ԱԲՕ ԱԲՈՑԵԱՆ եւ ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	153	Շրջաբերական

ՅՈՒ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յ. Ճ. Սիրունի (էջ 9), Ա. Զօպանեան (33), Յ. Օշական (48), Բ. Թաշեան (61)։

digitised by A.R.A.R.@

Բագին

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻԹ. ՏԱՐԻ Ի. ԹԻՒ Ի ԲՈՒՆՎԱՐ ՈՉՓԱՋ ՊՈՒՍԱԿԱՆ ՏԱՐԻ

ԲԱՌԵՐՈՒ ՀԱՑՈՎ, ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՒ ԳԻՆԻՈՎ...

Mais comment nier, en même temps, qu'ils aient servi de médiateurs pour toute une jeunesse à laquelle Camus a appris à lire, comme Gide l'avait fait pour les générations précédentes ?

GUY DUMUR

Կի Տիմիւր, մէկը «նուվէլ օպզէրվաթէօր» չսթաթաթերթի աչխուժ յօդուածագիրներէն, ասկէ ճիշդ տասներեք տարի առաջ, Ալպէր Քամիւի մասին իւսած ատեն, ի միջի այլոց, կը կատարէր վերի հաստատումը, որ՝

«... Քամիւ ամբողջ երիտասարդութեան մը կարդալ սորվեցուց, ինչպէս րրաւ ժիտ կանխող սերունդներուն համար»:

Եթէ փորձենք մենք եւս նման վիճակագրութիւն մը կազմել, Սփիւռքի գրականութեան պարագային անպայման կանգ պիտի առնենք Շուշանեանի առջեւ, որ կարդալ սորվեցուց առնուազն երեք սերունդներու: Իր մասին իւսած մտաւորականներուն միաձայնութեամբ՝ իր սերունդը, նաեւ յաջորդը, նաեւ երրորդ ամէնէն աւելի փնտռեցին իր ստորագրութիւնը:

Կարդացուելու արժանիքը բացարձակ արժէք մը չէ հարկաւ գրականութեան մէջ, բայց նաեւ գրագէտի մը վերջին արժանիքը չէ, երբ մա՛նաւանդ կարդացուելու խորամանկ ու նուաստ դիմումով ձեռք բերուած չէ անիկա, այլ մաս կը կազմէ ենթակային էակից չնորհներուն, ուրիչի մը ի վերուստ չնորհուած կարկաչահոս ձայնին պէս կամ երրորդի մը ընծայուած հրաշագործ ակնարկի մը նման:

Digitised by ARARAT

Շուչանեան օրգանական կապ մը ունէր իր բնդգրկած նիւթերուն հետ, ու օրգանական կապ մը՝ իր գործիքին հետ, եւ գիտէր հոգիին բնդերքներէն ելած նիւթերն ու ջիղերուն բովէն անցած լեզուն պահել նոր որակով մը, առանց որուն խորքը հում նիւթ պիտի մնար ու չհնկանութենէ զուրկ, ու լեզուն՝ ձեռնածուներուն խնամած լեզուագարութեան պէս բան մը՝ անուիչ ու յոգնեցուցիչ: Ամէնքս ալ գիտենք գրականութեան այս անյոլի օրէնքը ու գիտենք նաեւ, որ էջ մը կը փնտռուի, երբ ստացած է եռուն գաղափարի մը օծումը եւ լիացած հեղինակին ներքին դաշտանկարներուն բոյրերով ու քոյրերով, ինչպէս եղաւ Շուչանեանի գործը, հնչեղ՝ որովհետեւ կը բերէ առոյգ քոքի մը չնչառութիւնը, արու՝ որովհետեւ գոհարերութեան ակօսներէն կու գայ, համակող՝ որովհետեւ կը կրէ հաւաստի խառնուածքի մը յափշտակիչ հրապոյրը:

Երկու ուժեղ ապրումներ փոթորկեցին Շուչանեանի կեանքը, նաեւ գրականութիւնը, — սէրը եւ աւետութիւնը, սէր՝ ձեռակերտ ու անձեռակերտ գեղեցկութիւններուն հանդէպ, եւ աւետութիւն՝ քայքայիչ զօրութիւններուն նկատմամբ: Ո՛չ միայն սէր եւ աւետութիւն, այլեւ՝ ճաթակող սէր ու յափլիզող աւետութիւն, յաճախ ի վնաս իր անձին, միշտ ի հաշիւ մաքուր, արդար, ազատ ու արարչական հնարաւորութիւններով բարախուն կեանքի մը:

Վազգէն Շուչանեան խառնուածքային իր այս անստգիտ բարեմասնութեան կը պարտի իր ամբողջ համբաւը, իր անզօր անկեղծութեան, մէկ թէ միւս բնագաւառին մէջ գլխիվայր նետուելու եւ խոհն ու ապրումը իրենց ամբողջ մերկութեամբ աղաղակելու ցնորական ա՛յն հրամայականներուն, որոնք հանգիստ չձգեցին իր հոգեղէն անօթին մէջ աստուածայլին կայծ մը կրող այս ընտիր հոգին:

Միշտ չի պատահիր, որ գրագէտ մը սիրելի բանի մը մասին խօսի ու սիրելիին համբաւը աւելցնելով սիրելի մնայ իր կարգին:

Երգէ խռովիչ բան մը ու խռովիչին նոր չեշտ մը ընծայելով խռովիչ մնայ իր հերթին:

Զարնուի յաւերժական բանի մը եւ յաւերժականին ոգեղէն նոր արոսի մը պարգեւելով նուաճէ այլոց համարումը:

Վազգէն Շուչանեան Սփիւռքի գրականութեան այն սակաւաթիւ բնտրեալներէն էր, որ խանձարուրէն հետը բերած էր յաւերժումներ կատարելու զօրութենական այդ չնորհը: Կը զգար սիրելիին, խռովիչին ու յաւերժականին ներուժ գեղեցկութիւնները, մոգութիւնը, փառքը, ու կը սփռէր անոնց վրայ խանգակաթ ու երկիւղած իր հոգիին չուայլ բանաստեղծութիւնը: Ուրիշի մը համար բաած իր մէկ խօսքը որքա՜ն լոյս կը սփռէ իր էջերը հրապուրիչ ընծայող խորհուրդին վրայ. «Իր աչերուն լոյսն էր, որ իրերուն ու էակներուն կը պարգեւէր աննկատ շնորհ մը»:

Մէկուն հրնլով վաստաներածներն ու անմխուռն ապերախտները, պիտի ըսենք, որ հայրենի թէ տարագիր մեր ժողովուրդին բոլոր դաւակները կառչած կը մնան հայկական հարստութեանց եւ օրինական հպարտութեամբ մը կ՝օրհներգեն ժամանակը նուաճած ու տարածութենէն չերկնչող մեր սրբութիւնները, բայց անոնց մէջ թերեւս դժուար է գտնել երկրորդ մը, որ Շուչանեանի չափ հա-

digitised by A.R.A.R.@

մոգիչ ըլլար ու վարակիչ։ Անզուգական է Շուշանեան, երբ կը խոսի մա՛նաւանդ Հայաստանի եւ անոր հրաշափառ խորհուրդին մասին, երբ երկրքին մասեաց վրայ աժդահաներ կը բարձրացնէ ու պատգամներ որոտալ կու տայ անոնց, երբ կը քնարերգէ հայոց լեզուն, ու սէրը՝ ժողովուրդին հանդէպ։ Շարունակելով՝ պիտի ըսէինք, որ ոչ ոք կրնայ Շուշանեանի մթնոլորտէն դուրս գալ, երբ ան բանայ վարք հերոսացը եւ երեւակայութեան պաստառին վրայ դիտէ մեր յեղափոխութեան քաջերը, կամ երբ արտասանէ ներքին Հայաստաններ կառուցած լուսաւորչեան սուրբերուն եւ հեթանոս քուրմերուն անունները՝ աստուածարեալ վարդապետէն մինչեւ Նաբեկայ մոնազնը եւ «հեթանոս, արու, արքայական Հայաստան»ի մը գիւտը ըրած Վարուժանէն մինչեւ «առողջ զօրութեան մը» տէր Սիամանթոն, իր հոգւոյն մէջ գահոյքներ յարդարած Զարդարեանէն մինչեւ ստեղծագործական կիրքով մը վարարած Օշականը։

Մեծ հովերով այնկոծ արիւն ու տեսիլքներով ողողուած խառնուածք՝ Շուշանեան մանկութենէն մինչ ի մահ եղաւ ու մնաց ներգործօն մասնակցութիւններու տիպար մը, որ զոհաբերութեան հասնող ուժգնութեամբ մը կ՝ապրէր իր ըսածը, գրածը, արարքներուն նախապատճառ յոյզը։ Տեսիլքներու հետ ունեցած ճակատագրական այդ առընչութիւնն էր, որ ապստամբութեան մղեց դինք յաճախ, դարձուց անընտել ու լծընկէց, բայց խոնարհ նոյն ատեն, պարզութեան ու գեղեցկութեան դիմաց դողդոջուն, հիացարհուր՝ բնութեան առջեւ, սիրազեղ՝ անլեզու էակներուն թէ ցորեանի ծովերուն յանդիման, արբշիռ՝ ծաղիկներու գլուխին թէ բոյրերու ծիածաններուն ի տես։

Մեր խոր համարումը պատճառ մը չի կրնար ըլլալ հարկաւ, որ չըսենք, թէ Շուշանեանի գրականութեան մէջ պակաս է խտութեան բաժինը, այլապէս չեն յղացման փայլատակումները եւ սուր չէ ճարտարապետական զգայարանքը։ Կրնանք համարձակօրէն ըսել նոյնիսկ, որ Շուշանեան վիպական մէկ գործ ունի միայն, եւ երկրորդ մը՝ մատեան գաղափարական ապրումներու։ Բայց իր ողջ գործը պայմանական այս սեղմումին ենթարկելով հանդերձ, վերը ուրուագծուած գրողական արժանիքները կը պահեն իրենց ամբողջ տարողութիւնը, որուն բաղկացուցիչ տարրերը եղան յանդգնութեան փայլատակումները, զգայնութեան բազմերանգութիւնը, հրակէզ անկեղծութիւնը, ու լեզո՛ւն նորէն, որուն մէջ հեղ մը ծարաւած իր շրթները մխրճած մարդը անպայման նոր ծարաւ մը կը զգայ սրտին, նոր կչռոյթ մը, նոր երգի մը յայտնութիւնը։

Տեղ մը ինք կ՝ըսէ.

«Ցաճախ կշտացած եմ բառերու հացով ու արբեցած գաղափարներու գինիով»։

Պիտի ըսենք մեր կարգին, որ իր լաւագոյն էջերը լի են նոյն կենսատու պարգեւներով, բառերու հաց են եւ գաղափարներու գինի, որոնք նոյնը եղան հազար հազարներու, — բառերու հաց եւ գաղափարներու գինի։

digitised by A.R.A.R.@

ԱՄՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՏԻՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌՔԻ ԱՌԱՔԻՆ ՀԱՄԱՐ.

ՄԵՀԵԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Տնօրէն-Խմբագրապետ
ՀՈՎՍԷՓ ԶԱՐԵԱՆ
Խմբագիրներ
ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՍԵԳԵԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

MEHYAN, Revue arménienne de Littérature et d'Art

Կրկին մեր բոլոր սրճախոհները պէտ, Վազգէն Շուշանեան ինք եւս սկսաւ ոտանաւորով, Գալօյ «Հակատամարտին մէջ, 1922ին: Ժամանք սրտզմայլ մը վերջ առած են ոտանաւորով հանգչիլ գալու ժամերուն, սրբիչներ երբեք չկրցան մերթապարծենալ անոր հրապոյրներէն: Շուշանեան իգաս վերջիններէն եւ մինչեւ վերջին չունէ լռութենակից գաղտնաբար ժուռանները, իր ձեռագիրներուն մէջ ձգելով 345 էջնոց հատոր մը:

Այս երկար շարքին մէջ կան իրենց խորքով ուշագրաւ շարք մը երգեր, որոնցմէ մէկը առաջին անգամ գուրիւէլի Հնութասրդեան մէջ երեւցած քովի կը տարէն է, որ իրեն ներշնչման աղբիւր յայտնապէս ունի Ծլնկանէ, Վարուժանէ, Զարեհանէ, Բարսեղեանէ եւ Ահարոնի հմայեան «Մեհեան» հանդէսը:

Ինք եւս փոքրիկ յոյզ խտացնելէ, Շուշանեան չէր կրնար նախ չերկրել «Մեհեան»ը եւ ապա չսլայլ խոստակումը «Մեհեան»ին, որուն քուրմերը, բացի Զարեհանէն, համաբուսի լուսեղ խոյան մը ունեցան իր հոգւոյն խորը:

ՉԱՐՉԱՐԱՆՔԻ ՊԱՀԵՐ

VI

Երբ Ձեր պերճ մեհեանին վրայ կայծակը չիջեր
Իմ տեսիլաս հոգիիս արտօրայիցն մէջ վայրի,
Դուք կրնայիք Ձեր լոյսին տեղալ ապարիզը թարմ,
Դուք կրնայիք դեռ տեսիլ, լուսագրծուած երազիկը:

Աստուա մը չթարչուէ կուժանցեաց դուռ ընկույզ...
Ցարմակեցաւ Ձեր վրայ դըժնէ կըրիը ամեհի,
Խոզխոզեցին Ձեզ... եթող ասոնգաստանին ամայի
Եւ իմ հոգւոյս վրայ եղաւ ցանկութեան մէգը խտացք:

Հազար գեղօմ Ձեր կոթած արխայութեան ի պատիւ,
Գեղիներուն պերճափայլ, գահոյիներուն ոսկեշող...
Ձեր փաղկութեան, Ձեր լոյսին, Ձեր պերճանիին ամօթոց...

Աստ՛ղ, աստ՛ղ, կը տեսնեմ արդ ասոնց ծիրը անպատիւ...
Ու Ձեր փոխան՝ մեհեանին մէջ կը դառնան լկտի պար
Ցանկութիւններ ամբարիշտ — ասոնք անոնք դիւահար —:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԿԷՍ - ՃԱՄԲԱՅ

Կըրնայիր ֆիչ մ'յապաղիլ, — այս կայֆերուն մէջ գուցէ՝
Գաճ անտառաց ատրծոյն ծարէր սրրինգը կըրկին, —
Ածուներուն մէջ գուցէ ձոր մայիսներ պիտ' ծաղկին
Ու վերըստին հըրդեհին արշալոյսները բացէ:

Անշուշտ ամէ՛ն բըռընկում կը ձըգէ ֆիչ մը մոխիր,
Կը հետեւի խանջէնեը ամէ՛ն սիրոյ հըրավառ, —
Որպէսզի երգը հընչէ ճո՛յն ազմուկովը պայծառ՝
Բանաստեղծն իսկ կը թըրջէ ֆիչ մ'որդումով էքնարն իր:

Կըրնայիր ֆիչ մ'յապաղիլ, — պատրանքիդ հետ շըրջիլ հաշտ
Ի ծրմակներն թաւարձի, կածանիներէն հեռագնաց, —
Այժըմ ձայնիդ ադուսկան լո՛կ արձագանգը մընաց:

Վաղը գարունը կըրկին պիտ' հըրդեհէ ամէ՛ն դաշտ,
Ամէ՛ն ծարաւ պիտ' դիմէ իր յագեցման երկնատուր
Ու լոկ հոգիս պիտ' ոզբայ իր սիրոյն գահը թափուր:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ԱՂՕԹՔ

Բանաստեղծ Վազգէն Շուշանեանի յիշատակին

Տէ՛ր, այն կաւէն որով զիս ձեւակերպել կամեցար,
Նոյնիսն հեշտու կրնայիր — կամեցայիր եթէ լոկ —
Շինել իշխան մը փարթամ, ըսպարապետ կամ կեսար,
Վաճառական մը ճարպիկ, կամ պատուելի մը խելօք:

Բայց ուզեցիր որ ըլլամ, անհայրենիք եւ անոք
Երգիչ մը լոկ, որ թզգա՛լ գիտցաւ Քեզի հաւասար...
Դրախտավայրէդ գլխիվայր ինկած հրեշտակ մ'ատենօք,
Որ գըթութեանդ համաչափ պիտի ցաւէր եւ յուսար:

Այս ամէնուն համար, Տէ՛ր, յաւերժապարտ եմ Քեզի,
Շրնորհապա՛րտ եմ սրտանց, որ անվաճառ երազի
Ոլորտներուն մէջ հոգիս արեւաթեւ կը յածի:

Վախճանականդ համբոյրիդ երբոր կանչէ զիս հանիս,
Տուր որ անուրձ անուրջիս, որով լծկանդ ըրիր ըլիս,
Լուսապըսա՛կ մը դառնայ դառնաճարակ իմ ճակտիս...:

ԳԷՈՐԳ ԿԱՒՎԱՐՆԱՅ

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՍԷՐԸ Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Վազգէն Շուշանեան երիտասարդի տեսիլով օժտուած՝ երիտասարդութեան գրողն էր եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ երիտասարդ հասակի մահը՝ իր բոլոր գրութիւններուն մէջ: Մեր պատանի տարիքին՝ ճար սերունդի սէնեն շատ սիրած հեղինակն էր ան՝ իր «*Մահուան առաքառաւ*»ով, «*Հոսքին սէր*»ով, «*Գարնանային*»ով, եւայլն: Շուշանեանի ընթերցումը մեզի կը պարգեւէր ամէն քանի առաջ սրտի վայելք, տեսակ մը հոգեկան արբեցում, որ կը ստեղծուէր յուզումի եւ լեզուական կախարդանքի խառնուրդով:

Արդարեւ, Վ. Շուշանեանի ամբողջ գրականութիւնը յուզում է, զգացական գեղում եւ լեզուի ու ոճի վայելչագեղ շնորհք:

Այսքանը բաւարա՞ր է մնայուն արժէքներ արտայայտելու համար:

Գրականութեան եւ արուեստի ըմբռնումները կը տարբերին աճշուշտ սերունդէ սերունդ եւ ժամանակի ալ կը հանդիսանայ մեծագոյն ճնշադատը: Վ. Շուշանեանի վաստակը կշռադատելու չենք ձգտիր սա կամ մը տողերը, այլ՝ իր չիշատակի ոգեկոչման առթիւ վերոտիի անգրադառնալու այն կամ մը հիմնական յատկանիշներուն, որոնք կը բնորոշեն «Փարիզի տղոց» ամէնէն անհաղարտ եւ կենսայորդ այս ներկայացուցիչին գրականութիւնը:

Եթէ ուզենք կարճ բանաձեւի մը մէջ խտացնել Վազգէն Շուշանեանի ընտեղծագործութիւններուն էութիւնը, կրնանք ըսել, թէ ամբողջապէս արձակ բանաստեղծութիւն է անիկա: Բանաստեղծականութիւն՝ ապրումներու բոլո՛ր երանգներուն եւ արտայայտութեան բոլո՛ր ձեւերուն: Որքան ալ Շուշանեան չփայլեցաւ իր չափածոյ գրուածքներով, այսուհանդերձ, անոր արձակը տիւրաբար յորդուն մնաց բանաստեղծութեամբ: Վարակիչ, բաբախուն, տաք ու ալեծուփ ապրումներու այնպիսի առատութիւն մը փոխանցեց մեզի, որ իր մահէն չորս տասնեակ տարիներետեն ալ կը պահէ թարմութիւնը:

Իր վիպակներուն, իր վէպերուն, իր օրագրութիւններուն մէջ Շուշանեանի արծարծած նիւթը նիհմնականօրէն ՍԷՐՆ է: Բայց բոլոր գրողներուն ալ գործին մէջ ի վերջոյ սիրապետողը, այս կամ այն ձեւով, սիրոյ զգացումն է. այսուհանդերձ, իւրաքանչիւր գրուածքի տիպարը սէրը կ'ապրի իւրայատուկ կերպով եւ հոգեբանական այդ առանձնայատկութեամբ կը զատորոշուի ուրիշներէ: Հայ թէ օտար գրականութենէն քացէ որեւէ ծանօթ գործ, հոն սէրը պիտի գտնէք իր այլազան երեսներով — սիրոյ հրաշք ու սպառում, ճախանձ ու տառապանք, վայելք ու հեշտանք, մինչեւ արիւն ու ոճիր:

Արդ, Վ. Շուշանեանի սէրը գրեթէ միշտ հոգեկան վերացումի ձգտող եւ մարմնական հեշտանքի ցանկութեան հետ միաձուլուող ապրում մըն է: Կինը իրեն համար թէ՛ բոյր է եւ թէ սիրուհի, թէ՛ ճիշդանք եւ թէ հեշտանք, բայց միշտ կեանքի կեդրոնական իմաստն ու արժէքը: Բոլոր տիպարներուն մէջ սպրդող ինքն է՝ զգայապաշտ եւ գաղափարապաշտ Շուշանեանը, որ սիրոյ էրոջական գործովին պէտքը ունի եւ նոյն ատեն իր արիւնը հրդեհող սիրոյ կրակին չյագեցած ծարաւը կը հետապնդէ:

Շուշանեանի էջերուն մէջէն մեզի խօսողը ռոմանթիք պատանի մըն է միշտ, որուն համար սէրը կը մնայ աշխարհիս հրաշալի հեքիաթը: Ան իր հո-

digitised by A.R.A.R.@

գիին խորը ուի անհուն գաղձեր, զորս կը թափէ շոայլօրէն այդ հեքիաթի ճամբուն վրայ, որովհետեւ կր հաւատայ, թէ գանձերուն մեծագոյնը աէրը ի՛նքն է:

Երկու մարդ կայ Շուշանեանի մէջ, մէկը՝ որր մնացած մանուկը, որ կեանքի դաժան ճամբաներուն վրայ թափառիկ՝ ընտանեկան օճախի եւ մայրական գուրգուրանքի կարօտով կը տառապի շարունակ: Միւսը՝ սեռային ցանկութիւններով բռնկած երիտասարդ սիրահարը, որ թէեւ կը ջանայ այդ ցանկութիւնը սրբացնել, սակայն ի վերջոյ սնձնատուր կ'ըլլայ զգայարաւիֆներու արբեցութեան: Շուշանեանի առիթներն համարձակ նկարագրութիւններուն մէջ անգամ ընթերցողը կը զգայ կարծես չյագեցած, որոնող, սիրածարու կարօտեալի մը տոչորումը:

Գերզգայուն այս գրողը կեանքին կէսը ապրեցաւ կարծես սիրոյ ընկալումին հասունցնելու համար, միւս կէսն ալ՝ զայն որոնելու, գտնելու եւ անոր տիրապետելու ցանկութեամբ:

Շուշանեանի ակրը իսկապէս բացառիկ ջերմութիւն եւ «իրաւութիւն» կը ստանայ այն պահերուն, երբ կը վերածուի կորսուած անցեալի կարօտին: Իր մանկութիւնը, իրենց տունն ու պարտէզի սարփինաճ, հօրը ազնուական ձեռքերը, մայրը՝ երիտասարդ ու ճերմակ գեղուհի, իրենց տան մտերիմ ու ծառազարդ ճամբան եւ դեռ ուրիշ հաբազատ պատկերներ, որոնք Շուշանեանի գրչին տակ կը վերածուին կենդանի իրականութիւններու եւ աճհնատացած գեղեցկութիւններու ամրողջ աշխարհ մը կը բանան մեր առջեւ:

Երբեմն պզտիկ, անշուշտ բուացող մանրամասնութիւններ գիտէ ոգեկոչել անցեալէն, որոնք յուզումի ալիքով կ'ողողեն մեր հոգին: Այսպէս, օրինակ, երբ կը յիշէ «սուրճի սկահակը», զոր մայրը կը դնէր պարտէզի սեղանին վրայ, երբ կը յիշէ կանաչ ներկուած նստարանը եւ անոր հով վառող յաղտերը, երբ վերտին կեանքին կը կռչէ իր սիրելիներուն դէմքերը, Շուշանեանի յուզական զեղումը կը դադրի վերամբարձ ռամանքներէ ըլլալէ եւ կը վերածուի կեանքի շօշափելի եւ այրող պատառիկներու:

Կարօտ ու ցանկութիւն, անցելայուշ ապրումներու տրտմութիւն եւ նոր նուաճումներու ալեկոծութիւն,— ահա՛ Շուշանեանի հոգին, որ սակայն միշտ կը մնայ դժգոհ, ըմբոստ, յեղափոխական եւ «որոտընթաց» արարչութեան հեռամուտ, ինչպէս կը սիրէ ըսել ինք:

Համեմատաբար կարճատեւ իր կեանքի տարիները նկատի առնելով, Շուշանեան ունեցած է գրական բեղուն արտադրութիւն: Ցայտուն տիպարներ չէ ստեղծած թերեւս, որովհետեւ բոլոր տիպարներուն մէջն ալ իր հոգին կը գտնենք, ճնարական ապրումներով օրօրուող բանաստեղծի իր հոգին: Շուշանեանի սիրած կամ երազած կիներ՞ը· բայց անոնք ալ յստակ դիմագիծ եւ նկարագիր չունին· Լիւսէք կոչուին թէ Աստղիկ՝ անոնք միշտ այն աղջիկներն են, զորս գրագէտ–բանաստեղծի երեւակայութիւնը կը սիրէ ստեղծել՝ իբրեւ էգը եւ իբրեւ ցանկայարոյց սիրուհի:

Փարիզի ծանօթ առօրեան մատղաշ տարիքի մեր տղոց հոգիին վրայ իր ցնցող ներգործութիւնը կատարեց տարբեր ձեւերով եւ տարբեր ուժգնութեամբ: Շահան Շահնուրի, Նիկողոս Սարաֆեանի եւ այլոց գրականութիւնը լուսագոյն վկայարաններն են այդ ցնցումին ու տուայտանքներուն: Շուշանեան այդ մեծ խաւարի մեծ խուզերուն մէջ ինքզինք զգաց միշտ իր տունը փնտռող կորսուած մանուկ մը, որ տառապանքը մոռնալու համար ուզեց անձնատուր ըլլալ սիրոյ արբեցութեան, ինչպէս ուրիշներ՝ ալքոհոլին: Ու ճիշդ այդ պատճառով թերեւս ակրը գարձաւ Շուշանեանի գրականութեան բաբախուն սիրտը, նուաճուած երազը եւ անհնազանդի իրականութիւնը:

Խօսիլ Շուշանեանի մասին եւ կանգ չառնել անոր լեզուի բացառիկ յատ-

digitised by A.R.A.R.@

կանիշներուն վրայ, պիտի նշանակէր չճանչնալ եւ ուրանալ զինք:

Ըսի արդէն, թէ Շուշանեանի գրականութիւնը ընդարձակ բանաստեղծութիւն մըն է· եւ ասիկա՝ ո՛չ միայն իր երգած նիւթին եւ զգացումներուն հնարականութեան պատճառով, այլեւ՝ լեզուի գեղեցկութեան: Ընթացիկ բառեր կան՝ գրողի մը լեզուն բնորոշելու,— «արեւ լեզու», «հարուստ լեզու», «պատկերաւոր լեզու», եւայլն: Շուշանեանի լեզուին ներդաշնակ ճոխութիւնը իր գրականութեան արժէքին կէսն է, եթէ ոչ ինչ մըն ալ աւելին: Վայելէ՛ Շուշանեան կարդալը՝ միայն ու բացառապէս անոր լեզուի շրեղ ընթացքին հաղորդութիւնը ըմբռնելու համար: Ո՛չ մէկ կազացող նախադասութիւն, ո՛չ մէկ ցամաք արտայայտութիւն, ո՛չ մէկ խժդժուր բառ: Շուշանեան արեւմտահայերէնը գործածած է տիրական վարպետութեամբ: Գիտէ բառերը ընտրել եւ գործածել՝ գոյնի եւ ձայնի պահանջած երանգներով եւ նրբութեամբ:

Հարուստ խառնուածք, յորդահոսող զգացում, բանաստեղծ հոգի, ըմբռնող նկարագիր: Աւելի երկար ապրելով հասունութիւնը պիտի գա՞ր արդեօք հունաւորելու այս բոլոր հարստութիւնները: Յետ մահու ենթադրութիւնները իմաստ չունին:

Մ· ԻՇԽԱՆ

⁂

Ու երէ պէտք է ձոր սերունդը փնտռել՝ պէտք է սկսիլ Վազգէն Շուշանեանով: Լեզուի, ոճի տիրացած, լի՝ յուզումներով, պտղաւոյ, արգասաւէր, անընդհատ կը պարպէ ան իր հոգին: Իր մէջ կ'ենթայ մեծ կռիւը: Հինն ու նորը կը զուգարին հոն զմայլելի թափով մը: Հայրենի երկիմացներէն բան մը տարաւ ան իր հոգիին հետ, բայց տարաւ աւելի վէրքեր ու յուսախաբութիւն, տրտունջք ու գարշանք, ու երբ մեծ պոռոտաձներու վրայ հետ տեսաւ թշուառութիւնը, հրեղէնը, որ երանութիւն չէր բերեր, ու մարդիկ, որ միշտ կը զգեստէին իբար, բան մը սկսաւ խլրտիլ մէջը: Սկսաւ գրկախառն կռիւը ազատ լեռներուն, որոնց պատկերը հետն էր բերեր եւ տատապաճին, լուցին, անկումին միջեւ, որ կը պլլուէին իր հայրերուն: Պայքարը միշտ կայ, ու դեռ մէկը յաղթական չէ: Ազատ՞ է հայրենիքը, զոր հեռուն ձգեց, բա՞ց եւ ուժով են ձոր ճշմարտանմները, զորս անընդհատ կը յեղյեղեն իր շրթունքները: Այո՛, դեռ ան ալ չէ սպասուած ձորը, որովհետեւ հին ատաուածներն են, որ գինքը կը կապեն կեանքին: Անցեալն է, որ թէ մէջ դեռ կը շնչէ, ու չի թողուր, որ վաղը արթննայ հոն:

Ց· Ճ· ՍԻՐՈՒՆԻ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՍԻՐՈՅ ԵՒ ԱՐԿԱԾԻ ՏՂԱՔԸ

Ինչ չունէ մը քաչէցէ։ Լռեցինք։ Մեք առջեւէն անցան գոյգ մը ցնծուհիներ՝ գրգռիչ ակնարկներ նետելով Ափեթեաներին, որուն աչքերը կ'արտայայտէին ախորժութիւն ու ձանձրոյթ։

— Այսօր լուր առինք Գոլէէն, երեւա՛նդ, երկու չաքաթէն մեր նաւը այսաւեղ կ'ըլլայ, փոքրիկ յուսահան նաւ մը, դուցէ նոյնիսկ աւելի կանուխ։ Ցամաքայնդէպ, մինչեւ երկու չաքաթ ծովուն վրայ կ'ըլլանք,— ըսաւ ուսին զարնելով ու նշանակալից նայուածքով մը։

Հասկցայ, որ բան մը ունէր լեզուին տակը, բայց հազիւ սիրտս կրնայի պրպտել։ Ցաւվքս հետզհետէ կը մեծնար եւ ոչինչ չհարցուցի։ Որքա՜ն կ'ուզէի, որ վայրկեան առաջ երթայինք ու ծրարը յանձնէր...

— Տէ՛ս, Երուա՛նդ,— ըսաւ անկեղծ, — ես կողմնակի մէկոցներ չեմ սիրեր...։ Օրիորդ Սիրարփին խնդրեց, որ քեզ հաժողեմ, որ մնաս Գոլկաս։ Հայրը հաբուստ է, բայց համալնավաբներըդ գալէն ի վեր վճռատատուններին փակուած է։ Միայն եղբայրը կը շահի։

— Ինչո՞ւ այդ բոլորը կը պատմէք ինծի,— ըսի դժգոհ,— այդ մանրամասնութիւնները դիս չեն հետաքրքրեր...

— Ցամաք ու հպարտ եա՛ս,— ըսաւ ուսուցիչս քաղցրութեամբ,— գիտե փոքր եա, խոհեմութեամբ մտիկ ըրէ դիս։ Օրիորդ Սիրարփինդ տունէն ի հարկէ քան չեն գիտեր, միայն եղբայրը տեղեակ է։ Մխաին խօսեցանք։ Ինծի եւ ինձ խոստացաւ, որ ամէն կերպ կ'օգնէ քեզի, որ ուսումդ շարունակես, եթէ մնաս Գովկաս։ Օրիորդ Սիրարփի հաբաթ մը առալ կ'ուզէր գալ Գաթում՝ քեզ հաժողելու համար, պատրաստակելով, որ ան կը էր, բայց ան չկրցաւ։ Վտանգաւոր ժամանակներ են...։ Բախտաւոր ես, անառա՛կ։ Ամրոզի պարոյով պիտի գան։ Ցամաք մի ըլլար, տղա՛ս, կեանքը այսպէս է, ստիպուած ես որոշ զիջողութիւններ ընել հպարտութեանդ. մարդ իր կեանքը երկու անգամ չի ապրեր...

— Գիտեմ,— ըսի տխուր,— այդ բոլորը ճիշդ են բոլորին համար, բայց ոչ ինծի. ես արտիս հետ ասկարկութեան չեմ նայիր...

Երկարօրէն նայեցաւ աչքերուս, յայտնապէս վշտացած։

— Երուա՛նդ, ըսաւ ցաւով,— չէի ղրկեր, որ յաւակնոտ ես. բոլորին պէս մարդ մըն ալ դուն պիտի ըլլաս...

Նայեցայ աչքերուն համաբժկութեամբ։ Շրթունքներս կծկուեցան ցաւէս։

— Ներզուքիւն,— ըսի,— եթէ ձեզ վշտացուցի...

— Ոչինչ, ոչինչ,— ըսաւ ուսիս զարնելով,— բոլոր տղաքներուն մէջէն քեզ ամէնէն շատ կը սիրեմ...։ Տղա՛ս, կեանքը քու գիտցածիդ պէս չէ, կը կոտրէ քեւերդ, կը մնաս բոլորին պէս խեղճ փողոցին մէջտեղը, մարդոց առօրեայ հաչիւներուն ու մտահոգութիւններուն

Աչքերը տխուր ու մելամաղձոտ էին միւս։

— Ե՛ս ալ,— չարունակեց տրտում,— քու տարիքդիդ կը կարծէի տիրել կեանքին։ Բարձրէն նայիլ մարդոց պզտիկութիւններուն վրայ։ Կը կարծէի մնալ անաղարտ, բայց կեանքը դիս ալ խաղնեց մաղմանեան, ես ալ չսաեցին մէկն եմ հիմա, բոլորին մէկը...

Ցաւ՝ լուրջ, անկեղծ, համոզիչ, հասաւոտ ոմ իր բաժին՝ ըսաւ տխուր։

— Կեանքի մէջ երկու անգամ չենք սիրեր, այնպէս՝ ինչպէս օրիորդ Սիրարփին քեզ կը սիրէ։ Կ'արժէ, որ ինքնասիրութիւնդ զոհես՝ իր սիրտը չվիրաւորելու համար, եթէ իրապէս զայն կը սիրես...

— Կը սիրեմ,— ըսի չեղմամղձուկ ու արգունքներս թրջեցին կոկորդս,— սի-

digitised by A.R.A.R.@

սէ՛ք, առաջ արտասուել չէի գիտեր, հի-մա կորնցուցած եմ քաջուքիւնս, կնոջ պէս կու լամ…

— Չէիր արտասուեր, որովհետեւ չէիր սիրեր,— ըսաւ հնդ ու տխուր՝ իր խառ-նուն աչքերը կախելով գետին,— սէրը հնդ ու խոնարհ կը դարձնէ մարդը։ Սէրը աշխարհի ամէնէն ազնիւ ու բարձր բանն է, երուա՛նդ, մեր կեանքի ամէնէն գեղե-ցիկ պահը, մեր երեք հարիւր վաթսունը-հինգ օրերուն մէյ մէկը,— ըսաւ ցոյց տալով աղջիկները, որ կարմիր չը-զարչներու մէջ ծլարձակ վէրսկսեր էին պարել, արեւմուտին դիրկը…

— Ինչո՞ւ կու տամ, որ մնաս,— բարեւնակեց լուրջ՝ բռնելով ձեռքէս,— երիտասարդ ես, մարդկ մի ըներ հպար-տութենուդ· քաջ մարդը այն չէ, որ կը յաղթէ իր սրտին, հապա այն, որ կը յաղթէ իր ինքնասիրութեանը, իր հպար-տութենը, իր հազար ու մէկ առաւել կամ նուազ ունայնամիտ ու սուտ կատա-րելութեան տենչերուն…։ Սրտին չեն յաղթեր, երուա՛նդ…

— Ծղամարդը պէտք է միշտ բարձր բռնէ իր գլուխը,— ըսի դէդ,— հինդ տա-րի ոբք ու բապիկ՝ բնաւ չեմ խոնարհած· սիրոյ մէջ ալ պէտք է արժանավայել ըլ-լալ։ Ես քաջ կ'ըսեմ այն մարդուն, որ կրնայ արժանապատուութիւնը ամուր պահել, կրնայ ազնուանալ նոյնիսկ վի-բաւորելով իր սիրտը…։ Սիրտը տկար է ու գէշ խորհրդատու։ Այո՛, սիրտ քա-ջըդ տկար է, հէք, պզտիկ մթ կտոր…

— Սիրտը,— առարկեց ամուր,— երբ ժաքուր է եւ հարազատ, երբեք դէշ քե-լադրութիւն չ'ըներ մարդուն. վատահէ՛ սրտիդ, երուա՛նդ…

Լռեցինք։

(Հատուած)

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

●

ՈՐԲԸ

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ
յուզիչ եւ անբասիր յիշատակին

Կը թափառէր՝ որբացոգեի խուռապած…
Ըմբռստ մէր ան… Չէր հանդուրժեր որ կրկին
Դառնալէ վերջ ծոցի ազգութեան գրկաբաց,
Հեգն ու ազրամ ու անթռիչ տուայտին…

Կը թափառէր… ճանկարձ շեշտեի հիացած,
Հայ մեծատուն մ'ըսաւ·— «Կ'ըլլա՞ս իմ որդին։
Պեզի ուսում, fեզի պերճ կեանք, սիրայ զա՛նձ…
Կերպարանքիդ՝ տե՛ս, չի՛ վայլեր ցնցոտին…»։

Լուեց տղան՝ խածած շրթունքը դողդոջ…
Եւ, երբոր ետ վանեց արցունքին ու կսկիծ՝
«Ո՛չ… ըսաւ ան… հայրս ալ հարուստ մրն էր… Ո՛չ,

Պիտի մնամ ես որդեգիրն իմ ազգիս՝
Լսկ ըլլալու համա՛ր անոր պարտական…»։
Եւ աւելցուց·— «Գիտեմ իմ պարտքս վաղուան…»։

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱՓԱԼԻԿ

Արեւելահայերուն մէջ յաճա-խադէպ է գրական գէմքերու բա-նաստեղծութիւն նուիրելու — ուռճգութիւնը, արեւմտահայերուն մօտ՝ հազուագէպ։ Սփիւռքի խր-ոմիչ գէմքերուն պարագային, թէչէեանէն ու Օշականէն զատ նման ժղուժներու ժամէնէն առէլ առիթ առուզ գրողը եղաւ Վազ-գէն Շուշանեան, եւ Վազգէն Շու-շանեանի նուիրուած բանաստեղ-ծութիւններուն մէջ հաւանաբար ամէնէն անմիջականը, որուսու-չը Վահրամ Թաթուլի քովի հըճ-չեակն է, բարեխո՛ւնը, որ իր երկրորդը չունի իր՝ Վահրամ Թաթուլի ստանաւորներուն մէ-րոզի աչխարհին մէջ։

Հետաքրքրական է նչել նոյն-պէս, որ Վահրամ Թաթուլ այս հնչեակին ստորերքը առած է Շու-շանեանի վիիրոյ եւ արկածի տը-ղամբա վիպակին մէջնորհէն, ինչպես կը մատնեն վերը արտա-գրուած էջերը։

digitised by A.R.A.R.@

Շ· ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

ԱՍՔ ՍԻՐԱՅԻՆ, ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ

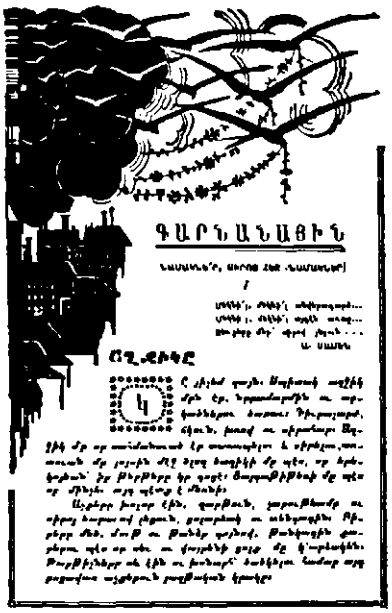
ԳԱՐՆԱՆԱՑԻՆ

ՇՂՋԻԿԸ

Հուշանեան գրիչ կը շարժէ եւ բառերը ահա կ'ըլլան զգայնութեան եւ կրակի քարմ սափորներ. կը հեւան, կը տառապին ու կը սիրեն: Բառերն այս հաճոյքի առարկաներ են անսակարկ, նման՝ պայթող հուրերու: Հուշանեանի էջը հրավառութիւն է, լոյսերու արձակ համանուագ, ուր կը խօսուին հոգիի տառապանքները անհուն ու կեանքի հրաշք-հաճոյքները նիւթեղէն: Հեզ, բայց արձակ, խենթ եւ կրքոտ, իր քմայքին սիրահար գրողը ինքզի՛նք կը նուիրէ հոս, բացարձակօրէն, անվերապահ մղումով: Կը տուայտի, կը խռովի, կը խռովէ երիտասարդ սիրտերը համա՛յն:

Եւ Հուշանեան կու լայ կեանքը ա՛յս, թանձր, անբարոյ. եւ կեանքը, ա՛յնտեղ, գիւղաքաղաքին մէջ հրաշալի, ուր մարմիններ կը ծլարձակին ապատ եւ մաքուր: Սիրոյ լացն է, յաւիտենական երգը Վահագնի եւ Աստղիկի կամ մարդկութեան երապահար: Ներկայ տգեղութիւններ կը հակադրուին այլօրէն աննման ժամանակի մը տարբերութեան, — երբ երկիրը, գարնան նման, «լուսողող, քաղցր ու բերկրալի» է մի՛շտ: Գիրքը կ'ուղղուի այդ մարմիններուն հարապատ, ի յուշ. հակասօրէն կը խտացնէ երկու ժամանակները յիշուած: Փոխաբերական է «Գարնանայինը» ուրեմն, այլ է՛ հին երկիրը սիրոյ, հեշտական:

Եւ Հուշանեան կը ստեղծէ անարատ պատկերը կեանքի, ուր, նամակի մը հեռաւոր-մօտիկ ճամբաներուն վրայ, կը գուգաւորուին հակաները յանկարծ եւ գիրը կ'ըսէ տարօրինակ կարօտի մը սպառող իրականութիւնը վերջին: Հին օրերու տղան «պիղծ» է ա՛լ. բայց ան կ'երգէ իր «վատ»ութեան մէջէն իսկ, հասնելու ափունքը ենթագիտակիցին երգի, ուր կը գտնէ սփոփանք, մխիթարութինն կգլխիչ: Անոր խօսքը, գիտակցուած տարբերութիւնը խօսքին իրականութենէն ապրուած, կը կրէ քաղցր շղարշը սուտին: Ու հեշտանքն այս, իր ծնունդով, կը ծնի փորձութիւնը պատրանաթափութեան ահաւոր:

Ան կ'երգէ երջանկութինն ու ցաւը: Գալարուող հաճոյքներն ու ցաւերը մարմնին, հոգիին: Կ'երգէ մաքրութիւններն աղաւաղուած, փշրուած սրտերը աղջիկներու, մանչերու: Եւ կ'ըսէ բուռն, անվախօրէն ու բարի՛: Հուշանեան կը վերստեղծէ սէրը, կը վերածէ կայն երգի մը ալիքոտ: Մէոդէդի է իր էջը, նուագ հեշտին, սիրալիր. կը յաջողի համակել սրտերը եւ այջերը սիրահար՝ իր քնքշութեամբ, հոյզքով: Կարօտի գարուններ կը ծաղկին իր յարկին տակ, տրոփիւններ անյագ արիւնի:

digitised by A.R.A.R.@

Հուշանեան կը խօսի անկուպ. կ'ուկէ մի՛շտ խօսիլ. անհնարին է լռելը իրեն: Կը խօսի, որպէսզի ունենայ, առնէ սէրը աղջկան: Երջանկութեան բոյր է խօսքը այս, խոստում՝ հեշտանքի ապագայ, կարծես արդէն վայելուած, միւսէն քնքշութեամբ եւ կոպտօրէն գողցուած: Հուշանեանի կրքոտ խօսքը գողութիւն է սէրերու, հաճոյքներու ծաւալող: Վայելքն իսկ, էջերու երկայնքին միշտ նշուած, քողարկուած: Ճակատագրական խօսք ու սէր, «օր մը գուցէ» կարելի:

Երգը հսկայ մտասեւեռում է «պանդուխտ», «աներդիք» մանչու մը համար: Որբութեան նման: Անդարձ ու խորասոյզ յիշողութեան մը նման, որ ցաւ կու տայ, կ'արիւնէ («վաւ է տառապիլը, աղուոր է տառապանքը: Ան կը վերանորոգէ մեր մարմինը»), միաժամանակ մաքրելով խեղճ ու «չար» սիրտերը այդ տղոց: Որոնք կը յիշեն, ու կը սիրեն, կը դողան: Կը ձայնակցիմ արդ իրենց, քանի մօտիկ ենք մենք իրարու, մեր իւրայատուկ խռովքի բազմալար ձայներով, յոյսով նո՛յն: Ու կը սուզուինք միասին կարօտներու այլ ցաւերու (հոգին բարի՛ կ'ընկրկի) էջերուն մէջ, մինչեւ թագադրումը մեր սէրերուն:

Թեքսքը կ'ամբողջանայ — պէտք է՛ որ ան գոցուի — այնքա՛ն խօսուն լռութեամբ, որ նոյնն է՝ ինչ որ սիրոյ հանդիպման խոստումը յայտարարուած քարձրաղմուկ: Կ'իրսգործուի սէրը Աստղիկի եւ Վահագնի. սէրերը բոլոր աղջիկներուն, մանչերուն, արտասանուած եւ չըսուած խօսքերէն քիչ ետք, ա՛յն սանձարձակ տարածութեանը վրայ, որ վայրն է մեր կզացական, մեր մարմի՛նը, ծարաւի՛: Սիրային մարմին, ասք սիրային, գարնանային հեպիկ չունչովը լեցուն, մեղմ ու քնքուշ մեղեդիով մը տրոփուն, նաեւ կրքոտ, պահանջկոտ կամ սեռային յափտեան:

ՀՈՒՐԻԿ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

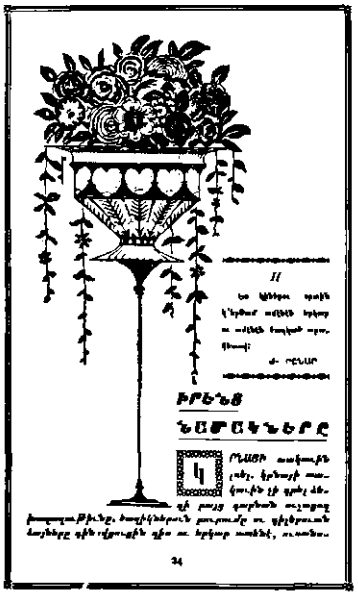

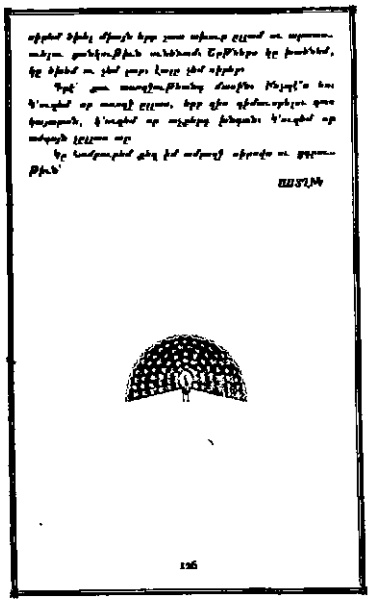

digitised by A.R.A.R.@

Մ· Ս· ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ

ԾՈՒՑԱՆԵԱՆԻ ՀՍՐՏՈՎ ԵՒ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆԻ ԱՋՔՈՎ...

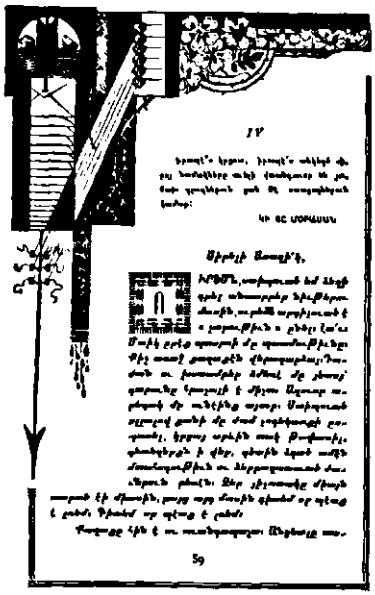

Փարիզի «Զուարթնոց» ամսաթերթը 1931 Յունուարին կը գրէր·

«Քէպապճեան ամուսնը պայթեցաւ ռումբի մը պէս հայ գեղարուեստական աշխարհիս մէջ»։

Այս պայթիւնին իբրեւ արձագանգ, նոյն տարուան Ապրիլին, այս անգամ «Մենէք» պարբերաթերթերին մէջ, Շաւարշ Նարդունի կը յայտարարէր·

«Մելբոռն Քէպապճեան իսկական եւ հիւշալի արուեստագէտ մըն է»։

Իսկ աւելի առաջ, 1928ին, Շահան Շահնուր, «Ամէնուն տարեցոյց»ի էջերուն տարագրած ընդարձակ յօդուածին մէջ՝ Քէպապճեանը պիտի համարէր «ձշմարիտ յայտնութիւն մը» եւ «մեծ ու խորունկ արուեստագէտ մը»։

Այսօր տարբեր չէ գինք ճանչցող արուեստաբաններուն կարծիքը Անկի մէջ ծրնած եւ գեռեւս չժողովրդականացած այս արուեստագէտին մասին։ Ան ամենայն իրաւամբ արժանի է դասուելու-ակնցի մեր այն արուեստագէտներուն շարքին, որոնք կը կոչուին Սիամանթօ, Մեծարենց, Պըրիգոր Զօհրապ, Գեղանկարիչ Մ· Շիշմանեան։

Քէպապճեան փոքր տարիքին ընտանիքին հետ կը փոխադրուի Պոլիս, ուր կը ստանայ իր նախնական կրթութիւնն ու վաղ պատանեկութենէն սկսեալ կը պրաղի մանրանկարչութեամբ։ Ի՛ուենինայ տաղաւարէն կեանք մը իր սերունդի բոլոր արուեստագէտներուն պէս՝ օրբութիւն, բանտ, աքսոր, ու այս բոլորը արուեստագէտին հոգիին վրայ խոր հետք ձգելով՝ պարբերաբար կը դրսեւորուին անոր գեղանկարներուն մէջ, ինչպէս են, օրինակ, «Հայ մայրերու սուգը», «Գաղթականներ», «Մահերգ», «Հայրենաբաղձութիւն», եւայլն։

Ան երիտասարդ տարիքին կը մեկնի Փարիզ, ուր կ'ապրի եւ կը ստեղծագործէ մինչեւ 1947 Յունուարը, նոյն տարին, բազմաթիւ հայրենակիցներու հետ, Քէպապճեան կը մեկնի Հայրենիք, ուր, ընդամէնը երկու տարի անց, կը մահանայ, 69 տարեկանին։

digitised by A.R.A.R.@

Քէպապճեան ունի ինքնուրոյն մտածելակերպ եւ ընկալչական սեփական նրբաչխարհ։ Առանց մարդկային կերպարներու դիմելու՝ իւրայատուկ ձեւով ան կը զգայ եւ կը մեկնաբանէ մարդկային այնպիսի զգացումներ, ինչպէս են «Մտաբաւը», «Վիշտը», «Խռստումը», որոնք վերացականութենէ դուրս բերուած են ու հասկնալի են դիւտողին համար։ Ճիշդ հոս կը կայանայ Քէպապճեան արուեստագէտին ուժը։ Ու այս ուժով է, որ ան, այլ դիրքերու կողքին, նկարազարդեց նաեւ Շուշանեանի «Գարնանայինը»։

Գեղարուեստական գիրքի մը նկարազարդումը պիտի ամրողջացնէ բովանդակութիւնն ու բացայայտէ այն զգացումներն ու ապրումները, որոնք լրացուցիչ լոյս մը պիտի նետեն հեղինակին ապրումներուն եւ մտածումներուն վրայ։ Ան, համաձայն իր ոճին, գեղարուեստական երկի մը նկարազարդման պարագային եւս չի դիմեր դէմքերու եւ դէպքերու դասական ձեւին, եւ ոչ ալ կ'օգտագործէ սանձարձակ երեւակայութիւնը, այլ ծաւալային եւ գծային համադրումներու միջոցով կը ստեղծէ այնպիսի խորհրդանշաններ, որոնք քէեւ ընթեռնելի են, բայց երբեք պարզունակ չեն, ընդհակառակն, անոր գծանկարները արուեստի ուժականութեամբ յագեցած հզօր տեսիլքի մը ծնունդն են, որոնք թոիչք կու տան նաեւ մե՛ր երեւակայութեան այնպէս՝ ինչպէս իրաւ քանաստեղծութիւն մը եւ կամ երաժշտական համակող երկ մը։

Քէպապճեան ինը գծանկարներով, որոնք կը նկարազարդեն «Գարնանայինի» «Ընծայականն» ու ւրիք գլուխները, կը յաջողի բացայայտել պատումին էութիւնն ու ամբողջացնել զայն աւելի հաղորդական, հաճելի գործնելով անոր ընթերցումը։

Գրքիկ նոյն կենսագրութիւնը ունեցող այս երկու արուեստագէտներուն քով խմբի գալու հանգամանքը պատահական երեւոյթ չի կրնար ըլլալ։ Աւտիկա, հասկընալի է, պատահած է անոր համար, որ թէ՛ Շուշանեան եւ թէ Քէպապճեան անցած են տատապարիզ նոյն ճանապարհները, տպրած են որքութիւնը, չքաւորութիւնը, թշուառութիւնը տարագրութեան

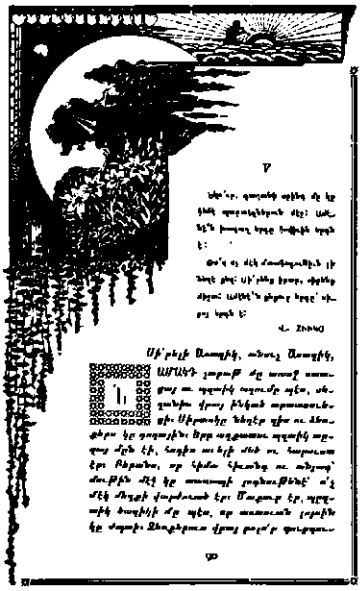

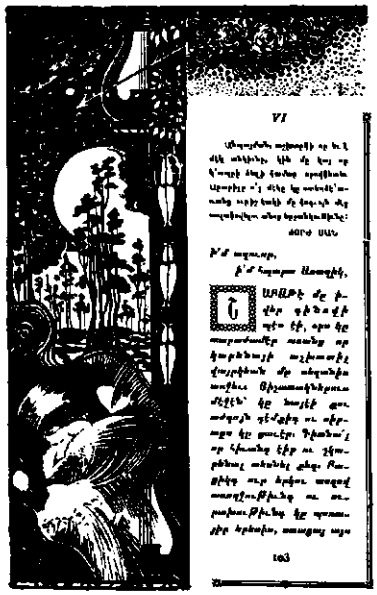

digitised by A.R.A.R.@

VIII

Ա

127

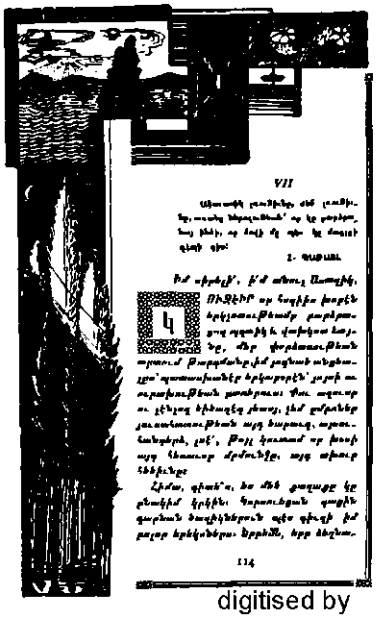

VII

Կ

114

պժոխքներուն մէջ եւ խոցուած են ապագային եւ մարդկային նոյն ցաւերով, մեւնոյն միջավայրերուն մէջ։

Իրողութեանց այս քուսմէն հոգ, սեւլի պարզ կը դառնայ Ռէպպմհանի «սիրոյ և հեզ» կապը Շուշանեանի «Փարնահայիճի հետ։ Այդ մտերմութեան խոր բերումով Ռէպպմհան սմբոդլական հարազատութեամբ մը դրեւորած է Շուշանեանի «խենթ ու չար» հերոսներուն գարնանային սիրոյ ապրումները, պատկերելով պահոնք ոչ թէ իրենց սիրապնդ պահերուն մէջ, այլ անոնց յղացումով հրկնած է խենթ սիրողներուն յատուկ զգացական տեսիլքներ։ Եթէ փորձենք մեկնաբանել եւ բառերու վերածել Ռէպպմհանի այս խորհրդանկարները (ծիծեռնակներ, թաւրիներ, լացող ուռենիներ, բազմազան ու առատ ծաղիկներ, պահր յաւերժականացնող եւ անվերջին ձգտող հեռանկարային խորութիւններ, պէյզերային խորախորհուրդ պահեր, աբեւային լուսոյ չողարձակումներ ու տագնապալի քնար, նեռ, սիրամարգ ու կաթիլրթող տերեւներ...) պիտի տկտրանան ու հաւաբարկանան, որովհետեւ անոնք արտ հետ կապ ունին եւ ոչ թէ մտքի, զգայումի՝ եւ ոչ թէ տրամաբանութեան, նիրաշխարհի՝ և ոչ թէ արտաքին իրողութեանց... Եւ այդ պատճառով ալ Ռէպպմհանի գեղանկարները չեն սպառած դեռուելով, այլ ակնդիրը մէյտ նորութիւններու եւ գեղեցիկ մանրամասնութիւններու առիթ կը դանէ ինքզինք։

Ռէպպմհան իր զուգահեռը չունի ո՛չ միջազգային եւ ոչ ալ հայ գեղանկարչութեան մէջ։ Ան չունեցաւ ո՛չ իր «ուսուցիչը» եւ ոչ այ իր հետեւորդները, այլ իր ձգած բազմաթիւ գեղանկարներու հանրութան ժառանգութեամբ մնաց իբրեւ առանձին «գեղարուեստական ուսմունք» կերպարուեստի պատմութեան մէջ, որ դեռեւս կը սպասէ իր մեկնաբանին ու արժանի գնահատութեան։

Ռէպպմհանի արուեստը գեղարուեստական առանձին դպրոց մը առեղծելու հնարաւորութիւնը ունի։

ՄՈՎՍԻՍ Ս. ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ

ԳՐԱԳԵՏԸ,

ՈՐ ԻՐ ՀՈԳԻՈՅՆ ԽՈՐԸ

ԱՐԱՐԱՏ ՈՒՆԵՐ

168-ԱԶՀ

Ո՛չ մէկ գժբախտութիւն եւ ո՛չ մէկ տառապանք խնայուեցան ա՛յն ամբողջական հայուն, ա՛յն հաւատարիմ ու գաղափարական գաշնակցականին, ա՛յն գաւթին գրագէտին, որ վազգէն Շուշանեան տոհմը անունը կը կրէր:

Դժբախտութիւն ու տառապանք՝ քառատուն տոհմ, իր ամբողջ կեանքի ընթացքին: Ու ահա՛, քառատուն տոհմ իր մահէն եաք:

Իր կեանքին եւ գրականութեան ծօսենալէ առաջ, վերեւի տողերուն մէջ պէտք է ուեւլցնել, եւ անմիջապէս — ո՛չ ոք, մեզմէ ո՛չ ոք, տառապանքը ապրեցաւ ա՛յնքան խորապէս, ա՛յնքան վէհ ու հպարտ դէղեցկութեամբ, ա՛յնքան կորովի ու «պրոտըզնդոստ» երիտասարդութեամբ, որքան վազգէն Շուշանեանը: Եւ ան այդ տառապանքէն է, որ ժայթքեցուց իր իրաւ տաղանդին տաք ու լուսաւոր ճառագայթները: Իր հայեցքն լեզուի ուսուցչին՝ Շաւարշ Միսաքեանի սեղմ ու կուռ բացատրութեամբ՝ «վէրքը երգի» վերածեց:

Ահա մէկ բառը, որ կը յատկանշէ Շուշանեանի կեանքն ու գործը, կուսայ անոր նկարագրին հիմնական ու ամենաանկեղծ դիմագիծը, այդ բառը հաւատարմութիւն բառն է:

Հաւատարմութիւն՝ իր ազգային պատկանելիութեան, եւ ա՛յս՝ իր անձնական եւ հաւաքական կեանքին ամբողջ տեւողութեան, անսպառ սրիւնուռ ճամբաներէն մինչեւ իր եղերական մահը, Փարիզ, հիւանդանոցի մը անկիւնը: Հաւատարմութիւն՝ իր ընկերային եւ քաղաքական անխախտ համոզումներուն, իր պաշտած կուսակցութեան, ընկերվարութեան, արդարութիւն ու բոլոր մարդոց երջանկութեան անբեկանելի իրաւունքներուն: Հաւատարիմ՝ կինք ծնող ժողովուրդին մաւոր ու հոգեկան գանձերուն: Ու ի՛նչ գուրգուրանք, ի՛նչ անսահման սէր՝ հայոց լեզուին համար: Շուշանի մը պէս վայելչապեղ ու սրքայավայել, վարդի մը պէս բուրմնաւէտ մեր Մեծաքաղաքին, որուն ամէնէն քաղցրահամ ու ամէնէն ճշգրիտ արտայայտիչներէն մէկը պիտի մնայ Շուշանեան, մեր գրականութեան մէջ: Հաւատարիմ նաեւ իր երկրորդ հայրենիքին, Մեծն Ֆրանսայի, ուր, ի՛ր բառերով, «ազատութեամբ շնչել ու ազատութեամբ կեանքը սիրել առիւեցաւիք»: Ու որքա՛ն յուզիչ այս վերջին սէրը, որքա՛ն անկեղծ: Հաւատարիմ վերջապէս ու, մա՛նաւանդ՝ ինքզինքին, իր ներքին ամենախորունկ էութեան:

Գիտենք, թէ ի՛նչ քաջութիւն, չիղերու ամէնօրեայ ի՛նչ պրկում ու չատապին ի՛նչ հիգ կը պահանջուի, ա՛յս ըմբռնումով ապրող անձէ մը: Ու Շուշանեան կարծէք ինքզինք քաջալերելու, չյուսահատելու, չակարանալո՛ւ համար, ամենայն ժամ, ու ամէն քայլափոխի կ'աղաղակէ, ինչպէս մենք պէ-

digitised by A.R.A.R.@

ոի ընէինք ծանր բեռան մը տակ չարչարուող մէկու մը, որ կեցած է մեր դիմաց հեւասպառ.

—«Չկարսցնել ապրելու հրճուանքը այս գէշ օրերուն, ահա՛ կարեւոր»: «Չնայի՛լ անդունդի ի վար՝ գլխու պտոյտ չունենալու համար: Լոկ այս գնով կեանքը դիւրին եւ հաճելի կրնայ ըլլալ»: «Ցաջողիլ ոտի կենալ՝ կեանքի գտարբ հորիզոններուն դէմ,— ոտի կենալ, ահա՛ ինչ որ անհրաժեշտ է այժմ»:

Վաղդէն Շուշանեանը եւս ճանչցայ իր կեանքին երկու ամէնէն ճակատագրական հանգրուաններուն:

Առաջին անգամ 1932ի աշնան, Մարսէյլ, «Մարտիկոցական շարժման» փոթորկայոյզ օրերուն: Երկրորդ անգամ, դա՛րձեալ Մարսէյլ, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի նախօրեակին եւ սկզբնաւորութեան, 1939ի Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն: Ուրեմն՝ աւելի երկար եւ աւելի մօտիկ, չըսելու համար մաերիմ:

Տարի մը կ'ընէր, որ ներվպիայէն եկած էի միջերկրականեան այս չէնչող քաղաքը, Հալէպ ընկմիջուած ուսումս շարունակելու: Կազմած էինք արդէն ուսանողական միութիւն մը: Ու դասախօսութիւն դասախօսութեան եռեւէ կը սարքէինք, ազմկելով, խանգավառելով եւ խանգավառուելով, չէնցնելով՝ մեծամասնութեամբ չքաւոր գաղթականներէ եւ բանուորներէ բաղկացած այդ օրերու հայ առուաւր գաղութը:

Կը սիրէի մշակութային եւ ազգային եռուն կեանքը, կը սիրէի դրամնանութիւնը: Կը սիրէի նաեւ փութպոլը, պատանեկութեան այդ անբուժելի, բայց հրաշալի «մոլութիւն»էն դեռ չէի կրցած ձերբազատուիլ: Հալէպ, Աւտիս Ապապայէն եռք, Մարսէյլի Հ.Մ.Ը.Մ.ին անդամ արձանագրուած էի. ու կարճ տաբատ հագած՝ հետիոտն կ'երթայի մինչեւ հեռաւոր մարզադաշտը: Մէկ բան չէի սիրեր, ա՛յն՝ որուն համար դիս ղրկած էին այս հեռաւոր ափերը,— երկրաչափութիւն:

Մայր առած էր արդէն «Մարտիկոցական շարժումը» եւ մեզմէ չատեր հետաքրքրութեամբ կը կարդային իրենց թերթին՝ «Մարտկոց»ին յօդուածները: Ուսանողներու այդ խումբին անդամները ցրուած են հիմա աշխարհի չորս ծագերուն: Շատերը մեռած: Ոտքի ենք տակաւին, Հալէպի Հայկազեանէն գասընկերը ու Մարսէյլ կրկին գիրար գտած՝ բանաւոր Երուանդ Պարսումեանն ու ես:

*Օր մը, երբ հետաքրքրուած էինք մեր սովորական արճաճանը, ոմանք «պլոք»ի սեղաններու չուրջ, ուրիշներ՝ իրենց դասերով զբաղած, մեր ընկերներէն մէկը, որ հետեւաբար շարքային դաշնակցական էր, լուր բերաւ մեզի, թէ Վաղդէն Շուշանեանը Մարսէյլ կը գտնուէր եւ կը փափաքէր տեսակցութիւն մը ունենալ մեզի հետ: Ոգեւորուած՝ ոտքի ելանք եւ սկսանք քալել դէպի մեր ժամադրավայրը՝ «Փըթի փուէն», որ չատ հեռու չէր մեզմէ, հազիւ քանի մը հարիւր մեթր: Մեզմէ չատեր կը ճանչնային Շուշանեանը, մա՛նաւանդ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ հրատարակուած իր քաղցր ու հզօրդական վիպակներով ու վէպերով: Ես ծանօթ էի նաեւ «Մեհեր»ի մէջ իր ստորագրած յանդուգն ու վայրագ յօդուածներուն: Ու ա՛յնքան խոր ազդեցութիւն կրած անոնցմէ, որ դոց սորված էի երկար հատուածներ, զորս կ'արտասանէի մեր ընտանի հաւաքոյթներուն, աւելի յաճախ ես ինծի... Ու

digitised by A.R.A.R.@

մինչ կ'ուզդուէինք դէպի այդ «հեղ» դրապէտը, չրթեւրս պրկած՝ քթիս տակէն կը մենախօսէի.

— «Ահա՛ մերկ, գէշ մեռած ու զգայուն մանկութիւններէ, ահուսասիկ մերկ՝ բոլոր խոտելի ու յոռի յապաղումներէն, մերկ՝ նամէտ ու զանցառելի վատասիրութիւններէն, որ կերակուրն են փղշտացիներուն — չհայցելով ոչ ոքի վարձու հաւանութիւնը, զի արիւնս կը թնդայ երիտասարդութեամբ, պիտի ջատագովեմ, պիտի հաղագեմ ու պռոալով պիտի երգեմ այսօր Նորին վեհափառութիւն տարածութեան արու գեղեցկութիւնը, բոլոր ծոյլ սահմանափակումներուն դիմաց»:

. . . . . .

— «Ձայնս բարձրացուցած ու ճեռելով պատէ պատ, փշրելով զայն որպէս ազնիւ գինիի դաշնուրան՝ գուլ ականջներու թմրուկներուն վրայ, կը կանչեմ դատաստանի, նախ ձեզ՝

«Առաջին թշնամիները տարածութեան, մտքի ծոյլեր ու բաղեհիներ, որ կը խլրտիք մեր շուրջը եւ որ կը վերածէք հայոց կեանքը ճուատ ու գէշ բանի մը, որ կը խլրտիք անզգայար ու շռայլ, կը խլրտիք կպչուն հետքեր ձգելով ձեր ճամբուն վրայ, դպելով ամէ՛ն գեղեցկութեան, փակելով ամէ՛ն լուսածագի ճամբայ, գոցելով տարածութեան ամէն ելք,— որպէսզի ձեր պզտիկ իշխանութիւնը վրայ չգայ իր խուսմարտ պատերուն վրայ:

— «Երիտասարդներուն՝ որ կը երկիզուէին ջահի նման ու կրնային տալ յաղթանակի մոլեգին գինովութեան՝ առաջարկեցիք սուտ կարգապահութեան ծանր երախակալը, որովհետեւ քանի է ձեր հանգիստը:

«Ներքնուն՝ որոնց մարմինը կը նմանչնար արեան բոյրը, զգաստութեան բոյնը տուիք որպէս կերակուր: Անոնց ափերը, որ գիտէին խստութեամբ սեղմել դաշոյնի մը կոթը, վարժեցուցիք ամսական նպաստին,— սիրելի՛ դաւանանքներ:

«Մերկ՝ արժանի էիր տիրոջը սրբազան վարոցին:

«Կրճատեցիք, սեղմեցիք հեռանկարը՝ որպէսզի մարդոց ակնարկը մըճայ հազակիպիկ, խոպան ձգիէ չհոսդ տարիներով, հերոսութեան բոլոր կաթելի արտօրայրը՝ այսօր լկտի յանգգնութիւնը ունիք ողբալու անբերրի անապատը մարդոց հոգիներուն, մա՛բաւորնե՛ր»:

«Ցետոյ դո՛ւք, ուրիշ թշնամիներ տարածութեան, գրականութեան գէշ ու սնանկ աշխատաւորներ, ձեր երկիրը սեղան մը եղաւ, բառակուսի, կոտրած ոտքով սեղան մը — ինձ, ինձ, միւսին համար կ'ըսեմ ասիկա — ու պայմարի դաշտը պարբերական մը, ուր էջը երեսուն արծաթով ձեր յիշատակնիերը ծախեցիք, ուր էջը երեսուն արծաթով ձեր ժողովրդին վրայ ծոյն կը հեծուք ու մազձ կը փսխէք տակաւին: Ա՞յս է ձեր հարիզոնը: Գայլի կաթով արբուցանելու փոխարէն այս հազուագիւտ մանուկները, մարբեցիք ձեր հին հաշիւներն ու որոնցիք ջլահեղեղեան դառնութիւնները···»:

Հասած էինք արդէն «Փըքի փուսէ»: Շուչանեանը նասած էր փոքրիկ որմնարանին դարպասը եւ մեզ ընդունեց մեծ ուրախութեամբ, ամուր սեղմելով մեզմէ ամէն մէկուն ձեռքը:

Շուտախաթ չեզայ: Այնպէս էր՝ ինչպէս կ'երեւակայէի: Միջահասակ, թիկնեղ, գեղադէմ, կայծկլտուն ու խելացի աչքեր: Կարմիր թուչեր ունէր եւ իր եղեռնոսի գոյն խիտ մազերը, ճակտէն մեկնող ուղիղ գծով մը երկու փունջերու կը բաժնէին զանոնք, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կ'երեւի ան, երմէ մնացած չատ մը լուսանկարներու վրայ: Իր ամբողջ անձէն վճռականութիւն եւ խանդավառութիւն կը ցայտէին: Ու այդպէս, այդ պահուն մեր գիմաց Նրատած՝ ըմբիշի մը կը նմանէր ան: Ազնիւ ցեղէ յուլի մը: Նեբամփոփ եւ պըրկլած ուժականութիւն:

digitised by A.R.A.R.@

Սկսաւ խօսիլ նախ հանգարտ ու ներդաշնակ ձայնով, հետզհետէ տագնապով ու լղայնանալով։ Նիւթը իրենց կուսակցական կեանքին կը վերաբերէր, իրենց դժգոհութիւնն եւ յաղթութիւն, որոնք յանգած էին ըմբոստութեան։ Շրջանային ժողով, հեդրոնական հոմիւէ, պատգամաւորներու նախնական ժնծաժանութիւն, չրջանի գերագոյն ժարմին, արտաքսում, Բիւրօ, Ընդհանուր ժողով, եւայլն։ Այդ բոլորէն չատ բան չէի հասկնար այն ատեն ու կը չարունակեմ չհասկնալ մինչեւ այսօր։ Շուշանեան ապա անցաւ ասելի ընդհանուր հարցերու, ինծի աւելի հասկնալի, աւելի ախրելի։

Իր ըսածներէն մաս մը կարդացած էինք արդէն «Մարտկոց»ի մէջ, ուրիշներ հոն տեղ պիտի գտնէին մեր տեսակցութենէն յետոյ։ Շուշանեան իր գրածնե՞րը կ'արտասանէր ժեզի, թէ ամէն ըսածները դրի պիտի առնէր աւելի ետք, իր տարաբդութեամբ կամ խմբագրականներով։ Հաւանաբար երկուքն ալ։

Ուշ էր արդէն։ Շուշանեան ոտքի ելաւ գոհունակութեան ժպիտ մը դէմքին։

— Գէաք է ժեկնիմ, կուսակցական ընկերներս ինծի կը սպասեն, կայ տեսնուինք դարձեալ։ Կրնա՞մ վստահ ըլլալ, որ կը հաւատաք ըսածներուս։

Ու բաժնուելէ առաջ, կարծրացնելով իր բառերուն չեչտը։

— Սիրելի՛ աղաք, բարձրաձայն կը յայտարարեմ ժեզի, իմ եւ իմ ընկերներուս կողմէ։ Թէ նահանջինք, զարկէ՛ք ժեզ ժեր կռնակէն, ինչպէս վայել է դաւաճանին։ Ու ահա՛, կրկին կ'ըսեմ։

— Եթէ ճամբան ուղիղ գտաք, հետեւեցէք ժեզի։

Ակամայ բաժնուեցանք իրմէ, խանգաւառ, յուզուած, հոգեփոխուած։

Մեզմէ ոմանք, ընդառաջելով Շուշանեանի հրաւէրին, սկսան աշխատակցիլ «Մարտկոց»ին։ Ես ալ սկսայ գրել։ Կը յիշեմ մինչեւ մէկը — արդէն առաջին գրութիւնս հաւանաբար։ յօդուածը ինձմէ էր, բայց խորագիրը՝ Շուշանեանէն։ Ան կը կոչուէր «Անցեալատյզ աղէկաձ մը կշտամբանքը»։

Օր մը, նստած էինք դէմ դիմաց, մէյտ ի «Փըթթի փուռէ»։ Մեր ժամ եկաւ ու խօսակցութեան խառնուեցաւ նաեւ Ե. Աղաթեանը (Ուխտաւոր), բանաստեղծ ու Շուշանեանի մտերիմը։ Դասընկերներ եղած էին Փարիզ եւ երբ ատեն մտեն ընակած՝ Լատինական Թաղի նոյն սենեակին ժէջ։ Դեռ կ'ապրի Ափսէանը եւ դինք կրնաք գտնել մէյտ ի «Փըթթի փուռէ»։ Բայց գիտցէք, որ այդ օրմանրանին հայ Թէ օտար բոլոր յաճախորդները, այդ օրերէն մինչեւ այսօր, գայն կը ճանչնան «փրէզիտան» տիտղոսով։

Վերադառնանք Շուշանեանին։ Մտաւորապէս կը յիշեմ անոր ուղղած խօսքերս — «Սիրելի Շուշանեան, վայրկեան մ'իսկ չեմ կասկածիր «Մարտկոցական չարժման» կարեւորութեան եւ անհրաժեշտութեան, բայց դո՛ւն, նախ եւ առաջ գրագէտ ես, չէ՞ս կարծեր, որ երիտասարդ տաղանդը կը մըսխուի, ստքով, գլխով նետուած այդ տպաւիչ պայքարին ժէջ»։

Շուշանեան Թեւը բարձրացուց եւ ըմբռնչի իր լուռունչքը այնպիսի՛ ուժով զարկաւ սեղանին, որ հոն գտնուող տուրճի գաւաթներն ու պնակները չարդ ու փշուր եղան, մինչ ան կը դոռար ժեր երեսին։

— Չէ՞ք հասկնար, չէ՞ք անդրադառնար, Թէ Սփիւռքի ժեր հայութիւնը իր ժահու եւ կենաց պայքարն է, որ կը մղէ այս օրերուն, եւ դո՛ւք ելեր էք ինծի դրականութեան ժասի՞ն կը խօսիք։

Այդ օրերէն անցեր է ևէ՛ս դար ու դեռ աչքիս առջեւն է Շուշանեանի արու դէմքը, ակռաննիերուս մէջ իր գոռ ու հուժկու ձայնը։

Այո՛, այդ օրերէն անցած էին յիսուն երկո՛ւ սարիներ։։։ Ես ու ընկերներս 20–21ի չուրջ կը դեպերէինք, Շուշանեանը՝ հազիւ 30ի դուռներուն։ Գիտէք էր տեսնել Մարսէյլը այդ օրերուն, մինչեւ ք. Ալիսարհամարս։ Ի՞նչ

digitised by A.R.A.R.@

հաւատաւոր հայութիւն էր, իՙնչ հրավառ սէրունդ։ Կը բաւէր, որ Փարիզէն Ջամալեան մը, Ֆաուիսեան մը կամ Ահարոնեան մը դայիր քանախօսելու։ «Պրնեան Մարսէյլէզի հակայ սրահին մէջ առեղ ձգելիք տեղ չէր մնար։ Պէյ-բուքի «Գերմանիկ» սրահին երկու անգամը, ուրեմն՝ 4–5 հազար հոգի։ Ու երբ կը բաղդատեմ ա՛յդ օրերը, ա՛յդ հայութիւնը այսօրուանին հետ, լո՛ւռ, կ՚արթնէի սէրտս։

Գիտէնք, Քէ ինչ անփառունակ եւ ինչ ամօթալի վախճան ունեցաւ չարժումը։ Ի պատիւ Շուշանեանին եւ իր երկու ընկերներուն, Ազօ Ազոյեան եւ Լեւոն Մոզեան, պէտք է ՚նշել, Քէ դաւաճանութեան յաջորդ օրն իսկ անոնք չրխաբերական–նամակով մը, Մարսէյլ, Կեդրոնական Յրանոա եւ Փարիզ, յայտարարեցին, Քէ կը հրաժարէին «Մարտկոցական չարժումէն եւ կը յանձնարարէին իրենց բոլոր ընկերներուն, որ կարգապահ ու օրինապահ մնան Դաշնակցութեան չարքերուն մէջ։

⁂

«Մարտկոցական չարժման» ձախողութենէն ետք, ա՛լ չտեսայ Շուշանեանը։ Հաւատիւտոր լուրեր կը հասնէին Փարիզէն։ Ինուանի վարժարաններէն մէկուն մէջ ընդհանուր հսկիչի պաշտօն մը գտած էր ու ամէն կապ խզած իր ընկերներուն հետ։

Անցան տարիներ։ Ուսանող ընկերներս ցրուեցան ամէն մէկը մէկ կողմ, նեռութիւով կեանքի քահուրհին մէջ։

Մեծ եղաւ հրճուանքս, երբ առաւօտ մը «Փրէզիտանը ըսաւ, որ Շուշանեանը Մարսէյլ կը գտնուէր ամառնային արձակուրդով, բայց չէր ուզեր «Փըքի փուսէ գալ։ Հասկնալի էր։ Մեր արճաճանին կից՝ երբորդ կարգի պանդոկ մը կար, ու կայ մինչեւ հիմա, ուր կ՚իջնէին Փարիզի մեծերը։ Ես հոն առած եմ Սիմոն Վրացեանը, Արշակ Ջամալեանը, Աբրահամ Դիւլիանդանեանը եւ ուրիշներ։ Վազգէնը չէր ուզեր անոնցմէ մէկուն հանդիպիլ։ Կեդրոնատեղի ընտրած էր «Քանըպիէէր»ի վերջաւորութեան «Ճանապարհ» ըրբնաբանը, ընդարձակ գաբպատով։ 1939 Օգոստոսի սկիզբներն էինք։ Անմիջապէս գացինք զինք առնելու։ Նստած էր հակայ ասպիներու չուքին առակ եւ օրուայ թերթը կը թղթատէր։ Ողջագուրուեցանք։ Շատ չէր փոխուած։ Միչտ նոյն արթուն աչքերը, նոյն մազերը, նոյն կարմիր թուչերը։ Քիչ մը ասկի պէր։ Բայց առոդջ եւ յաւ տրամադրուած։

— Դուն ալ ինձի պէս գիրցեր ես,— ըսաւ,— յայտնի է, որ ա՛լ Փութպոլ չես խազար։

— Այ՛,— ըսի,— աւա՛ղ, հիմա աւելի դժուարին խաղերու մէջ ենք, յոլորա ալ։

— Մեր այ՛ն «փրէզիտանը չէ փոխուիր,— ժպտացաւ,— ի՚նչ որ էր՝ ա՛ն է, ու վստահ եմ, որ պիտի մնայ նոյնը ուրիշներուն տարեկանին։

Մեր հարցումներուն՝ իր կեանքին մասին, սկսաւ պատասխանել առանց յուզուելու, հանդարտ եւ միշտ ժպտադէմ։

— Վեց տարի է քաշուած եմ Ինուան, հեռու հայութենէ. քիչ մը խըճայոզութիւն ըրի եւ առաջին առիթիւ ահա՛ ձեր հետ։

Ա՛լ ամէն առաւօտ «Ճանապարհ» էինք։ Ազատանը քանի մը հարիւր մեթր ոնդին կը բնակէր, Շուշանեանը՝ մօտակայ համեստ պանդոկ մը, իսկ Գամոն իմ հանրակառքս կը կենար սրճարանին մօտ։ Ամէնէն կանուխ հասնողը

digitised by A.R.A.R.@

Եւ կ'ըլլայի, քանի մը վայրկեան հոգ կը հասնէր «փրէզիտան»ը։ Ձիւղ մը ութին դէպի մեր կողմը կ'ուղղուէր Շուշանեանը՝ օրուան քերքը եւ երեմն ալ գիրք մը անուքին տակ, երկու տուփ Boyard ձեռքին։ Ծրանապի ամէնէն հասա եւ ամէնէն զօրաւոր ռիկարէմնէրն են անոնք։ Մի՛յն այդ տակը կը ծխէր, մերժելով մեր հրամցուցածները։

Առաւօտ մը «փրէզիտանը» եկաւ անակնկալ լուրով մը. Լեւոն Մոզեանն ու Մեսրոպ Գուլումճեանը, հանգերձ ընտանեօք, Մարսէյլ կը գտնուէին եւ իջած՝ Գամոն, իրենց երէց ընկերոջ՝ Բենիկ Մխլոեանի տունը։ Մօսէն կը ճանչնայի այս ազնիւ մարդը։ Երգնկացի, սիրահար քուչակեան տաղերուն, զոր գոց կ'ելլէր եւ կ'արտասանէր յուզումով։ «Սիփւռիը իր դիրքակատարներով» հատորիս առաջին ակլատը ա՞ն է, «Մերսուինի, որ չի՛ կըրնար մեռնիլ»։

— Այս կէսօրէ հոգ մեզի կը տպաւեն,— ըսաւ Աղայեանը, չէշտակի նայելով Շուշանեանին։ — Բանաստեղծ Ահարոնն ալ հոն կը բնակի քանի մը սմիթէ ի վեր։

— Կ'երթանք,— պատասխանեց Շուշանեան։

Ես սկսայ խնգալ։

— Ինչո՞ւ կը խնդաս,— դարձաւ ինծի։

— Ի՞նչ է, կ'ուզէք վերակոչել «Մարակոցական չարժո՞ւմը»...

— Լուր անգամ չունէի քէ հոս էին, տարիներէ ի վեր գիրար չենք տեսած։ Ճեսո՛յ... ա՛լ չխօսինք այս մասին։ Ու իր վառած սիկարէքը աւելի ամուր սեղմեց իր շրթներուն մէջ։

Ուզեցի բան մը ըսել, բայց հրաժարեցայ, իր խոժոռ դէմքը տեսնելով։

Կէսօրէ հոգ, երեքով գացինք Գամոն։ Տանտէրը, ինչպէս ըսի, լաւ կը ճանչնայի. կը ճանչնայի նաեւ Ահարոնը։ Միւսները առաջին անգամն էր, որ կը տեսնէի։ Ողջագուրուեցան, առանց յայտնի ընելու իրենց յուզումը։ Սկսանք խօսիլ քիչ մը ամէն բանի մասին,— Հիթլէրի, Մուսոլինիի, ժօտակայ պատերազմի մը հաւանականութեան։ Ահարոն բռնած էր Շուշանեանի օձիքէն.

— Ա՛յ ապուշ, ո՞ւր ես, ի՞նչ եղար, կ'աշխատի՞ս գոնէ, նոր գործնր ունի՞ս։

— Սկսած եմ յուշերս գրել...

— Ինչի՞դ գրել,— խոշոր բացաւ աչքերը Ահարոն։

— Ծուշերա...

— Դեռ կանուխ է քեզի համար, այդ գործը ձգէ մեզի. դուն ա՛յն ըսէ, սիրուհի ունի՞ս։

— Քանի մը հատ... (եւ վազիկն աչքով մեզի նշան ըրաւ)։

— Ի՞նչ կ'ըսես, հրա՛շք է, Տէ՛ր իմ, հրա՛շք...

— Դուն մ'իյնս ծո՞մ,— ժպտեցաւ Շուշանեան։

— Աւա՛ղ, ափսո՛ս... տղեկ, տղէտ եւ աղքատ՝ ես հայ բանաստեղծ...

— Ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը. գիտե՞ս, որ սիրով կարդացի հոյակապ հատորդ՝ «Մազապաքներս...։ Մե՛ծ գիրք է։

— Ուրկէ՞ գտար։

— Ընկերներէս մէկը դրկած էր Իւուան։

Ուզեցին մեզ իրենցմէ պահել, Շուշանեանը չուզեց.

— Կէսօրէ հոգերը կու գանք երթամ...

Ու մեկնեցանք երեքով։

Մեր հանդիպումները չարունակուեցան։ Լաւ էր Շուշանեանին տրամադրութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

Առաւօտ մը, մեր տուրճերը խմելէ ետք, Շուշանեան ծոցէն պզտիկ տետրակ մը հանեց եւ խուրճ մը նամակատան կաթսաներ։

— Տղա՛ք,— ըսաւ,— այս առաւօտ վճարելիք վերջին պարտքս է։ Հոչիս ըրի, որ դեռ ամիս մը ապրելու դրամ ունէի։

— Ի՞նչ պարտք,— հարցուց Աղայեանը։

— 1933ին, երբ անգործ մնացի՝ գանազան ընկերներէ եւ հայրենակիցներէ, դրամ ղրկեցին ինծի։ Կամաց-կամաց վճարելիք, վերջինը՝ այսօր։

Եւ մեզի երկարեց ծոցատետրը, մատը դրած էջի մը վրայ։ Բաւական երկար ցանկ մըն էր։ Կը յիշեմ, որ այդ ցանկին մէջ կար Հայկ Սերբենկիւեանը, Ցակոբ Մալաքեանը (Անթր Վերնէօյլի հայրը), Սիսակ Սիւլեանը։

— Չե՞ս կարծեր, Վազգէն, որ կը չափազանցնես,— ըսաւ Ագայեանը,— ա՛յդքան հպարտութիւն չատ է...

— Այո՛, հպարտ եմ եւ գուն գիտես, ընկե՛ր։ Փառասիրական է. Շուշանեանները միշտ հպարտ են եղած, երբե՛ք գոռոզ։ Մանաւանդ՝ ոչ երբեք մուրացկան։ Օ՛, իմ հպարտութի՛ւնս, ազա՛ջ, միակ լիրան բարձրութիւնս։ Դեռ մանուկ, անօթի, ծարաւ, մերկ, ոտաբոպիկ, ափս ուէ մէկուն չեմ երկարած։ Երկու հակայ քիթերով ջուր եմ կրած, որ պատառ մը չոր հաց կրծեմ։ Այդ ժեւով ապրած եմ մինչեւ հիմա։ Երեւէ փափաք չեմ ունեցած ա՛չ փառքի, ոչ ալ հարստութեան։ Եւ ուրիշներ կը կարծեն, մեզմէ հեռու ապրող հայեր, Քէ Փորիզի մասուրականները ճոխութեան մէջ կ'ապրին։ Սմէնէն ղրկուածները անոնք են եղած։ Ես մինչեւ 1933, ուրեմն երեսուն տարեկանիս, օրական 16 ժամ աշխատած եմ, Առաջուն օրը, նոյնիսկ արձակուրդներուս։ Բանուորութիւն ըրած եւ նախնական ուսումս չարունակած, տեղ մը հասնելու համար։ Վալապր, Գրընոպլ, Փարիզ։ Օր մ'իսկ պարապ չեմ անցուցած։ Մինչեւ այդ Քուսակը գերմակի մը հագուստ կարել չեմ սուած. կ'երթայինք «Մարչէ օ փիւտէն (սիրք պազարի) կը գնէինք մեր հագուստները։ Մխախոտիս եւ գիրգիրուս դրամը եւ կառը մը հաց, ուրիշ բան չեմ ուզած, չեմ փափաքած։ Այդ քիչը ոտիկս չահուած՝ արգո՛ր վաստակով։

— Գո՞հ եւ գործէդ, նոր մէկվայրկէդ,— հարցուցի ես, յուզումս հակիւ զսպելով։

— Այո՛, Ֆրանսային գիտէ վարձատրել աշխատանքդ, կը յարգէ գործերուդ քիւնդ։ Հայը՝ ա՛չ։ Ճամբա հանդիպած եմ ծանօթ ասրից հայերու, նոր հարստացած մարդիկ, ձերբացած մասուրականներ։ Իրենց ժեւջերը զբաղնելէն դժուարութեամբ կը հանեն՝ քեզ բարեւելու համար։ Կարծես ողորմութիւն մը կ'ընեն քեզի։ Վեց տարի է ետեւս եմ, պզտիկ պաշտօնով մը։ Շատեր կը ճանչնան զիս, աշակերտներուս ծնողները, պաշտօնակիցներս եւ ատոնց բարեկամները։ Երբ փոդոց կ'իջնեմ, իրենց գլխարկը կը հանեն եւ «բարի լո՛յս, պարոն Շուշանեան», կ'ըսեն յարգալից։

— Այդ բոլորը լաւ,— խօսեցաւ «փրէզիտանը»,— իրաւունք ունիս, բայց, դա՛րձեալ կ'ըսեմ, որ այդքան հպարտութիւն չատ է. ի՞նչ պէտք ունես քեզի ղրկուած արտարուխ նուէրները վերադարձնելու... բոլորն ալ քեզ կը սիրեն եւ պէտք չունին այդ դրամին...

— Ա՛հ, դո՛ւն գոնէ հասկցիր զիս, սիրելի Ուխտաւոր,— ձայնը բարձրացուց Շուշանեան,— չեմ ուզեր ետիս պարտք ձգած մեկնիլ այս աշխարհէն... փոթորիկը կը մօտենայ մեզի գոռալով, ինչ կ'ըլլա՞յ, ի՞նչ չ'ըլլաք... ի՞նչ եւ իցէ։

— «Օրերը գեղեցիկ չեն»,— մրմնջեցի՝ հազիւ լսելի ձայնով մը։

— Հա՛,— ըսաւ Շուշանեան,— քանի օր է կ'ուզէի ըսել, եւ մէյ մը մոռնայի։ Ինգլերեզ մը ունիմ, ձեզմէ մէկը կրնա՞յ ձայնով փիլաւ մը եփել,

digitised by A.R.A.R.@

տարիներէ ի վեր կարօտցեր եմ… Մա՛յրս…

— Փօլատեանը մահապէտ է,— ընդմիջեց գային Հռոփիան,— պուլղարէ փիլաւը ի՞նչ է որ… ուզածդ այդ բլլայ։

— Ի՞րը կ'ուզես,— խօսքս ուղղեցի Շուշանեանին, ուրախացած, որ հաճոյք մը պիտի պատճառեմ իրեն։

— Վա՛ղը, մեւս օր, երբ որ յարմար է ձեզի։

— Վաղը, մեր տուներ, Գօմոն, քեզի այնպիսի՛ փիլաւ մը եփեմ, որ…

— «Փրէզիտա՛ն», փիլաւը կ'եփէ մեր երիտասարդ ընկերը, գինին քեզմէ, էվիր ինձմէ… Զաւարէ փիլաւի քէֆ ըրա՞ծ էք երբէք։ Մելիտոսեանին եւ Տէօքմէճեանին ալ լուր տուէք։ Ականջնին հետ՝ վեցս կը բաւենք, մենք մեզի։

— Զաւարէ փիլաւը անբաւարար է, վեց կտրիճ կչտացնելու համար, — ժպտեցայ,— սիրելի Շուշանեան, ուրիշ կերակուրներ ալ պիտի պատրաստել, չե՞ս ուզեր, որ…

— Ո՛չ մէկ ուրիշ բան, խոշոր կաթսայ մը փիլաւ, գինի։ Հա՛, կանաչ սոխն ալ ինձմէ։ Երկկ, «քափիւռնիներուս» փողոցի չուկան կը պտըտէի, հը— յաշալի կանաչ սոխեր տեսայ, խուրձի վրայ։ Քիլօ մը կը բերեմ։

Ցաչորդ կէօօրին, հիւրերս նստած էին համեստ սեղանիս չուրջ։ Խոշոր կաթսայ մը ձեւարէ փիլաւը պատրաստ էր։ Դրած հոն ամրոցի վարպետութիւնս, նաեւ սիրտս։ Ըսելու ձեւ մրն է այս· կաթսային մէջ իրականութեան մէջ դրած էի մէկ քիլօ պառնուկի փափուկ մխա, պզտիկ, թռչունի մը ցլուխին մեծութեամբ կարդուած, խոշոր լուխկ մը, քանի մը գլուխ սոխ եւ քանի մը հատ ալ կծու պիպէռ։ Զանոնք ադուռը մը տապկելէ ետք, լեցուցած հոն մէկ քիլօ ձաւար, աղ, սեւ պիպէռ եւ հարկ եղածին չափ ջուր։ Երբ ներս մտան, կերակուրս կրակին վրայ էր։ Ետիքը վերցուց Շուշանեան, քովի դգալով համտեսեց։

— Տղա՛ք, անճահական է… Նստէ՛ք, չո՛ւտ ըրէք։

«Փրէզիտանդը բանալու վրայ էր իր գինիի չիշերը։ Գանի՞ չիշ, չեմ գիտեր, գուցէ վեց, գուցէ աւելի։ Մելիտոսեանը խոշոր ձմերուկ մը բերած էր, ափսէի մը մէջ չերտ–չերտ կը շարէր։ Հոկայ վարդի մը վերածուած էր ան։ Իսկ Տէօքմէճեանը բերած էր քիլօ մը պուլկարական ճերմակ պանիր։ Հացը առնուած էր քովի փուռէն, որ Հայկ Սերէնկիւլեանին կը պատկանէր։ Ոսկեգոյն, կարկանդակէ մը աւելի համով, Ֆրանսայի համբոյր։ Ութ «սրինգ»։ Սլապէս կ'անուանեն Ֆրանսացիք, բարակ, երկար իրենց հացերը։ Սկսանք ուտել։ Ադայեանին պաշտօնը պարապ գաւաթ չձղելն էր· Թամատան՝ Շուշանեանը։ Ո՛չ մէկայն Թամատան, այլեւ՝ ամէն բան, կ'երգէր, կը պատմէր, կ'արտասանէր։ Ուրախութեան չափ չկար։ Ու մենք հինգս շատ աւելի ուրախ՝ մեր Քանկագին ընկերոջ ուրախութենէն։ Աւելի քան հինգ ժամ տեւեց մեր «ձաւարէ փիլաւի քէֆը»։ Ժամը հինգին ամէն ինչ մաքրուած էր,— փիլաւի խոշոր կաթսան, հացերը, գինին, սոխերը, ձմերուկն ու պանիրը։

Իրաւունք ունէր Շուշանեանը, ես կեանքիս մէջ աւելի ուրախ ճաշկերոյթի չեմ մասնակցած։ Շատ մը երգեր երգեց ան, ինծի գրեթէ անծանօթ։ Ին յիշեմ մէկ տող, եփած փիլաւիս չափ կծու, երկա՞ր երգ մը։

«Տէրտէրն ունէր մի նրէցկին»։ Ինքը կ'երգէր երգը ու մենք կ'ընկերանայինք իրեն, երբ հասնէր վերի տողին։

«Տէրտէրն ունէր մի երէցկին»։

Երբ ուրի՛ն, բոլորս ալ քիչ մը գինով, Շուշանեան յայտարարեց·

— Զլսի՛ ձեզի, ա՛յս է լաւ քէֆը, «ձաւարէ փիլաւի քէֆը»։ Եթէ տասը անգամ աւելի ծախէինք, խորտիկներ ուտէինք, ա՛յդքան ուրախ ժամանակ պիտի չանցնէինք։ Ու նաեւ, լսեմ ձեզի, որ այս հինգ–վեց ժամուան ընթաց–

digitised by A.R.A.R.@

քլէն վեց տալուան կարօտս առի, հայութեան կարօտս:

Ցաջորդ առաւօտ, «Ռանալիտ էինք նոյն ժամուն: Իր Boyardնէրուն հետ՝ անուքին տակ՝ կազմուած ազուռը տետրակ մը կար:

— Տարիէն աւելի է ակսած եմ օրագիրը պահել: Այս երրորդ տետրակն է: Հետս բերի, որ չարունակեմ, բայց չկրցայ էջ մը գրել: Երբ հանգիստ իւսան, պիտի չարունակեմ, աւելի հանդարտ, աւելի կեդրոնացած:

— Քանի մը էջ կարդա՛,— խնդրեց «փրէֆիտանը»:

— Օրագիրներս պիտի հրատարակուին մահէս քանի տարի ետք, ո՛չ առաջ: Գաղտնիները դիւրաւ կրնաք հասկնալ...: Մէկ էջը միայն կ'ուզեմ կարդալ, տեսակ մը յառաջաբան, բոլորովին անվտանգ:

Եւ սկսաւ կարդալ:

Երբ իր ընթերցումը աւարտեց, խնդրեցի, որ տետրակը ինծի տայ, վայրկեան մը: Առի եւ սկսայ թղթատել մարգարտաչար այդ անթիծ էջերը:

— Չե՛ս ուզեր ինծի հաճոյք մը պատճառել, սիրելի Շուշանեան,— ըսի:

— Գարապ տեղը մի՛ յոգնիր, չե՛մ տար:

— Տետրակը չեմ ուզեր, միա՛յն այդ առաջին էջը, քու ձեռագրովդ:

— Վաղը առաւս կ'ունենաս, ինծմէ քեզի յիշատակ:

Ցաջորդ առաւօտ, նոյն ժամը, բայց մաքուր գիրերով ընդօրինակուած ինծի տուաւ ուզածս: Ջայն կը պահեմ մատնեքի մը պէս: Գրուած է Իսլամ է, կը կրէ 18 Մարտ 1919 թուականը, ուրեմն մեր հանդիպումէն մօտաւորապէս հինգ ամիս առաջ: Ես միս կրկնելու գնով կ'արտագրեմ այդ էջը, որովհետեւ խորհրդածութեան արժանի շատ մը կէտեր կան հոն.

«Ձկարսցնել ապրելու հրճուանքը, այս գէշ օրերուն, ահա՛ կարեւորը: Հակառակ գեղմանական վայրագ փաղանգներու յարուցած ադմուկին՝ ֆաթալիւնը ունենալ կեանքը գեղեցիկ գտնելու, ժպտիլ՝ յառաջիկայ գարնան, ռոմն ոսմանայնը կը յուսի հետաւոր գաշտերէ, շարունակել այս առօրեայ ապերախտ աշխատանքը՝ կարծես թէ ոչինչ տեղի ունեցած ըլլար ու երբ ժամը հասնի մեկնելու, վճարելու մեր պարտքը՝ այս երկրին, խորին պարզութեամբ մը ընդունիլ վտանգը: Ու յայնժամ առանց երկիւղի, առանց զղջումի, առանց դռայզն վատութեան՝ տա՛լ ինչ որ կը պարտինիք այս երկրին, ուր ազատութեամբ շընչել ու ազատութեամբ կեանքը սիրել սորվեցանիք,— տա՛լ, եթէ հարկ ըլլայ, ինչ որ մեր միակ հպատակութիւնն է այժմ,— մեր կեանքը:

«Ահա՛ զգացումները, որ այս նոր գարնան սեմին, հոգւոյս խորունկէն կը բարձրանան, ինչպէս մեր բադամին ալիտատան ցորեաները ու ճո՛յն բնական ծայրմումով, ճո՛յն պտղաբ ափշով:

«Ու խորապէս հաւատացած եմ՝ թէ այս զգացումները չեն մատներ նոթելուն փրանսամոլի մը ազգայնական կիրքը, ո՛չ բնաւ: Խորապէս հաւատացած եմ, թէ գրի առնելով այս տողերը՝ հաւատարիմ կը մնամ ընկերվարութեան ա՛յն ըմբռնումին, որ ջանացած եմ քանածեւել բազմաթիւ յօդուածներու մէջ ու Հ. Ց. Դաշնակցութեան, որուն մէկ գիծուորը կը մնամ, գրպանս անդամատետրը ըլլայ կամ ոչ»:

Այս տողերը ես կը նկատեմ իր կտակը, ուղղուած բոլորիս, կուսակցականներ ըլլանք թէ ոչ, ամբողջ ափիւռքահայութեան:

Օրագրի վերջին էինք եւ օրուան հրատապ հարցը պատերազմն էր: Ի՞նչ պիտի ըլլար, մե՛ր, գաղթականներուս վիճակը· ի՞նչ դիրք պիտի ենք բռնէինք: Շուշանեան պատասխանած էր այս հարցին հինգ ամիս առաջ, գուցէ աւելի առաջ: Քանի մը օր ետք, պայթեցաւ Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը. Միպոեմրեր մեկին ընդհանուր զօրակոչ եւ երեք օր ետք պատե-

digitised by A.R.A.R.@

լ ազմի յայտարարութիւն Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ կողմէ հիթլէրական Գերմանիոյ դէմ։

Շուչնեան իրար անցաւ։ Կ'ուզէր կամաւոր արձանագրուիլ։ «Զերբայճան» էր Աղայեանը ու գրասենեակէ գրասենեակ կը քաշկռտէր զայն, քաղաքապետարան, նահանգապետարան, վիճուրական իշխանութիւն։ Օրուան մէջ հազիւ կը տեսնէինք զիրար, եւ շատ կարճ ժամանակով։

— Կեցի'ր նայինք, եղբա'յր, ի՞նչ ես ատիպէս իրար անցեր,— կ'ըսէինք ամէն մէկս մէկ կողմէ։

Կը բարկանար, կը չդայեանար։ Համոզուեցաւ, թէ Մարսէյլ գինք կամաւոր չէին կրնար արձանագրել։ Հարկ էր Թուան երթալ։

Աղաչեցինք, պաղատեցանք, որ ապասէ։ Մոսկուի բարկացած էր մա՛նաւանդ մեր կրաւորական զէրքին դէմ։ Կը պահանջէր, որ բոլորս երթանք եւ վիճուրապրուինք։ Առաջ մը ուշացաւ։ «Փրէզիտանէն ու ես սկսանք մըտահոգուիլ։

— Մ՞ւր ձգեցիր գինք երէկ,— հարցուցի Աղայեանին։

— Կէսօրէ հաք, ժամը հինգի աւտոնեբը ըսաւ, որ կ'ուզէր պանդոկ ւրքալ։ գրելիք կարեւոր բաներ ունիմ, աւելցուց։

Առաւօտեան ժամը տասը կ'անցնէր, երբ երեւցաւ, դէմքը յոգնած, աչքերը կարմրած։ Ցայտնի էր, որ գիշերը անքուն անցուցած էր։ Գրպանէն քուղթերու հատ ծրար մը հանեց եւ յայտարարեց։

— Մէկ չունչով գրեցի, ի՛նչ որ կը մտածեմ մեր այժմու կացութեան մասին։ Կ'ուզէ՞ք կարդամ։

Առանց սպասելու մեր պատասխանին սկսաւ կարդալ, աւրթը ապշըսպրդէլէ հաք։ Ընդարձակ յօդուած մըն էր, ուղղուած Ֆրանսահայութեան, երիտասարդութեան մասնաւորապէս։ Հրաշալի վերլուծումներ կային հոն։ Մ'իջին Արեւելք հրատարակուած իր օրագիրներուն մէջ չկար այդ յօդուածը, ո՛չ ալ Մարսէյլի մէջ անցուցած այդ օրերու մասին որեւէ ակնարկութիւն։ Այդ բոլորը գտայ «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ, հրատարակուած 1942ին։ Զէի գիտեր, որ իր օրագրի աւտրակներէն մէկը գրկած էր Համաստեղին։ Շուշանեանի մեկի կարդացած յօդուածը, առանց աւորակէտ մը փոխելու, ինչպէս ի՛նք կ'րսէ, կը գտնուէր հոն։ Ինչպէս 1939ին, այսօր ալ այդ տողերը իրապէս գեղեցիկ են ու վերին աստիճանի կարեւոր։ Մա՛նաւանդ այն հատուածը, ուր Շուշանեան կը վերլուծէ մեր ժողովուրդի պատմութիւնը։ Կ'ուզենք, որ այսօրուան ընթերցողներն ալ տեղեակ ըլլան անոր։ Ահաւասիկ այդ վերլուծումը։

«Ամէն ազգ իր հոգեկան կլիման եւ իր ունակութիւնները ունի, ամէն ազգ իր օրէնքը ունի։ Պէտք է որ ծայրագոյն վեհանձնութեամբ մը մեր պարտքը վճարենք եւ, երբ խաղաղութիւնը գայ, զօրութեամբ վերադառնանք մեր Հայրենեաց։

«Կը բաւէ որ ան որ ուրիշներուն շիմերը մաշեցնի՛ մեր յամառ պանդխտութեամբ։ Մեր կոզկոզանքը անզօր է՝ մանկան մը լացին պէս։

«Դիտեցէ՛ք մեր պատմութիւնը եւ մի՛ ըսէք թէ զարգացման պայմանները տաժանելի էին ու երկիրը անպաշտպանելի էր։ Չկայ ազգ մը, որուն առջեւ ճակատագիրը դաժան խնդիրներ դրած չըլլայ։ Ի՛նչ որ պակսած է մեզի՝ զրահն է, որով ուրիշները իրենց արդարութիւնն ու բանաստեղծութիւնը կը հագուեցնեն։ Անյիշատակ դարերով՝ մեր հայրերը Հայկական Բարձրաւանդակը պեղած են ու հանած են դժխեմ հողէն գեղեցկութեան եւ ստեղծագործութեան էն բարձր արտայայտութիւնները։ Բայց երբ ժամը հնչած է պաշտպանելու գինու զօրութեամբ իրենց արդարութիւնը, կարաւան կազմած

digitised by A.R.A.R.@

ու փախած են դէպի արեւմուտք եւ դէպի հիւսիս, դէպի հարաւ ու դէպի բոլոր ծովերը:

«Շշմարտութեամբ եւ պատասխանատուութեան զգացումով մը կ'ըսեմ ձեզի — մեծ ազգերը այս ձեւով չէ որ կը կազմուին»:

Վերի մէջբերումներուն մէջ փոխեցէք Ֆրանսա բառը եւ անոր տեղ դրէք Սուրիա, Եգիպտոս, Ծուխսատան, Ժան'նաւանդ Լիբանան: Ու աւելի լաւ պիտի հասկնաք Շուշանեանի վերլուծումին խորութիւնն ու ճշդութիւնը:

***

Ահա' քէ ինչպէ՛ս ճանչցած եմ ու սիրած Շուշանեանը: Դեռ շատ բան ունիմ ըսելիք իր մասին, ուրիշ առիթու: Ձեմ կրնար ասկայն չխտագրել քանի մը կաքեւոր հարցեր, իրրեւ եզրակացութիւն:

Նախ իր անհուն սէրը Ֆրանսայի հանդէպ: Ո՛չ միայն անոր գմայլելի ժլատիքին ու գրականութեան, այլեւ՝ ֆրանսացի ժողովուրդին: Միշտ ոչ ոք սիրած է Ֆրանսան ա'յնքան՝ որքան Շուշանեանը: Որովհետեւ գա'րձեալ, միշտ ոչ ոք ա'յնքան ճանչցած է Ֆրանսացին, որքան Շուշանեանը:

Փարիզի կամ Մարսէյլի մէջ շատ չէք հանդիպիր անոնց: Բո՛ւն Ֆրանսացին, գաւառներու մէջ կը բնակի: Շուշանեան ճանչցած է այդ տեսակի Ֆրանսացիները — իր անօրէնը, իր երեսուն պաշտօնակիցները, իր աշակերտները, անոնց ծնողները: Ամբողջ հիւսիսային Ֆրանսայի գիւղերն ու քաղաքները: Մառւորականը, գիւղացին, բանուորը: Հրաշալի տողեր ունի իր օրագրին մէջ Ֆրանսայի բնութեան եւ անոր բնակիչներուն մասին:

Երկրորդ նշելիք խնդիրը իր հարազիքն է, իր ժաքուբ հոգին: Ո՛չ մէկ քայլ առած է, ո՛չ մէկ խօսք արտասանած, ո՛չ մէկ տող գրած, որ չհզտի իր պաշտած հայ ժողովուրդի վեհութեան ու երջանկութեան: Ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ պահու եղած է հաստէր ու չհահախնդիր: Իր օրագրին մէջ յաճախ ի'նքնդրաստառնայ այս մասին, բազմաթիւ առիթներով կրկնած նաեւ մեզի: Զէր պղմար իր առած ո՛չ մէկ քայլին համար, գրած ո՛չ մէկ տողին համար: Էթէ հարկ ըլլար վերսկսիլ, պիտի ընէր նոյնը, կը յայտարարէր մեզի չտրտնակ: Հպարտ էր, յանդուգն, բայց անկե՛ղծ: Ինքն էր ոգին իր տարած բոլոր պայքարներուն եւ ինքը եղաւ անոնց մեծագոյն զոհը: Բայց չակարտեաւ, ոխ չպահեց, երբեք չէջեցաւ իր գծած ուղիէն: Ամէնէն դժուարին պատահներուն մէջ անգամ մնաց մեծ, մաքուր: Մաքուր հոգիով, ու մաքուր ձակատով:

Ու իր վաղաժամ մահը մեծ կորուստ մը եղաւ հայ գրականութեան: Դեռ չէր հասած քառասունին, բայց հասած իր հասունութեան, իր տարանդի լիութեան: Ինչքե՜ն է գործեալ վերլուծողը եւ ի՜նչ գեղեցկութեամբ.

«Ո՛չ, ինչ որ կը ստացանիմ՝ յաճախ հոգ է ու աճմկութիւն, կալնտրը յաղթանակն է, որ կրնայիմ տանիլ կեանքի վատթար ու դաժան ուժերուն դէմ...

«... կը կարծեմ սպառած ըլլալ ներքին գարունս, շատիլ առ շատիլ: Այլ կը զգամ, թէ ինչ որ սպառած եմ — փրփուր է միայն: Ինչ որ սառակիլ էր ու թարթրաթաւալ, կը շարունակէ ապրիլ ու զօրանալ...»:

Ու, վերջապէս, ա՛յնքե՜ն է խօսիլ իր վաղաժամ ու եղերական մահուան յաջորդող այս քառասուն տարիներու մեր մեզաւոր վերաբերումին՝ իր կամ-

digitised by A.R.A.R.@

ջին եւ իր ձգած ժառանգութեան հանգիպ։

Իր փափաքներէն, իր խնդրանքներէն ոչ մէկը յարգեցինք։ Իր վարխիւջը դրկած էր Վիեննայի Մխիթարեան վանքին։ Կարելի՞ էր աւելի ապահով տեղ գտնել։ Բայց այդ մէկի չատ սիրելի հատատուքիւնը՝ մաքուր անուշեներով իրեն վատահուածը չանձնեց առաջին հանդիպողին։ Ցրուեցան իր ձեռագիրները ալ ու ձախ։ Հակատակ իր կատկին՝ իր օրագիրները արժանացան նոյն չար բախտին։ Ծատակ կերպով գրած էր ու նաեւ քսան իր բարեկամներուն, ուր անոնք պէտք է հրատարակուին իր մահէն ետք։ Ի՞նչ գործ ունէին այդ տետրակները Մ. Գարամեանի գրատան անգանին վրայ։ Ձորս կատակարանները իրաւունք չունէին զանոնք մէջտեղ հանելու։ Մատուցական անորակելի անպարկեշտութիւն մըն է այս։ Այդ օրագիրները ապուեցան իր որոշած քսան տարիէն առաջ ու նաեւ ոչ լման։ Տանեակներով էջեր կը պակսին անոնցմէ այս կամ այն պատճառով։ Ցարգելի ու նաեւ ոչ-յարգելի նկատումներով (ինծի համար ոչ-յարգելի)։ Երբ անոնք կորսուած են Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներու ընթացքին, չունինք այլ յոպսուած, այդ չապուած էջերը։ Այսօր ինչո՞ւ պիտի չգիտնայինք, թէ ի՛նչ կը մտածէը Շուշանեան Մալէզեանի, Ն. Գէչիկեաշլեանի, Նարդունիի մասին։ Գաղութիւնն ու պարկեշտութիւնը կը պահանջէին, որ անոնք ապուէին անոնց կենդանութեան, ո՛չ թէ անոնց մահէն ետք, երբ պատասխանելու եւ որոշ խնդիրներ պչդելու հնարաւորութիւնը չունին։

Ամէնէն ահաւորը, սակայն, Շուշանեանի չիրիմ մը չունենալն է, Լոյս քաղաքին մէջ, մե՛ր օրերուն։

Մեր գրականութեան ամէնէն ահաւոր ողբերգութիւններէն մէկն է, որ Վարուժան մը, Սիամանթօ մը, Զարենց մը, Բակունց մը եւ չատ մը ուրիշներ չիրիմ չունենան, ուր կարենայինք երթալ ու խոնարհիլ անոնց յիչատակին առջեւ։ Ահաւոր է, ճի՛շդ է, բայց հասկնալի, այս կամ այն ձեւով բացատրելի։ Շուշանեանի պարագան անբացատրելի է, անբնականալի։ Ողբերգութիւն մը չէ այն միայն, այլ՝ ազգային ամօթ մը, քաւուած մեր ճակտին։ Ինչո՞ւ գոթծուեցաւ այս վատութիւնը, ա՞վ կամ որո՞նք էին յանցաւորները։ Գիշ մը ամէն մարդ։ Ի հարկէ ամէնէն առաջ իր կատկարարներն ու ընկերները։ Ազգային իշխանութիւն մը գոյութիւն չունի՞ր Փարիզի մէջ, կուսակցութիւն, գրողներու միութիւն ու ասանձնականերով ուրիչ հաստատութիւններ։

Տարաբախտ Շուշանեանի վիճակուած դժխեմ ճակատագիրն էր։ Գաւատուն տարի դժբախտութիւն, իր ամբողջ կեանքին ընթացքին։ Ու ահա՛, քաւատուն տարի դժբախտութիւն՝ իր մահէն ետք։

Ծանցաւոր ենք նոյնիսկ մենք, Մարսէյլի ընկերներն ու բարեկամները։ 1939ի Սեպտեմբերին, Համաշխարհային Գատերազմի հռչակումէն ետք, պէտք չէ ձգէինք, որ մեկնէր։ Ազատեցինք, խնդրեցինք, պատատեցանք. անգրդուելի մնաց։ Կարելի՞ է մերթ Ատատա լեռը տեղէն չարժէր, կարելի՞ է գայն իր հոգւոյն խորը կրող մարդը չեղեցնել իր գծած ուղիէն։ Գէտք էր անկարելին փորձէինք տակայն, բանտարկէինք, կատևանգէինք ու չձգէինք, որ այդ հիւանդ թոքերով երթար մխրճուէր հիւսիսի յուրտին ու մատախուղին մէջ։ Ես վատահ եմ, որ Շուշանեանը Մարսէյլ մնալով ա՛յդքան կանուխ պիտի չմեռնէր։ Հայ գրականութիւնը պիտի օժտէր քանի մը աւելի հասուն, աւելի մեծնայուն ատեղծագործութիւններով։ Ապացոյց՝ իր օրագիրը։ Եթէ նոյնիսկ մեռնէր 1941ին կամ անկէ յետոյ, գոնէ չիրիմ մը պիտի ունենար Մարսէյլի Ս. Գեորթա գերեզմանատան մէջ, ուր կը հանգչին Մկրտիչ Փորթուգալեան, Մինաս Ջերազ, Գալաքեան սրբազան, Միքայէլ Վարանդեան ու, աւելի յետոյ՝ Շաւարշ Նարդունի։

digitised by A.R.A.R.@

Հուանաթար պիտի հանգչէր Վարանդեանի դամբարանին մէջ, ուր թաղուած է նաեւ Նարդունի։

Ի՞նչ լաւ պիտի ըլլար, կ'երեւակայէ՞ք Շուշանեանն ու Նարդունին կողք կողքի։ Անոնք, որոնք իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին, չէին կրցած կիրար հասկնալ, չէին կրցած «դիրար տանիլ»։ Հո՛դ, նոյն ցուրտ մարմարին տակ՝ ա՛լ մխացած, հաշտուա՛ծ, խաղաղա՛ծ վերջապէս։ Ու Վարանդեանը նաեւ հո՛ն, իրենց գլխուն վերեւ։

Գերեզմաններու եւ ուղղաձիգ նոճիներու մէջէն մերթ պիտի բարձրանար անոնց մեղմ մրմունջը, պիտի բարձրանար իրրեւ արբշռան աղօթք, իրեւ սիրերգութիւն, երկուքին ալ նայուածքը նոյն դէղանի աղջկան ուղղուած, նոյն չքնաղ դիցուհիին։ Քանզի անոնք, երկուքն ալ, խենթի պէս կը սիրէին նոյն այդ դեղանի աղջիկը։

Մեղեդիի մը պէս պիտի արտասանէր Նարդունի.

— «Անեցա՛ւ, աճեցաւ ցաւս։ Հասաւ մինչեւ գառանցանք։ Ելեր իմ դաշտերն իմ ինկեր, որպէսզի չըլլա՛յ թէ մարդ մը յաչ գառանցանքս ու խենթ փարծէ զիս։ Եկեր իմ այտերէ, ազատ բնութեան մէջ, բարձրաձայն հայերէն խօսելու։ Պիտի ըսեմ այն բոլոր ազօթքներն ու երգերը, զորս մայրս սորվեցուցած էր ինծի, գոգնոցս։ Պիտի խօսիմ ծաղիկներուն ու բարերուն հետ։

«Ո՛վ իմ բազդր հայերէնս, ո՛վ իմ ըղձալի հայերէնս, առաւօտեան պէս թարմ եւ գիշերուան պէս խորունկ, մանուկի մը պէս զուարթուն եւ տատնջի մը պէս իմաստուն, սիրոյ պէս հոսելի եւ գարնան պէս գեղեցիկ։

«Ո՛վ իմ անուշ հայերէնս»։

Ու Շուշանեան, պիտի պատասխանէր իր հերթ, յուզուած.

— «Հայոց լեզու, որքա՛ն կը սիրեմ քեզ։ Ո՛չ մէկ ազգիկ երկրի վրայ կրնայ պարծենալ թէ ա՛յդհան խօսնդպատասիմ, ա՛յդհան գորով, ա՛յդհան ա-լապատասիմ ստացած է ինծմէ։ Հաւատարմութիւնր, որ կը զգամ քեզի հանդէպ՝ աւելի զօրաւոր է հան մեր այս հզկելի կեանքը։ Կ'ուզէի քեզ սորվիլ, մինչեւ վերջին վայրկեանը,— հու յետին շեշտերդ ու յու յետին բառերդ։ Քու ներքին երաժշտութիւնդ ու քու գծած ճամբադ՝ պատմութեան մէջ։ Կա՛ւն որ մեր ազօթքն ես ու մեր հանոյքը· հայոց լեզու, կը սիրեմ քեզ»։

Յանկարծ Միքայէլ Վարանդեան պիտի բարձրացնէր իր աղու գլուխը ու գոչէր, իր նոյնքան աղու ձայնով.

«Gloria victis!... փա՛ռք նրանց, բոլոր յաղթուածներին, գաղափարականի պատերազմի բոլոր զոհերին···»։

Գիտի կենար վայրկեան մը, աչքերը իր երկու գրպէտ պաւակներուն, ու պիտի չարունակէր.

«Փա՛ռք նաեւ բոլոր նրանց, զեմքի թէ գրչի բոլոր հերոսներին, բոլոր նրանց, որոնք իրենց հոգւոյն խորը Արարատ ունեն»։

ԿԱՐՕ ՓՕԼԱՏԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Վ'ԱԶԳԷՆ ԾՈՒՑԱՆԵԱՆ

«Հայրենիք»ի վերջին թիւերուն մէջ պատմ. ու մանուածոյ հետաքրքրութեամբ եւ յուզումով կարդացի Վազգէն Շուշանեանի «Օրագիրս»ին երկու շաբաթականած կտորները:

Բացատրեր անձրեւոտ իրիկուն մըն էր: Անձրեւ Աղեքսանդրիոյ վրայ... Ուրբեմն, քիչ մը եւրոպական կամ խակական միջերկրականեան միջոցրտ մը:

Եւ ինծի համար, այսպէս, անձրեւին ձայնին հետ, աւելի դիւրին եղաւ փոխադրուիլ Միջերկրականէն ալ անդին, մինչեւ Փարիզ եւ տեսնել Վազգէն Շուշանեանը հոն:

1931ին էր վերջին անգամ Փարիզ երթալս, Եգիպտոսի անապատին մէջ մը խրտնուէ՛ս առաջ: Այն առեն նոյնիսկ դեռ չէի գիտեր իսկ, որ Եգիպտոս պիտի դայի: Տակաւին աշխարհին պատերը բաց էին առջեւս, եւ դեռ մարդոց պատկերներ յուսալից ժեւով մը կ'անցնէին մրտքիս մէջէն. չէ՛, դեռ ամբողջական անապատը չէր...

Ծունկս ամիսին «Արեւուտ եւ մարքան» բանաստեղծութիւններուս հատորը կը հրատարակուէր Հրաչեայ Տէր Ներսէսեանի ուշադիր եւ գուրգուրոտ առաջնորդութեան տակ: Ուրախ էի, մանաւանդ՝ որ այդ միջոցին տակաւին չէի գիտեր նաեւ, որ մեր՝ հայ գրագէտներուս դիրքերը այնեւս չէին ծախուեր: Թէեւ Monsieur 'e Prince փողոցին ծանօթ հայ գրավաճառը այդպէս կ'ըսէր յամառօրէն, ոմէն անգամ, որ տեսնէր զիս, բայց ես չէի հաւատար, որ այդ կարելի էր, գուցէ այն ազանչելի օրերէն էաք... Վերջապէս, տակաւին այն օրերուն անձն էի, հաւատուռո եւ խանդավառ:

Մանաւանդ հետաքրքիր էի տեսնելու փարիզի մեր հայ գրագէտ տղաքը, որովհետեւ անկէ ի վեր, երբ գրական նոր չարժումը յառաջ եկած էր, բոլորովին օտար վայրեր ապրած էի եւ հեռու մնացեր բոլոր հայ չրջանակներէն: Բայց անոնց անուններէն գիտէի եւ անոնց գրածներէն կարդացած էի գլխաւորները «Հայրենիք» ամսագրին շնորհիւ, որ եկած՝ գիս ամէն ափի վրայ գտած էր:

***

Օր մը, Փարիզի մէկ մեծ սրահին մէջ հայկական ներկայացում մը կար, որուն դացած էի: Մէկը ինծի ցոյց տուաւ երիտասարդ մը, որ նստած էր ինձմէ քիչ առաջ՝ սրբի մը վերջին թիկնաթոռին մէջ, եւ ըսաւ, որ անիկա Վազգէն Շուշանեանն էր:

Ուշադրութեամբ սկսայ անոր նայիլ: Բաց-դոյն զգեստ մը հագած էր. սեւ-սեւ մազեր ունէր. առանց չարժելու՝ ներկայացումին կը հետեւէր: Զարմանքով տեսայ, որ դէր էր եւ կարմիր ու լեցուն այտեր ունէր, յիսոյ՝ առողջ եւ հանդիստ երեւոյթ մը, պատրաստ առջին առթիւ անյապ կերպով գուարճանալու, եւ ինդալու տրամադիր բերան մը: Ի՞նչ ուզես քէ դէր եւ կարմիր այտեր... Երբեք այդպէս հայ գրագէտ չէի տեսած, ան ալ՝ Փարիզի մէջ...

Կարծես, անոր հետ բաղդատմամբ, բոլոր միւս տեսածներս նիհար, մոայլ ու տժգոյն էին: Ի՛նչ աքանչելի բացառութիւն մը վազգէնին առողջ, կարմիր քուէրը եւ խնդալու ու վայելելու պատրաստ անյապ կարմիր շրթունքները:

Այդ բացառիկ տպաւորութիւնը քրտնած այդ օրը իմ վրաս:

digitised by A.R.A.R.@

***

Ութիւ պիչեր մըն էր։

Փարիզի տաք ամառ պիչեր մը։ Այն պիչերներէն, ուր աստղերը կը կորսուին երկնքին մէջ եւ անոնց տեղ Փարիզի լոյսերը կը կազմեն բոցեղէն երկինք մը, իր վրայ ցածէն կախուած։

Անկարելի երջանկութեան եւ կրծող վրդովմունքի հոսանք մը կը սաւառնէր մարդոց վրայ։

Հնաոճ կար հայ նկարիչ մը։ Տարուան ճնշող մթնոլորտէն՝ մեր քայլերը կը քաչէինք Պուլվառ Սէն Միչէլէն վար։ Վերջապէս, նստանք Քափէներէն մէկուն թէրասին վրայ, փոքրիկ սեղանի մը առջեւ։

Մեր դիմացը, Լուքսէմպուրկի փակ պարտէզը կը մամռար մինակ՝ իր ծառերով եւ աւազանով, ամառ գիշերին մէջ։ Իսկ անդին, խորը, պանթէոնը, սեւ, անթափանցելի, կը տեսար իր մեծ մեռելներով։

Մենք, մարդերս, նստած էինք քով քովի՝ պատին երկայնքին շարուած նստարաններուն վրայ, փոքրիկ սեղաններուն առջեւ, որոնց ամէն մէկուն վրայ վառող վարպատոն փոքրիկ լոյսերը մեզ կ'ամփոփէին, ու կը հիւրընկալէին նաեւ պիւերայէն փոքրիկ քիթեռնիկները։

Ցանկարծ, ընկերս, մեր աջին գտնըւող սեղանը ցոյց տալով, ուր երկու հոգի նստած էին, բաւ.— «Վազգէն Շուշանեանն է անդին տղան»։

Նայեցայ խոցոյն։ Ան էր։ Այո անգամ ոչմբէն եւ աւելի մօտէն կը տեսնէի զինք։ Սխալած չէի առջի անգամ. գէր էր, կարմիր, ազուոր թուչերով, անլայգ, հարուստ յրթուներով, որոնք կը խեղդային չարունակ, կը հեղնէին ապահովաբար եւ չէին հաւատար ժպիտին իրականութեան. կրնային միեւնոյն տանն ալ նայիլ խնգալ, որքան լալ...

Կը խօսէր ուսերու վեր-վեր չարժումներով եւ գլուխը ապին-անդին նետելով։ Ամբողջ կեանք էր եւ զգուած ապրում ու բաղձանք։ Ապահովաբար, պիտի հրնար նորերան մխրճուիլ ամէնէն խոր կիանքին մէջ, որքան հրաժարիլ ամէն րանէ եւ ֆաքիրի մը պէս դիտել այնքարը, ետկ որովհետեւ ամէնէն կարճ խնդալն էր, ան չարունակ կը խնդար՝ ցոյց տալով առագի, ճերմակ ակռաներ։

Այդ միջոցին մեր ափսէն սեղանին վրայ դրուեցաւ, եւ ես քիչ մը առջեւս ծռեցայ՝ սուրճը գաւաթներուն մէջ լեցնելու համար։ Այն ատեն տեսայ, որ վազգէն Շուշանեանն ալ, իր կարգին, իմ կողմս ծռած՝ զիս կը դիտէր։

Ներքեւ պիտի չժռռնամ այլ կենսունակ դէմքը, սեւ մազերով գլուխը քիչ մը գած ճակատով, չատ սեւ փայլուն աչքերը, որոնք ժպտելով զիս կը դիտէին, մինչ չոթունքները կը խնդային դործեան։

Գէտք է ըսեմ նաեւ, որ այդպէս տրտուր, ժպիտով եւ պարզ ու մաքուր հոգիով դիտող հայու ա՛լ դրեթէ չէի հանդիպած։ Կարծես մինչ մեղապարտներու է, ու իր նային մեր հայերը, ա՛յնքան՝ որ ընդհանրապէս դիտող ակնարկները ծածուկ կ'ըլլան, ծանրաբեռն անխտոհանգիստ կասկածներով եւ քննադատութեամբ, քան թէ համակրութեամբ։

Վազգէնին ակնարկին համակրութենէն եւ բարութենէն ոգեւորեալ եւ կը խոստովանիմ, որ այդպէս դէպի ան ծրոած մնալու համար աւելի երկար, քաֆէներ չափէն աւելի գանգատ լեցուկի բաժակներուն մէջ, ա՛յնքան՝ որ վեռջ ի վերջոյ սկսան յորդիլ եւ թափիլ...

Ես չխոյ, չտաք խմե՛ք եառ աւրբր, յանկարծ անհասկնալի քմահաճոյքով մը ուզեցի, որ մեկնինք...։ Ոտքի ելանք անդադարելի պահու մը, եւ գիտեմ, որ Վազգէնը չկրցաւ իմ կերպարանքս, մինչեւ որ Փարիզի ամառ գիշերին կարմիր լոյսերէն հեռացայ ու կորսուեցայ հեռուն, մութ գիշերին մէջ...

***

1931ի աշնունին էր, որ երեւցաւ «Արեւտուտ ճամբան» բանաստեղծութիւններու հատորս։

Այդ առթիւ յաճախ կ'երթայի Rue Monsieur le Prince-ի գրատունը, ուր Հրանդ Ծամուէլ կանոնաւորապէս ինծի կ'ըսէր, որ հայերէն գիրքերը չեն ծախուիր։ Դարձեալ Գուստոյ մեր հին աքանչելի օրերուն վրայ խորհելով՝ ասկայն տպա-

digitised by A.R.A.R.@

ուած դիրքերու անուններ կու տայի ժխտութեամբ։

— Այո՛, անշուշտ, հիմա ալ կը ապաւինի, բայց չէն ծախուիր,— կը պատասխանէր, առեղծուածային դարձնելով խնդիրը...

Ուշ աշունի անձրեւոտ եւ յուսալացած իրիկուն մըն էր, որ դարձեալ հոն էի։ Հոն երթալը ինծի համար խրախուսիչ չէր. հայ գրականութեան յուսահատական սեմին վրայ էի հոն։

Այդ իրիկունը, ասկայն, Սամուէլը ըսաւ.

— Ի յօր հայ քահանայ մը իր դնած մէկ բառարանը ետ բերաւ եւ հատ մը ձ՛ր «Աւետարան ցամրանց» առաւ տեղը։ Տեսնենք ի՞նչ է գըտեւլով»։

Օրհնեալ քահանայ, խորհեցայ։ ԵՒ այդպէս ուրիշ քահանաներ ալ դոնէ գրտնըւէին, մեր դիրքերը կը ապահէին, այս անգամ գուցէ ծախուելով...

Այդ մինոցին դուրսը, հին փողոցին անձրեւէն եւ գիւղէրէն աւելի եւս ահ ապայտոակին վրայ, գրասեան առջեւ ինքնաչարժ մը կանգ առաւ։ Սամուէլը նայիցաւ ակնոցներուն ետեւէն եւ ըսաւ.

— Հա՛, Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներուն նոր դիրքերը պիտի ըլ՛ան...

Եւ դուրը բացուելով, ներս մտան երկու տղայ՝ գիրքերով ծանրաբեռն քեւեռով։ կը բերէին, անկիւն մը կը լեցնէին. կ՛երթային ու դարձեալ կը բերէին... հայերէն դիրքերու դէզեր, դէզեր...

Բարեխիղճ քահանաներու մասին սկրսայ խորհիլ, ականջ, որոնք բառարան մը եւս բերելով՝ տեղը այս անգամ նահատակ գրագէտի մը դիրքը դուրս պիտի հ՛ընէին խանութին անկիւնէն...

Եւ երկու տղաքը այնքան դպիր-եկան, որ, վերջապէս, խանութին այդ մութ անկիւնը լեցուեցաւ ժրաջան տղոց աչխատութեամբ, բաց ու փայլուն կազմով ապահով գիրքերով։

Երբ ամբողջ գործը լմնցաւ, տղոցմէն մէկը եկաւ եւ ինքգինքը ուժով մը քաշեւեց խանութին մէջտեղը, եւ այդ յոգնած ու փոչիներով ծածկուած երեւոյթէն երեսան ելաւ Վազգէն Շուշանեանը, միշտ խնդուն, միշտ զուարթութեան եւ անհուն տխրութեան եզրին վրայ իր երեւոյթով...

Այս անգամ դէմ դէմի եկած էինք։ Կը խորհէի, որ ան յանկարծ երկյիւղ մը պիտի ընէր կամ ձեւով մը պոռթկում մը պիտի ունենար եւ, ինչպէս յաճախ կը պատահի հայերու, յանկարծ անկարելի խօսք մը պիտի ներէր օգին մէջ, որուն երբեք պատասխան մը չես գտներ տալու...

Բայց տեսայ, որ Վազգէնը չտկուեցաւ, իր կլորիկ երեւոյթին առաւ չատ վայելուչ ու յարդալիր դիրք մը եւ մօտենալով ինծի՝ այս անգամ ծանօթացանք։ Բայց առանց որ բառ մը փոխանակուի մէջերնիս, միայն լուռ համակրութիւն եւ ժպիտ, աչքերու արտ, բայց ընդգրկող հանդիպում մը, ձեռքու տաք սեղմում մը։

Երբ Վազգէնը, յանկարծ, դէպի հետեւ դառնալով արագ հեռացաւ եւ գնաց խանութին խորը հետաձայնելու, քերեւս առիթէց յետոյ ալ, իր քիչ մը վայրի տղու հոգին պիտի փոխուէր յանկարծ անգամ մը եւս եւ պիտի ժառենար դարձեալ ինծի, այս անգամ խօսելու համար հետս։

Բայց, այս անգամ ալ ես, դարձեալ անհասկնալի քահանայական մը բռնուելով, յանկարծ որոշեցի մեկնիլ, եւ ամէն բան կիսատ-պռատ թողնելով, նոյնիսկ գիրքերուս խնդիրը, սկսայ որոշ քայլերով դէպի դուռը քալել, առանց հետեւ իսկ նայելու։ Եւ իմացայ ու զգացի, որ Վազգէնը կը ջանար չապտով վերջացնել հետաձգնի խօսակցութիւնը եւ իմ հապճեպով մեկնող երեւոյթիս հետեւէն կը նայէր... Ու անկէց յետոյ այլեւս բնաւ չտեսայ զինքը։

***

Տարիներ անցան ինծի համար եզիպտոսի մէջ։ Ինչ որ կը յիշեմ այդ անցնող եզիպտոսի տարիներէս ամէնէն աւելի կ՛երեսով, առաջին տպաւորութիւններու են հետեւոր տաքի օրերուն, ուր պատուհանները փակ կարելի է միայն ապրիլ, որպէսզի դուրսի յափող բոցերը ներս չմտնեն։ Եւ դիւրնեւրը, ասկայն, հիւսէն փչող ուրիշ ոչ մէկ տեղ չհանդիպ-

digitised by A.R.A.R.@

ւած անուշութեամբ հոմով մը զոմացած, որոնք Գահիրէի տանս տանիքի թէբաշին վրայ անցուցած եմ, համբելով ափրիկեան երկինքին վրայ չատ մօտէն կախուող խուշոր կարմիր աստղերը:

Եւ նաեւ մարդիկ, մարդիկ, որոնց ոչ մէկուն հետ կրցի բարեկամ ըլլալ: Այս երիկրին մէջ օտար մնացի առաջին օրէն իսկ, եւ տակաւին ալ ինքզինքս կը զգամ կարծես քելով մը երկինքէն կախուած եւ մինակս ճօճելով մարդկային եւ անասնատային այս ամայութեան վրայ:

Եւ այդպէս է, որ պատեքսմն ալ եկաւ այս անգամ իր բոլոր ահաւորութեանը ՝ի՛ջ, ռումբերով ալ պատելով մեզ բոլորս հեռաւոր լոյսի երկիրներէն, ուր սիրելի մնացին...

Եւ տակայն Վազգէն Շուշանեանին մահուան լուրը հասաւ հոս հուրին եւ առաջին մէջէն: Եւ ահա իր «Օրագիրը», զոր չկրցաւ տպագրուած տեսնել անշուշտ: Մինչ կը կարդամ, կը խորհիմ մեր գրագէտներուն եւ գրականութեան անհուն ողբերգութեան մասին:

Ի՞նչ տաք եւ հարուստ խառնուածք է իրենը, վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ զօրաւոր: Ուրիչ ազդերու գրագէտներ, Վազգէն Շուշանեանի խմորին մէկ նշոյլովը միայն զգացած, գրած եւ փայլած են: Մէկ հայ գրագէտին խառնըւածքէն կարելի է յիսուն օտար գրագէտ չինել...

Եւ կը խորհիմ իր Մարիային, որուն բաել տուած է իրեն համար սա ճշմարտութիւնը. «Քու ներքին չափդ չի յարմայիր կեանքին»: Եւ կը խորհիմ այդ համեստ Ֆրանսացի աղջիկներուն, որոնք պատահարով մը եկած եւ յանկարծ ինկած են այդպէս աշեկոծ եւ խոր կիրքով բանաստեղծ հայ տղոց գիրկը: Այնքա՜ն տարբեր իրենց վտիտ եւ մեքենական սէրով ֆրանսացի տղոցմէ:

Անշուշտ այդ աղջիկները չատ բան հասկցած չեն անոնցմէ, եւ միայն ապշութեամբ դիտած են այդ հայ բանաստեղծ տղոց արցունքի եւ խնդուքի, խոր հիմունքի եւ անդարմանի յուսահատութեան այնքան չուտ իրարու յաջորդող նոպաները: Տեսած են եւ անցած...

Ինչ եւ սիրելի հայ բանաստեղծ տըղաք...

ՄԱՆՈՒԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

⁂

Վազգէն Շուշանեան 1914ի պատերազմին որբերէն մէկն էր, ու այդ պատերազմէն յետոյ օտար երկիրներու մէջ ի յայտ եկած գրական ամէնէն վառ ուժերէն մէկը: Իր ռճապաշտ արձակագրի, քարմ ու աւիւնալից բանաստեղծի ու մեր գրական աշխարհաբարը նորեյուն մէջ ամէնէն աւելի լաւ գործածող գիտցողներէն մին հանդիպացող գրագէտի տպաւիդը արդէն իսկ կը գնահատէի՝ նոյնիսկ իր գործունէութեան առաջին շրջանին, երբ իր մէջ գտնուող բանաւիճող հրապարակագիրը հանրային հարցերու եւ ազգային գործունէութեան նուիրուած յօդուածներու մէջ կը պաշտպանէր գաղափարներ, որ մեծ մասամբ տարբեր էին իմ ինքնիներէս ու ինծի հանդէպ կը բռնէր դիրք մը, որ հեռու էր բարեկամական ըլլալէ: Կարդացեր էի իր գրական ճոխ ու կուռ արձակէն ընտիր էջեր, մասնաւորապէս «*Մեհեան*» հանդէսին մէջ, եւ «*Հնչակեան*»ի էրոնիկիս մէջ ի վեր հաներ էի ինչ որ ատոնց մէջ կար արժէքաւոր: Պերճ ու բնաբերգական արձակի մը մէջ մտածող բանաստեղծ մը կը յայտնուէր հոգ ինծի, եւ այդ ուժը չտեսնել ու չգնահատել՝ իր անձնաւորութեան երկրորդական ու վաղանցուկ մէկ գիծին պատճառով, չէի կրնար:

Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Կարդալը իր գերագոյն հաճոյքներէն մէկը համարած եւ ուշիկին ու ջիպէրան վրայ — մէկն օր նորութիւն մը գումարելու անդով իր ժամանակը արժեւորած վաղուէն Շուշանեան, դրական ասպարէզ մուտք գործած առաջին օրէն սկսեալ խիզախից նաեւ ասար անգասանները եւ անդլերէն ու ֆրանսերէն լեզուներով ներծնից ժննդրուն յայտագրեր՝ ի շարս այլոց համալսնցաւ նաեւ հնդիկ ժննահալոկ բանասուգի ճապիւրանոգ Քափրի գրագեութիւնեմբ ու քարգմանից անոր կարգ մը գործերը, որոնք երեւան գահհրէնի մէջ խմբագրած գաւրգէն Մխիթարեանի հնոր շարժումնի էջերուն։ Հետագայ նժայշները առնուած են այդ չարքէն։

Շուշանեանի քարգմանչական աչխատանքէն ջիչ անգին կու տանք երկարդ նժայշ մը, Ամարէ ժխոր նչանաւոր վերկրայինն ասուցիցերէն։

ՊՏՂԱՀԱՒԱՔ

Քու խօսքդ պարզ է ինձ համար, ո՛վ Տէրս, բայց ո՛չ անոնցը
որոնք ինքզինք կը խօսին։
Ես կը հասկնամ քու ատտերուդ ձայնը եւ քու ծառերուդ լռութիւնը։

Ես գիտեմ որ իմ սիրտս պիտի բացուի ծաղիկի մը նման եւ իմ կեանքս
իր ծարաւը պիտի անցընէ ծածկուած աղբիւրէ մը։

Քու երգերդ՝ ծիւնապատ, մեծաւոր երկրին թռչուններուն պէս կը թռչին՝
իրենց բոյները իմ սրտիս մէջ, անոր ապրիլի
ջերմութեան մէջ շինելու համար։
Եւ ես զուի իմ սպասելով երջանիկ եղանակին։

XXIV

Գիշերը մութ է եւ քու մրափդ խորունկ՝ իմ էութեանս հանդարտութեան մէջ։
Արթնցի՛ր, ո՛վ սիրոյ ցաւ, որովհետեւ ես չե՛մ գիտեր թէ դուռը ինչպէ՞ս
կը բանայ եւ ատոր համար դուրսը կը կեցամ։

Ժամերը կը սպասեն, ատտերը կը ճայիեն, հովը հանդարտ է եւ լռութիւնը
ծանր է իմ սրտիս մէջ։

Արթնցի՛ր, ո՛վ սէր, արթնցի՛ր, լեցո՛ւր իմ դատարկ բաժակս
եւ երգի շունչով մը շարժէ՛ գիշերը։

digitised by A.R.A.R.@

LXXIII

Գարուն եկած է իմ մարմնոյս մէջ՝ իր ծաղիկներով եւ տերեւներով:

Մեղուները կը բզզան հոն առաւօտ ի բուն եւ սիւրերը ծուլօրէն
կը խաղան ստուերներուն հետ:

Փաղցրաձայն աղբերակ մը կը վազէ իր սրտէն իմ սրտիս:

Իմ աչքերս պայծառութեամբ չուացուած են՝ ցօղաքուրմ առտուան ճման
եւ կեանքը բոլոր անդամներուս մէջ կը դողայ՝
նուագարանի մը ձայնատու լարերուն պէս:

Կեանքիս եզերքն ի վեր ուր խաղացքը կը քարձրանայ՝ այդ դո՞ւն ես
որ կը թափառիս, ո՛վ իմ անվերջ օրերու սիրականս:

Իմ երազնե՞րս են որ շուրջդ կը քոչկոտին՝ երիվերփեաճ թեւերով
միջատներու ճման:

Եւ ասոնք հու երգե՞րդ են որ կ'արձագանգեն իմ էութեանս
մութ անձաւներուն մէջ:

Քեզմէ զատ ո՞վ կրնայ լսել խռնուած ժամերուն բզզիւնը, որ այսօր կը ձայնէ
իմ երակներուս մէջ, ուրախ բայլերը, որոնք կը պարեն կրծիկս
վրայ եւ անհանգիստ կեանքին պահանջը՝
որ իր թեւերը կը ծեծէ մարմնոյս մէջ:

LXXXIII

I

Կը զգա՛մ որ բոլոր ասոյգերը ի՛մ մէջս կը շոշոփան:
Աշխարհը հեղեղի պէս կը կոտրի կեանքիս մէջ:
Մարմինէս ներս ծաղիկներ կը ծաղկին:
Նրկրի ամբողջ քարմութիւնը եւ ջուրի շոգիները՝ արտիս մէջ խունկի
ճման կը ծխան:
Ու արարչութեան շունչը՝ իմ խորհուրդներուս վրայ կ'երգէ՝ ինչպէս
սրինգի մը վրայ:

III

Ձիս դրացդ առջեւ պահէ՛, յաւիտեան հու քաղծանքներուդ հլու եւ
քո՛յլ տար որ կոչդ ընդունելով հու արբայութիւնդ հրթամ:
Թոյլ մի տար, որ վհատութեան խորխորատին մէջ ընկղմին ու անե-
րեւութանան:
Թո՛յլ մի տար որ կեանքս էարչի պէս հինցայ՝ անպիտան չհաւորու-
թեան մէջ եւ այս կասկածները՝ գրադուվներու փոշի՝ պատեն զիս:

Թարգմ. անգլ.
Վ. Գ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ահա մարդ մը, որ մխիթարը կրնայ փաստել ձեր քաղաքակրթութեան տնտեսութեան յուզիչ ու յուսահատական գործօնութիւնը: Սերտ մաքրակրօն բազմութեան ընտրեալ, քաղցենի մխիթարը իր ծուռը, աբուռաուռը ու ապական, փլած ինքն իր վրայ — բայց վերլսպէս հաւկեցե'ք, քէ քաղցենի բարոյականը ունչի մեծ քչնամի չունի, քան կարծանումի անհոգ բռնուած այս յուզիչ մարդը, որուն ամբողջ դրամականութիւնը երդ է կոտրակի՝ ձեր վերլուծումին դիմաց: Ու քաղցենիութիւնը կ'ուսէ դայն, որովհետեւ դիտէ, որ քիչ հաւմի մէջն է, որ ձերոնէ կը փչէ չէնքը:

Վ. Շ.

ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՍՆՈՒՆԴՆԵՐ

Նաթանայէ՛լ, պիտի ցանկայի ձեզի ճուիրել հրճուանքի մը, որ տակաւին ո՛չ ոք տուած ըլլար ձեզի: Ձեմ գիտեր, քէ ի՛նչ ձեւով զայն կրնամ ձեզի ընծայաբերել, սակայն եւ այնպէս ունիմ զայն: Պիտի ուզէի խօսիլ ձեզի ուղղակի մտերմութեամբ մը, որ դեռ ո՛չ ոք յայտնած է ունենալ հետդ: Պիտի ուզէի դասդ քակել գիշերուան այն ժամուն, երբ յայտնդարար բացած ու գոցած պիտի ըլլաս բազմաթիւ գրքեր, որոնցնով իւրաքանչիւրին մէջ, ի՛նչ որ միևչ այդ չէին յայտնած ձեզ, — երբ դեռ կը սպասես ուշնկաւ, երբ չեմնարան չունենալուդ պատճառաւ ջերմեռանդութիւնդ տրտմութեան վերածուելու վրայ է:

Լոկ ձեզի համար է, որ՛ կը գրեմ: Ձեզի կը գրեմ լոկ այդ ժամերուն համար: Պիտի ուզէի գրել գիրք մը, ուրկէ ամէ՛ն անձնական մտածում, ամէ՛ն անձնական յուզում բացակայ պիտի ըլլար: Ու պիտի կարծէիր գտնել լոկ ձու սնփակաց խանդավառութեանդ յուսարձակումը: Պիտի ուզէի մօտենալ ձեզի եւ որ դուն սիրէի՛ր զիս:

Մելամաղձութիւնը անկեալ ջերմեռանդութիւն է լոկ:

Ամէ՛ն էակ ընդունակ է մերկութեան, ամէ՛ն յուզում լիութեան:

Ցուզումներս ի բաց եղած կրօնքի մը պէս: Կրնա՞ս հասկնալ ասիկա: Ամէ՛ն զգայնութիւն անվախճան *ներկայութենէ* մըն է:

Նաթանայէ՛լ, ջերմեռանդութիւնը պիտի սորվեցնէի ձեզի:

Մեր աղարհները կը հանգուցուին մեզի· ինչպէս փոսփորին իր ճշդիը: Իրաւ է, որ կը սպառնեն մեզ, այլ եւ մեզի կ'ընծայեն մեր փառաւորութիւնը: Ու երբ մեր հոգին բան մը արժեց, որովհետեւ ան աւելի եռանդաբորբ

digitised by A.R.A.R.@

կրճով մը այրեցաւ, բան կարգ մը ուրիշներ:

Տեսայ ձեզ, անեզր անդեր՝ արշալուսաչին սպիտակութեան մէջ ի լող, լիճե՛ր կապոյտ՝ ձեր կռնակներուն մէջ լոզցայ, — եւ քէ ծիծղուն այերին իւրաքանչիւր զուրգուրանքը ծպտիլ տուաւ ինձ, ահա՛ ինչ որ պիտի չյոգնիմ ձեզի վերստին ըսելէ, Նաթանայէ՛լ: Ձեզի պիտի ուսուցանեմ ջերմեռանդութիւնը:

Եթէ աւելի գեղեցիկ բաներ գիտցած ըլլայի, անո՛նք է, որ պիտի ըսէի ձեզի, — անոնք անշուշտ եւ ո՛չ թէ ուրիշներ:

Իմաստութիւնը չէ, որ ինձ սորվեցուցիր, Մենա՛լէ: Ո՛չ թէ իմաստութիւնը, այլ՝ սէրը:

⁂

Տարօրինակ կարելիութիւններ կան իւրաքանչիւր մարդու մօտ: Ներկան չդի պիտի ըլլար՝ բոլոր ապառնիներով, եթէ արդէն անցեալը հոն չարձակէր պատմութիւն մը: Այլ աւա՛ղ, միակ անցեալ մը կ'առաջադրէ միակ ապագայ մը, — զայն կը նետէ մեր դիմաց, միջոցին մէջ ձգուած անվախճան կամուրջի մը պէս:

Մարդ կրնայ ապահով ըլլալ, թէ իրագործել կրնայ լոկ ինչ որ անկարող է հասկնալ: Հասկնալ՝ զգալ ըսել է, թէ կարող ենք իրագործել: *Կրողը ըլլալ առաւելագոյն մարդկայնութեան*, անաւասիկ լաւագոյն տարազը:

Կեանքի տարրեր, գանազան ձեւեր, բոլորդ գեղեցիկ բուեցաք ինձ: — Ի՛նչ որ կ'ըսեմ ձեզի՝ Մենալէ արդէն կ'ըսէր ինձ: —

Կը յաւամ ստուգիւ ճանչցած ըլլալ բոլո՛ր կիներն ու բոլո՛ր մեղքերը, — զէթ բաւարար ըլլալ գանոնք: Ոչ էութիւնս խոյացաւ բոլո՛ր հաւատքներուն վրայ ու երեկոներ կային, երբ այնքան խոլ էի, որ գրեթէ կը հաւատայի սեփական հոգւոյս, այնքան գայն մօտ կը զգայի փախուստի՝ սեփական մարմնէս, — կ'ըսէր տակաւին ինձ Մենալէ:

⁂

Ու մեր կեանքը այս պաղ ջրով լեցուն բաժակին պէս պիտի ըլլայ մեր դիմաց, այս խոնաւ գաւաթին ջերմէ տատապող մէկու մը ձեռքերուն մէջ, — որ կ'ուզէ խմել եւ որ կը խմէ, մէկ ումպով, գիտնալով հանդերձ թէ պարտաւոր էր սպասել, այլ չկարենալով իր շրթներէն վանել այս հաղցր գառնքը, — վասնզի որքան որ զով է այս ջուրը, այնքան մեծ է ջերմին տուած պապակը:

ԱՆԴՐԷ ԺԻՏ

Հայացուց՝ Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԻՆՉՊԷ՞Ս ԿԸ ՄԱԾԻ ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Հայոց ժողովուրդ, հայոց ժողովուրդ, մեծ խաղաքին խեճէշ ու համայնակուլ գիշերուան մէջ ու երիտասարդ տղաքներովդ կը հինգաս ստորերկրկեայ պարառաքհներուն մէջ՝ ու աղջիկներովդ *չիքքէ քէլլէ* ու *պուհրէյ* կը պարես ու ու օտարացած ճուազածուներով քրմական փողոցային երգեր կ'երգես արեւմտեան խաղաքին սրտին վրայ, հայոց հազարամեայ ժողովուրդ: Ո՛ւր պէտք է ձեզ փնտռել, Փարիզի սեւ արուարձաններուն անշուք փողոցներուն մէ՞ջ՝ ուր մանուկներդ արագօրէն կ'ապաստերին, թէ հոս՝ ուր ահա տասնհինգ հայ երիտասարդներ խմբով կը գիշաճան, առաւօտեան երեքին, մօտգած ամէն բան: Ո՞վ է այն տղան, որ այդպէս կը նայի ինծի: Ո՞վ է, կարծես թէ յիշատակներուս մութին մէջէն, ուր իր դէմքը ընկղմած էր՝ յանկարծ կը բարձրանայ ու կը յուզէ զիս: Հա՛, կը յիշեմ հիմա, ձմեռը գրաշար էր, երբ կ'երթայի գրաշարատուն, իր ջղային ու անհամբեր դէմքը բարձրացուցած՝ կարծես ատելութեամբ կը նայէր ինծի:

— Հայոց ժողովուրդ, ո՞ւր պէտք է փնտռել ձեզ: Երբեմն ձեզի կը հանդիպիմ մեր կաւսակցութեան ժողովներուն մէջ ու հոգիիս ամբողջ տենդովը կը սիրեմ ձեզ, բայց երբ դուրս կու գամ փողոց, ամէն տեղ ձեզ կը տեսնեմ այլակերպ ու անճանաչուր թշնամիներուն: Ասոնք հու զաւակներդ չե՞ն միթէ, տասնհինգ երիտասարդ տղաք, գիշերուան այս ժամուն, հո՛ս, դուն կը ճանչնա՞ս իրենց վրայ, հազարամեա՛յ ժողովուրդ···

. . . . . .

Հսաքը նոր թեւակոխած տունի տղայ մըն էր: Ղրկած էին Սկիպտոսէն, որ ուսանի: Երբ եկաւ՝ իր թուխ ու տաք դէմքին վրայ տակաւին լուսաւորչական հայու միւռոն: Մի՛ զարմանաք այս բացատրութեանս վրայ: Մի՛ զարմանաք, որ զայն իմ զբչիս տակ կը տեսնէք: Ծոլորիս առջեւ, ըլլաք ուղղափառ մարխեանց թէ Հնչակեանց, անդամ Հ· Ց· Դաշնակցութեան թէ Ռամկավար կաւսակցութեան, բոլորիս առջեւ դրուած է նոյն հարցումը·

— Կ'ուզե՞ս, որ ապրի հայ ժողովուրդը: Կարելի՞ է յանուն որեւէ վարդապետութեան մերժել, ժխտել այդ իրաւունքը, որպէս հայոց ժողովուրդ ապրելու իրաւունքը: Ո՛չ· հապա ուրեմն ինչո՞ւ համար լուռ հանդիսատես կ'ըլլաս այս դանդաղ, այս չուզիչ մահուան, տե՛ս, ինչպէս կը մեռնի հայոց ժողովուրդը···

Ես կ'ուզեմ, որ ապրի հայոց ժողովուրդը: Ատոր համար է անշուշտ, որ այսօր միայն, այս խաղաքին մէջ՝ սկսած եմ փնտռել հայոց դէմքերուն վրայ շնորհ մը, որ յատուկ է միայն մեզ: Հիմա ես ձեզ կը սիրեմ՝ հայու դէմք, մնայուն ու անկեղծ գորովով մը, որ գիտեմ, որ պիտի չտկարանայ քնաւ, այս դէմքերուն մէջ, ես ձեզ կը փնտռեմ անձկութեամբ, հայու դէմք, հու թուխ ու տաք լոյսովդ ու սեւ ու աղուոր աչքերովդ, որ տրտում եմ միշտ, ճշդիւկ երբ կը ժպտիս···

(Հատուածներ)

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ն. ԴԻՄԱՓՍԵԱՆ

ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ՀԵՏ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԷՆ ԱՆԴԻՆ

Շուշանեան Փարիզի մէջ ապրեցաւ պատմական այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ, համեմատական առումով, քաղաքականութիւնը ժուռ էր փակուղի։ Ընկերային անկումային բարքեր ժողկող, մերժող եւ արգահել փորձող իրապաշտութիւնը, դեռ քանի մը տասնամեակ առաջ, չրջուած լաւատեսութիւն մը կ'արտայայտէր մարդկութեան ապագային նկատմամբ։ Անիկա այժմ իր տեղը զիջած էր յոռետես դերբրապաշտութեան մը, որուն գերագոյն նպատակը կարծէք գալիքի արհաւիրքը, անելը, այլասերումը եւ այս բոլորին հանդէպ անտարբերութիւնը պոռուռ գոյներով նկարագրել էր՝ ամէն յոյսի նկատմամբ չնկան քրմծիծաղ ցուցաբերելով։

Շուշանեան Փարիզի մէջ ապրեցաւ, ստեղծագործեց եւ մահացաւ այն տեսնելով, երբ անցեալի կարօտախտն ու վիպապաշտութիւնը, ինչպէս նաեւ ապագայի նկատմամբ ցնորական կամ իւրոփիէ որեւէ տեսլական չէր արտօնուեր։ Ընդհակառակն, իր–ական, գլայական, անմիջական աչխարհէն պէտք է ներչնչուէր արեւմտահէտը եւ, նոյնհետայն, իր–ական, դիպւածական եւ անմիջական արտայայտչական եղանակներով վերագարմնէր զայն հանրութեան։ Այս է, վեր ի վարոյ, քանի մը տարի առաջուան ժամանակակից արուեստին վրայ Գառզուի ողբին եւ անոր դէմ ուղղած տխաք-րիխին լիցքը, բովանդակութիւնը։

Աւելին։ Շուշանեան Փարիզի մէջ կ'ապրէր, երբ արար աչխարհ յեղափոխութիւն կը խօսէր, բայց յեղափոխութեան կու տար ճիշդ այն իր–ական, առարկայական պատկերացումը, զոր դիրրրապաչտները կու տային։ Տարբերութիւնը լաւատեսութեան եւ յոռետեսութեան մէջ կը կայանար։ Դեռ չենք խօսիր այս դպրոցներէն եւ ոչ մէկուն պատկանող խմառակ–համարտակ խմբակցութիւններու մասին, որոնք, ռալոնային խօսակցութեան եւ օրւան համաձայն, ո՛չ միայն դիրք, այլեւ կեցպարանք կը փոխէին։ Բայց եւ՝ կացութեան վերափոխման հակակչիռը, այդուհանդերձ, իրենց ձեռքերուն մէջ կը պահէին։

Ասիկա այն պահն էր, դարձեալ, երբ Հայերիխ Մանն եւ Գերնրրտ Շօ անցեալի արժէքներուն վրայ յենող նորաբարոկական անյոյս փորձեր կը կատարէին, իսկ Փօլ Վալերի, Թոմըս Մաննի, Լուիճի Փիրանտելլօ եւ ձէյմս Ճոյս, գոյութենական կացութիւններու նկարագրութեան ընդմէջէն, անհեթեթի դրականութեան հիմերը կը դնէին։ Եթէ կարճատես ըլլալ ուզենք, բոլոր այս անուններուն escapist կամ defeatist որակումը պէտք է տանք։ Այսինքն՝ մատերիալիստական իրապաշտութեան ընդմէջէն եւ իր–ապաչտութեամբ կացութիւնը դիմագրաւելու անկարող մարդիկ։ Ճիմարիտը այն է տակայն, որ բոլորն ալ՝ յեղափոխական պոռթկումներու արագ ընթացքին մէջ բռնուած՝ իմաստ մը տալ կը փորձէին հետ ի հետ իրար հետապնդող չրջադարձերուն։

Շուշանեան Փարիզի մէջ ապրեցաւ նոյնպէս՝ իր միջին սարթիքին կամ, եթէ կ'ուզէք՝ այն տեսնելով, երբ երիտասարդ կը

digitised by A.R.A.R.@

համաքուէր եւ այն առեն, երբ դեռ ծեր չէր: Ամիկա անցեալ մը եւ ապագայի ներկամամբ որոշ հեռանկարներ կ'ենթադրէ: Կ'ենթադրէ նոյնպէս առնել կազմաւորում մը, որ դեռ անորոշութեան մէջ երկար առեն պիտի տատայտի, երբեմն նոյնիսկ վհատութեան եւ անանկութեան նշաններ ցոյց տայ, բայց դեռ կրնուկ դիրքի մը պիտի չվերածուի: Փաթիգէն գուրս տրուած այդ կազմաւորումը նկարագիր չէր անպայման, այլ՝ խառնուածք մը եւ զգացական հակամիտութիններ: Ասոնց հաստնացման կամ հանգրուանային բիւրեզացման չենք հանդիպիր Շուշանեանի գործերուն մէջ: Շուշանեան մահացաւ այս հանգրուաններ քեւակոխի է առաջ, քերեւս նաեւ այն պատճառով, որ, այդպէս ալ անչնչելի տառնաձ փարիզի մէջ, չնշահեղձ կ'ըլլար:

Շուշանեանի մասին մեր հետագայ խորհրդածութիւնները կը մեկնին իր առջինեկ «Գարնանային սիրոյ հեզ նամակներս» գործէն: Այս իսկ պատճառով ըսպառիչ քննարկում մը կատարած ըլլալու յաւակնութիւնը չունինք: Այստեղ, գրողի մը առաջին գործը քնդհանրապէս ցուցանչական է անոր հետագային որդեգրելիք կտրոյքին մասին: Շուշանեանի պարագան ապիրիով այդպէս է:

ԱՆՑԵԼԱՊԱՇՏՕՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՐՕՏԱՒԱՏ

> «...Արուեստը ճաճանչոզական եւ ֆինադատական դեր մը ունի. այդ դերը նշմարտաբիւնը ներկայացնել է, երբ այս վերջինը դեռ անդրադարձական է. այսինքն՝ պահպանել իրականութեան այն պատկերը, որ գայն (արուեստը) կ'ուրանայ»(*):

Տուեալ խառնուածքի մը եւ զգացական հակամիտութիւններու հաստատարիմ մնալու ամուր հաստատակամութենէ մը, այդ խառնուածքը յատաչագունէ բազմազան նկատելէ կը բխին Շուշանեանի անցելապաշտութիւնն ու կարօտախտը:

Գրականութեան մէջ, տարօրինակ կամ նոր երեւոյթ մը չէ ասիկա: Մինչեւ Հայերիխ Մանն եւ մինչեւ (դեռ վերջերս) Օպտրն՝ անցելապաշտութիւնը, անցեալի արժէքները կարօտով ոգեկոչելն ու անոնց պատկերով ապագան կերտելու հակամիտութիւնը մէկտ ալ գոյութիւն ունեցած են գրականութեան մէջ, գրողէ գրող համեմատութիւններու տարբերութիւն մը պահելով հանդերձ: Այսուհանդերձ, ասիկա իրականութիւնը դիմագրաւելու ձեւերէն մէկն է եւ ոչ թէ փախուստ մը անկէ:

Փախուստի պարագաներ, բնական է, կը տեղծուին, երբ իրականութիւնը դիմագրաւելու անկարող մարդը վախնալով կը փաթի իր անցեալին, մանկութեան, հասուն մարդու պէս հարցերը ձախողէն չի դիմագրաւեր եւ իր հոգեկան անդորրութիւնը կը գտնէ մօր արգանդին հանգստութիւնն ու ապահովութիւնը պարզեւող յիշատակներու եւ արժէքներու մէջ: Իր հայրենիքէն անճնուած եւ անոր կենցաղին ու զգացական ժխտո-որտին կարօտով ապրող Շուշանեան բնականաբար անմոռն պիտի չմնար այս լուկանութենէն: Բայց իր գործը միայն ատով, առնականութեան պակասով չափել՝ հակայ անարդարութիւն մը պիտի ըլլար:

Եթէ նման պարագաներ փախուստով ու իրականութիւնը դիմագրաւելու եւ ապրելու անկարողութեամբ պիտի բնորոշեինք, ապա պէտք է համոզիչ պատասխան մը գտնենք այն իրողութեան, թէ ինչո՞ւ դիւցազներգութիւնը գրական սեռ մըն է, թէ ինչո՞ւ Զարենց, Մահարի եւ Բակունց, առաքելային որոշ առասպելութենէ մը եռք, անցեալին դիմեցին, ինչո՞ւ Համաստեղ «Գիւղը» և «Անծրեւը» երկնեց, ինչո՞ւ Սարոյեան յաւերժական նացուց իր մանկունակ աշխարհահայեացքը: Թարմութի՞ւն, վերաքարմանալու պահա՞նջ, հաշուեւորութի՞ւն: Այս բոլորը կան: Բայց կայ նաեւ առանց չափահասի կենցաղն ու գանդաղութիւնը որոնելու, չնորհալիօրէն եւ աչխուժօրէն ապրելու հարց: Ընդմիշտ վերանորոգելու հարց: Եւ երբ հարցը գրականութեան սչս պատասխանատու գործ է, վերանորոգումը զօրաւոր խթաններ եւ զօրաւոր հիմեր կը պահանջէ:

Շուշանեան պիտակից է փախուստի

digitised by A.R.A.R.@

հրաւորականութեան։ Երբ կ'րսէ «կնոջ անառակութիւնը ծնունդ կ'առնէ իր հրաւորականութենէն» եւ կը հաստատէ հրկիզն թէ, «Հիւանդ է մեր աչքը, պրուն՝ էգ, էգը՝ շուն», արդէն յստակ է, որ այս չէ հեռանկարային իր բաղձանքը։ Շուչանեան ինք իր մէջ քանդել, խորտակել կ'ուզէ այս հրաւորականութիւնը։ Եւ սակայն, քննադատելով հանդերձ, կր տարուրերի երկուութեան մը մէջ, որուն առաջին մասը ճիշդ այս ամլութիւնն է։

«Ինչո՞ւ ունայնամտութեամբ աշխատիլ հարստանալ դուրսը, երբ պարզ է, թէ մեռութեան մէջ միայն մարդ կրնայ իր լրումին երթալ, իր հոգին մեծցնել, հասկնալ իր մարմինը։ ... Երգերը գիս կը թռցնեցնեն ու մեծ ու անդիմադրելի ցանկութիւն մը գիս կը մղէ փոթորկել հեռու։ Կ'ուզեմ բարձրանալ սեմենակս ու լըռե՛լ, մեռած ճայի մը պէս»։

Եւ սակայն՝

«... Պզտիկ ճայն մը, գիտուն ու յոգնած ճայն մը, ներսէս կը խօսի եւ կ'ըսէ։ — Մնաս դուրսը, մնաս ներսը, ըո՛ղնի է. Նո՛յն անյագ կարօտը բոլո՛ր ցեղրմնեբուն ժպտելու, նո՛յն յաւիտենական տենչը գիւղացիի երկու բազուկներուդ բոլո՛ր աղիկները, բոլո՛ր երագները, բոլո՛ր հարստութիւնները գրկելու, նո՛յն յամառ փափաքը բոլո՛ր անառակութիւնները փորձելու, նո՛յն փառասիրութիւնը բոլո՛ր արտերէն, բոլո՛ր պողոտաներէն, բոլո՛ր վատահամբաւ փողոցներէն անցնելու, նո՛յն անխոնջ արշաւը երջանկութեան շուրիին հետեւէն, հետ ի հետ, պատրանքափ, ցնորք կամ խանդավառ...»։

Ա. Ակնարկաբար վաղորդայնին՝ Վալերիի ներկայացուցած փարիզցի մը տատրականին եւ մարդկային ընդհանուր իրավիճակին հարազատ մէկ պատկերացումն է սակայն, չփոթի մատնուած մարդկութեան մը անչարժացման պահը, որուն համար ելք մը պէտք է գտնուի։

Նման պատմական պահերու, գրականութիւնը եւ բոլոր դեղեցիկ արուեստները ընդհանրապէս՝ մարդարէչունչ տարր մը կը կրեն։ Դեռ չիրականացած, իրականանալիք ճշմարտութեան մը բանբերն են անոնք։ Իսկ արուեստին համար, որուն գլխաւոր յատկանիշը յարանորոգութիւնն է, ամէն պահ պատմական է։

Ճիշդ ասոր համար է, որ արուեստին դերը ճշմարտութիւնը ներկայացնել է, «երբ այս վերջինը դեռ անդրացական է»։ Այս իրականութիւնը, սակայն, կը մերժէ եւ կ'ուրանայ արուեստին առաջադրանքները, որոնք իրականութեան ճշմարիտ ճանաչողութենէն եւ քննադատութենէն կը բխին, բայց դեռ մարդոց մենամասնութեան դիտակցութեան մաս չեն կազմեր։

Անցեալի եւ ապագայի, ներքին լիութեան հետապնդումին եւ իր–ական կեանքին ուղիօրէն մասնակցելու, ներկան իրապաշտօրէն քննադատելու, բայց մէւս կողմէ՝ անցեալն ու ապագան վիպապաշտօրէն դիտելու քնական հարկադրանքներուն միջեւ կը տարուբերէր, ահաւասիկ, Շուչանեանի էութիւնը։

Բայց իւրաքանչիւր արուեստագէտ իր կաբօդակոնութիւններուն եւ խառնուածքին դրոշմը կր ձգէ գործին վրայ։ Շուչանեանի պարագային, դուռ եւրոպական գպայնութիւն մը չէր զինք ամբողջութեամբ վարակողը։ Կար նաեւ հայրենասիրական, ջարդուած, ամէնուն կողմէ լքած հայու զգայնութիւնը, որ գուրգուրանքի, պատապարանքի եւ խնամքի անհրաժեշտութիւնը աւելի կը չեշտէր։ Բայց թէ սակայն Շուչանեանը իրականութենէ փախուստի կը մղէր, ինչպէս տեսանք, առնուազն հարցադրելի է։

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՊԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

«Իրապաշտութիւնը խորապէս էրնեանդատական և առաջատուական արուեստի դպրոց մը կրնայ ըլլալ։ եւ եղած է։ Ան իրականութիւնը կը դիմագրաւէ, «այնպէս որ է», ամբոր գաղափարախօսական եւ գաղափարացած արտայայտութիւններուն ընդմէջէն։ Իրապաշտութիւնը ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէ՝ զայն ֆոդարկող եւ եղծող շպարներու դէմ։ Այս իմաստով, իրապաշտութիւնը մարդկային սպառնալեաց իսկական կեանքի տակ, բայց շրջուած ձեւով։

digitised by A.R.A.R.@

Այսինքն՝ ամոր վրայ ազդոզ հակադրութեան եւ դաւանաճութեան ընդմէջէն. եւ այդ ճեւով կ'երաշխաւորէ ճաւու արուեստի անդրանցականութիւնը, առանց որուն արուեստը իմիճին ոչինչ էր (**):

Դիւրին ամբաստանութիւն պիտի ըլլար Շուշանեանը անկարգութեամբ, առնականութեան պակասով եւ չեմ գիտեր ուրիշ ինչ ախտերով դատապարտելը։ Այդ պարագային ամէն արուեստագէտ ենթակայ պիտի ըլլար նոյն ամբաստանութեան։ Ամէն արուեստագէտ իր մանաւանդուկ աշխարհահայեացքին եւ զգայնութեան բերումով, գրնականօ մարդու սահմանումէն դուրս պիտի ըլլար, եթէ մեկայն այդուհանգերձ բնականութեան ընդհանուր կամ մէջին եզր մը կարելի ըլլար գտնել։ Որովհետեւ, նոյնիսկ ոչ-արուեստագէտ մարդը, իր առանձնայատկութիւններուն բերումով, բնական չէ, այնքան ատեն, որ իմաստուն մը չէ ծնած տակաւին, որպէսզի ամբողջ մարդկութիւնը մէկ կաղապարի մէջ առնէ եւ այդ կաղապարին յարմարողը բնական, իսկ չյարմարողը անբնական համարէ։ Կաղապարի գաղափարը, ինքնին, անժողովրգավարական, անբարոյական (որովհետեւ բռնատիրական) տարր մը կը կրէ իր մէջ եւ ազատութեան գաղափարը կ'ոտնակոխէ։

Իսկ իրապաշտութիւնը ամէն ինչէ առաջ քննադատութիւն մըն է ճշմարտութիւնը քողարկող եւ եղծող բոլոր չպարներուն դէմ։ Երբ այդ չպարները կ'անհետանան, մարդ ազատութեան ճամբան բռնած կ'ըլլայ։ Ճշմարտութիւնը քողարկող եւ եղծող չպարները ո՛չ միայն արուեստին են, այլեւ՝ ներքին։ Շուշանեան պիտակից է այս երկու կարելիութիւններուն եւ ուռնուպան կը պայքարի անոնց դէմ, հոգ չէ, թէ երբեմն վհատութեան նշաններ ցոյց տալով։ Հարցը այն է, որ երբեմն չ'ուզեր ձերբազատուիլ կարգ մը ախտերէ եւ իր «Գարնանայինը» պատճառ տուեր մըն է, որպէսզի երկխօսութեան մը ըմբռնէն ցոյց տայ թէ՛ պայքարն ու քննադատութիւնը, թէ՛ քննադատութեան առարկան (արուեստին չրջապատն ու ենթական) եւ թէ այդ ճամբուն վրայ, նոյնիսկ կամովին, մազոխական մոռանալուռումով մը, ծանօթ ճամբան կարենալ չյանձնելու ձեւացնալ խաբխափումը։

Խաբխափում մը, որուն արմատները պէտք է փնտռել ամէն արուեստագէտի ոճեղծագործութեան գոյութեան խմաստին մէջ։ Եւ ի՞նչ է արուեստագէտը, եթէ ոչ յարատեւորդ անձ մը, որ անդադար քննադատութեան եւ ինքնագատութեան առիթներ կը ստեղծէ, որպէսզի կարենայ ճշմարտութիւնը աւելի չօշափելի դարձնել։ Երբ այդ ճշմարտութիւնը չօշափելի գտնայ, արուեստագէտին եւ անոր ըստեղծագործութեան գոյութեան խմաստը կը չքանայ։ Այսպէս, ամէն անգամ, որ ճշմարտութիւնը չօշափելի գտնայ, ծրչմարիտ արուեստագէտը բնազդաբար կը վանէ զայն, իբրեւ կատարեալ ճշմարտութիւն, կը քննագատէ անոր թերութիւններն ու անկատարելութիւնները եւ նոր որոնումներու ճամբան կը հարթէ ինքնիրեն համար։

Ահաւասիկ կը կազմէ բոլոր արուեստներուն եւ արուեստագէտներուն միապաշտութիւնը, երբ նոյնիսկ գերբրապաշտութեան մասին կը խօսինք։

Հայդ Շուշանեանը վհատ բերենք։

Նախ՝ ա. տաքին չրջապատի քննադատութիւն։

«Նենգութիւն, ախտեր ու չարաշահութիւն կայ հիմա աշխարհի բոլոր տրոզ ու բոլոր աղջիկներուն տներուն մէջ...։ Այնքան ագահատ է հայ կեանքը զգաստական յուզումներով, որ երբեմն կը տարակուսիմ, որ հայ աղջիկներ ալ կան, որ կը զգան օրերուն եւ ժամերուն գեղեցկութիւնը, որ կ'ըմբռնեն մեր հասարակ ու գէշ առօրեայէն վեր՝ տարերք ու մեծ հոգեւորութեան մը ներկայութիւնը»։

Եւ գործեալ՝

«Կ'ապրինք տխուր, ապաւերած ու բանձր հասարակակարգի մը մէջ։ Ապուշ, անուրախ ու հին է մեր ժամանակը։ Եւ մեր բոլոր խաւարտչին ու անբարոյ բազաւորներուն եւ գերի ու տրտում գիւղերուն մէջ՝ մեր օրերուն տեւ յոյսին տակ, մենք բոլորս, որ կ'ապրինք, աղջիկներ ու տղաք, հեզգ նիք, ծեր, վաստակաբեկ, ապերախտ ու առանց ուրա-

digitised by A.R.A.R.@

խութեան»։

Արտաքին այս չրջապատին պարմանները եւ միջնորտին քերումով, մենք — եւ այս պարագային խօսքը ենթակային՝ գրողին կ'երթայ — այնքան «քանի-Արամարմին ենք եւ առանց խանդավառութեան, որ ազատ եւ մեծ աչքերով երազը՝ առյաւէտ լքած է մեզ։ Մեր յոյսերը մութ են ու առանց թռիչքի։ Ցնորքներ չունինք։ Մեր սէրերը հիւանդ են, գունաթափ ու հէք, մեր սրտերուն պէս, որ կը հծծեն մութին մէջ, որ կը մսխի։ Երգել չենք գիտեր ա՛լ ու մեր բառերը շուրտ են, պատրանաթափ ու առանց բռնավանդակութեան»։

Աւարկայական եւ ենթակայական կացութիւններու այս նկարագրութեան մէջ արդէն կը նկատենք նորի մը, կատարեալի մը, ցնորքի մը որոնումը։ Անիկա երբեմն տարբեր ու մեծ եղելութիւն մըն է, ուրիշ պարագաներու՝ երազ է, ցնորք, յոյս եւ թռիչք։ Հոս է պատրանաթափի րլլալու, բայց այդ պատրանաթափութենէն չհրաժարելու Շուշանեանի գաղտնիքը եւ հո՛ս պէտք է փնտռենք անոր ապագայապաշտ ձգտումներուն խոր արմատները։

ԱՊԱԳԱՑ ԵՒ ՑՆՈՐՔ

> «Երջանկութեան խոստումը, որ, իրականութենէն անդին ըլլազով, արուեստին վիպապաշտ տարրը կը կազմէր, ներկայիս, բազմաշերտներու իրապաշտ գրաղումն է։
>
> «Այս իմաստով, իրապաշտութիւնը եւ վիպապաշտութիւնը կը համընկնին։ Բայց այս համընկնումը երբ ինքնատիպ ըլլար, արուեստը աւելորդ պիտի հռչակուէր։ Ազատութեան իրականութիւնը՝ ազատութեան գաղափարախօսութեան պիտի հակադրուէր, որովհետեւ ազատութեան գաղափարախօսութիւնը արուեստային անդրանցականութեան մէջ կը գտնուի» (***)։

Եւ ազատութեան իրականութեան հաստիւ հպած՝ Շուշանեան երկու արգելակ ունի, որպէսզի կարենայ ազատութեան գաղափարախօսութեան ոլորտը բարձրանալ։ Առաջինը իր լուսաւոր մանկութեան տխուր վախճանն է, որ առանձինն բաւարար պիտի ըլլար ամէնէն անզգայ մարդն անգամ ընծայուած ուրախութիւնները հանդիպ առնուազն վերապահ գարձընելու եւ, երկրորդ՝ թերեւս նոյն այս տխուր փորձառութենէն քաղուած այն վհատութիւնը, որ կը պատէ զինք ամէն անգամ, որ յաղթական քայլերով կը սկսի տուրալ նորութիւններու անապատ աշխարհին մէջ։ Կանխահաս ծերութիւն մը, այո՛, բայց նաեւ յարատեւ պայքար մը գառամումի, չափահասի մտայնութեան, վերինական պարտութեան եւ մանկութեան կորուստին դէմ։

«Որովհետեւ, ե՛ս ալ, շատ մը սրտմտմ տղոց պէս հայր մը ունեցած եմ ու հիմա չունիմ։ Ան ծօթը տպրեկան էր, երբ գրլոց մեծ ու անհորիզոն երազի մը համար··· ես ի զուր կը բացատրէի իրեն, թէ այդ ծպտիկներէն իւրաքանչիւրը վարդ պտուղ պիտի կոպէ ու պիտի ուտեցնեմ հոտաւէտ, համգրահամ ու կարմիր, խոշոր սպարներ։ Ոտքերը կր գարնէր գետնին ու իր ծպտիկները կ'ուզէր։ Ազատո՛ր, խե՛ղճ, պզտի՛կ հայր։ Բայո՛ր մարդոց պէս էր։ Կը ճախընտրէր ներկայի հոգ չէ թէ պզտիկ, բայց վստահ հացոյթը ապագայի գուցէ խարդախ խոստումներէն։ Ջէ՞ որ կարկուտը կրնար գարնել ծպտիկները ու մենք կրնայինք սպորներ չունենալ»։

Հսկայ երիչտութիւն մը, որ անցեալի փորձէն կու գայ եւ Շուշանեանը կը մղէ ներկայի հոգ չէ թէ պզտիկ, բայց վստահ հաճոյքերուն դիրկը։ Դէպ ժամանակաւոր ապահովութեան մը դիրկը։ «Հազիւ ճամբայ հյուծ այդ մեծ ու ճակատագրական ուխտագնացութեան համար, պզտիկ բայլերով ու դառնացած կը վերադառնամ ետ, աղջկայ մը պատին տակ բազցր ու քաղի երգ մը երգելու»։ Մինչդեռ, իրականութիւնը ա՛յն է, որ Շուշանեան չի կրնար խուսափիլ տարօրինակ ու մեծ երազներու դէմքէ մը ու կը ճչայ բարձր ու անժկտա ժայռով, որպէսզի ձերբազատուի այն բոլոր ցնորքներէն, որ դէմերը կը չրջապատեն զինք։

digitised by A.R.A.R.@

Ծոպնած ու յուսահատ ձայն մըն է Շուշանեանը այսպէս խենդէ ու պոզչոտ, լրբենի ու արիկայ, չուայտ, գիլացող եւ անմաքուր գարձնողը։ Ինք դիտակից է այս իրողութեան։ Գիտակից է նաեւ մաասմբ, թէ մայրերը, իրենց անօրինակ խանդաղատանքով, որքա՞ն վնաս հասցուցած են երիտասարդի մը առնականութեան կազմաւորումին։ Բայց ձեռնքաշ կ'ըլլա՞յ Շուշանեան եւ ձեռք կը քաշէ՞ անկարելի երազի մը հետապնդումէն։ Ո՛չ։ Որովհետեւ յամառ վիպականութիւն մը ունի եւ անոր հոգին շատ ընդարմակ ու վայրենի է՝ գոհացնելու համար փոքրիկ հաստատութեամբ մը։

«Երբա՛լ, երբա՛լ, միշտ նոր յղացումներու, մի՛շտ նոր գեղեցկութեանց, երբա՛լ առաջ հանգրուանի։ ա՛յդ է ձեր ճակատագիրը, ինչպէս վայրենի ու խենթ տղոց անդադարեայ ճակատագիրը»։

Գէշը չէ մտահան ընել, որ մատղիկի մը կամ ուրիշի բերնով արտայայտուած գաղափարները նոյնինքն Շուշանեանի ալթէր էկոյէն ծնունդ կ'առնեն։ Այդ գաղափարներէն եւ պատկերներէն, երազներէն եւ ցնորքներէն հեռացքրքրական է յա՛կապակէս հեռուէնալը։

«Ու այդ խճճաթերուն ու խեցիներուն մէջ, երբեմն, կը գտնէի գունաւոր ապակիի կտորներ ու մեծ ու անսահման ուրախութեամբ մը կը դնէի գանոնք աչքերուս դիմաց, անոնց ցնորիին մէջէն ճայելու համար շուրջս՝ տուներուն եւ ծառերուն, ծովուն ու երկնքին, աղջիկներուն եւ տղոց վրայ։ Ու ապակիին գոյնին հետ՝ շուրջի իրերն ու մարդիկը գոյն ու բանաստեղծութիւն կը փոխէին շուրջրս։ Փոքր տարիքէն՝ կարօտ ենք նոր ու տարբեր լոյսերու տակ տեսնելու իրերն ու մարդիկը։ Անկարելի ու անհնար բաներու ծարաւ մը մեզ կը տանջէ»։

Իրերն ու մարդիկը նոր ու տարբեր լոյսերու տակ տեսնելու այս ծարաւը բանաստեղծին կոչումին մաս կը կազմէ, բայց այդպէս՝ միայն ներսէն բխող անիրական տուայտանք մը չէ։ Բացատրեցինք արդէն այդ տուայտանքին խոր արմատները՝ պարտադրուած անցեալի մը եւ տրուած խառնուածքի մը ընդմէջէն։ Կայ նաեւ արտաքին աշխարհը, որուն մաս կազմելու մերժումը երբեմն նոյնիսկ խիզախ բնորոշիչ մըն է, քան իրականութենէ փախուստ մը։ Երբ նորութեան արտնաւմի երկար համբորդութեան ձեռնարկած է մարդ, պարզ է, առաջին բերթի արթառավայրին մէջ չի մնար, չի հանգանար, չ'աւազախրիլ։ Իսկ Շուշանեանը չրջապատող իրականութիւնը երբեք ալ չուշանային չէր. քեզհակառակն, նոյնիսկ գեղագիտականօրէն, նոզկանք ու խորշանք ազդող իրականութիւն մը, որուն դէմ կ'ընդվզէր եւ զոր բարեփոխել կը ջանար։

«Ո՞վ է հալուստը այս գեհենիկ ու շըռնակաճօրէն նիւթապաշտ աշխարհին մէջ։ Անո՞ւմ, որ հանճերու հարստութիւնը, թանկագին հարերու պերճանքը, մարդոց, խոնարհ ու աշխատասէր մարդոց, ամբողջ երիտասարդութիւնը կ'իւրացնեն իրենց հպարեհի ծածկամտութեամբ, անո՞ւմ, որ սպիտակ ու հրաշալի ապարանքներու մէջ կը քնակին ու ոսկի գոհարներ, ոսկի, արտ ու պարտէզ ու կին մը, որ ծախու առած են, անո՞ւմ, որ բոլոր պերճանիքներու մէջտեղը մերկ ու ապիտակ կը մնան, որ խնճոյէն անօթի ու ծարաւ կը թարթրանան, որովհետեւ յոգնած ու ծեր է անոնց ստամոքսը, որ կը նայինն ապուշ աչքերով գարնան ծառերուն ու աստղերուն, որ սիրոյ աչքերու պէս երկնքին խորը կը թացուին»։

Այս իրողութեան դէմ ընդվզած Շուշանեան ունի անչուշտ ապազայապայտ ցնորք մը, զոր իրականացնելը երբէք իր ուժերէն վեր է, առնուազն յանդգնութիւնը ունի ժամանակաշրջանի պայմանական գաղափարախօսութիւններուն դէմ ձայն բարձրացնելու։ Եւ ո՛չ միայն այդ, այլեւ՝ բոլոր իսկական արուեստներու եւ պատմական փորձով չհնուած քաղաքական-ընկերային բոլոր տեսլականներու կատարելագոյնին ձգտումով։

«Մեր արտերը կը բորոտին այսման կեղտի մէջ ու բաղխելիներու դիպած ցեխն ու ապականութիւնը մինչեւ մեր կոկորդները կը բարձրանան։ Ա՜հ, յոգնած եմ այլեւս այսման վայրենի, կապիտ ու քաւծը իրապաշտութենէ։ Վաղը պիտի ըլլայ թռիչքի, բանաստեղծութեան ու հին եւ յաւիտենական արժէքներու ամիրա-

digitised by A.R.A.R.@

ժեշտ վերադարձի մը նախօրեակը: Վազը կը պատկանի մեզի: Այսճաւ սրիկայութիւնէ, գռեհկութենէ, հասարակ ու սովորական հանոյքի օրերէ յետոյ՝ մարդութիւնս առաւօտ մը պիտի քացուի վրաձիս»:

«Քեր երգը ճիչ մըն է խաղաղութեան, ներդաշնակութեան, տառապանքի եւ սիրոյ ու վազը պիտի լսենք զայն բոլո՛ր խռնուլ ու ազտուտ երգերէն առաջ, եւ հաւատացէ՛ք, որ մեր շրթներուն վրայ ամոր հեզ բառերը շա՛տ, շա՛տ բաղցր պիտի հնչեն»:

Այսքան՝ իրապաշտութեան չուրջ հիւսուած բանաձեւումներու եւ բանադրանքներու հակայ գանգուածին մէջ Շուչանեանի իւրայատուկ իրապաշտութեան մասին: Հոն, ինչպէս տեսանք, անցեալապաշտութիւնն ու կարօտախտը, հին եւ յաւերժական արժէքները, վիպապաշտութիւնն ու ցնորքը առանձին իրակնութեամբ մը կը բաբախեն. իրապաշտութեան անունով խօսող, կամ՝ ամէն գրող հոգեբանական ախտով մը բնորոշող ամէն քննադատ պէտք է նախ եւ առաջ ինքզինքեն հարց տայ, թէ ա՛յս իրականութիւնները եւ ա՛յս «ախտ»երը ի՞նչ ձեւով առաջ եկան եւ գոյութեան իրաւունք ըստացան մարդկային իրավիճակին մէջ:

Ն. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ

(*) Herbert Marcuse, «Le marxisme soviètique», 1963, Editions Gallimard.

(**) Նոյն տեղը:

(***) Նոյն տեղը:

4 Փետրուար 1941

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ վերստին մինչեւ առաւօտեան ժամը երեքը:

Նախ Անրի Թրուայայի մէկ վէպը, — առանց հեռանկարի, պայմանադրական: Գրքին հազիւ կէսը հասած՝ կը գուշակեմ դէպքերուն յառաջիկայ զարգացումը, կարծես թէ հասարակ ոստիկանական վէպ մը ըլլար կարդացածս:

Ցատկանշական պարագայ մը օտարացած հայ գրագէտներու մօտ: Անոնցմէ ոչ ոք կեանքի լայն հորիզոններ ունի: Անրի Թրուայայի մօտ եւս, ինչպէս Մայբըլ Արլէնի՝ կեանքը կ'երեւի գծուծ, պըզտիկ, անհորիզոն: Այդ ոգրալի վէպերը՝ ուր եղկելի մարդկութիւն մը կը խլրտի, առանց հեռանկարի, առանց յոյսի, առանց գեղեցկութեան:

Աւելին կարելի՞ է յուսալ մարդոցմէ, որոնց հոգւոյն ներքին աստառը ուրացում է ու ամօթ:

Զայրացած՝ կը բանամ ժիռնոյի մէկ գիրքը, — Աշխարհի երգը: Ու յեղակարծօրէն մարմինս կը վերագտնէ իր գարնանային ազատութիւնը: կարծես թէ ազտուտ գոհեներէ կու գամ, ոտքերս կը մաքրեմ ցեխէն ու կ'ելլեմ լերան կատարը, ոգեշնչելու համար առաւօտը:

ՎԱԶԳԷՆ ՇԻՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ա. Լ. ԹՈՓԶԵԱՆ

ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

«Գարնանայինի» հերոսների առաջին եւ ամենամեծ երազանքը քնութիւնն է։ Այստեղ, ի հարկէ, մարդու եւ քնութեան դէղեցիկ համաչափութեան երազն ասեղծելու համար, Շուշանեանն ոտիպուած է նորից անցեալի օգնութեանը դիմել, անցեալն ամէն ինչի նմոյշն ունի։ Նոյն ընծայականում հեղինակն ասում է. «Այս բերրի ու հրաշալի երկրին վրայ, սիրոյ այս արգաւանդ հողին, ոռոգուած սիրոյ եւ երջանկութեամբ համար ամենասպան եղող տզոց արիւնով՝ մենք մերկ ու ապրատ մուրացիկներու պէս ենք, ծեռերնիս դատարկ ու աչքերնիս կոյր, մինչդեռ լուսոդոզ, բազդր ու բերկրալի է գարունը, որ կը ծլարձակի ու ծառերը, որ լուսկայ գիշերնիերուն, լուսեի թարի ու տաք լոյսին մէջ կը ծլի՛ն, կը ծլի՛ն...»։

Քնութեան ընթացքը նոյնն է, բայց նոյնը չեն մարդիկ։ «Սիրոյ եւ արկածի տզաիքը» վէպում հերոսներն ինչ-որ չափով ունէին այդ համաչափութիւնը։ Բայց այնտեղ մարդու եւ քնութեան համերաշխութիւնը փասաօրէն պատրանք էր, մարդկային ասելի հասարակութիւնը կակազրուելու մի ձեւ, ասոցիալական ուտոպիա, մի իրավիճակ, ուր մարդու դէմ մխիթարն քնութեան ուժերն են։ «Սիրոյ եւ արկածի տզաիքը» վէպում քնութիւնը՝ մարդու ասոցիալական վիճակը հանդէս է գալիս որպէս մարդու քնատուր կարողութիւնների մի հանրագումար, իսկ «Գարնանայինի»ում քնականութեան չափանիշ է դառնում հեղինակ-հերոսի հայրենի գիւղաքաղաքը, որն, ի դէպ, յիշւում է Վ. Շուշանեանի համարեա՛ բոլոր գործերում։ Ինչպէս տեսնում ենք, Շուշանեանի այս գործերում քնութիւնն այն չէ, ինչ համասեղի պատմուածքներում ներկայացուածը։ Այն դարձել է ասելի առեղային, դրական որոշակի աշխարհայեցական համակցութիւն։ Գաղափարի հնարաւորութիւնները եւ սահմանները դնալով նեղանում են։

Անցեալի գրական ժառանգութիւնից Վ. Շուշանեանը վերցնում է ամենասխթարը եւ ամենասուղը՝ հերոսոս բնապաշտութիւնը եւ հերոսոս սէրը։ Բայց եթէ Վարուժանի մօտ այդ պաշտամունքի մէջ կար վերածնուող աշխարհ, իր զգայարքներով, ապա Շուշանեանի մօտ այդ զգացմունքը գալիս էր յուշերի, երազանքների ոլորտից, արդէն իրական հիմքից զրկուած, դարձած բանական խղճալի։ Հերոսների համար դա մխիթարանք է, մի բարձր չափանիշ, նամակների տողերում կեանքից վերանալու համար։ Այլ խօսքով՝ հերոսոս պաշտամունքի Ձնական թուականների վերամշակուած սարբերակը առաս անունդ է դառնում Փարիզում ապրող երկու հայ երիտասարդների պղատոնական սիրոյ համար (ի դէպ, դրանց անունները հայ դիցաբանութեան պանթէոնից են վերցուած եւ հենց սկզբից ներկայացուած են որպէս «Քսա՞ներորդ դարու ցեխին մէջ ինկած» հերոսոս պատանիներ)։

Հերոսների մտերմութիւնը ասեղծում է յուշերի, բանասասեղծական խառնուածքի, ինչ-որ երեկոյի թախծոտ սրամադրութեան եւ միեանց անհատականութեան գունազարդելու պատրանքով։ Երիտասարդ զգայական աշխարհն էլ (որը վէպում շարունակ երեւում է յետազարձ հայեացքի տակ) ի վերջոյ ենթարկուած են կոպիտ առօրեային եւ միայն բանականն է, որ ստեղծում է անիրական գիղեցիկը։ Նրանք փորձում են ստեղծել մի աշխարհ, հերոսոս մի պարտէզ, որտեղ միայն խրենք են լինելու, բայց իրականութիւնն ամէն րոպէ նրանց ստիպում է համոզուել, որ հերոսոս սէր չկայ եւ չի կարող

digitised by A.R.A.R.@

լինել: Դա պարզապէս կեանքը գեղեցիկ տեսնելու ցանկութիւն է, կեանքից վերանալու հերիական եւ ապարդիւն փորձերից մկկը: «Սիրոյ եւ արկածի տղաքը» վէպի իրական փախուստի փորձը, այստեղ աւարտուել է հերոսների մեկուսացումով որսալին աշխարհից, ապաստարան դարձել մատաղածին հրականութեան եւ անհրական յարաբերութիւնների համար:

Ոչքան մտերմական են դառնում նրանց նամակները, այնքան աւելի ցրւում է հեքիաթս երազը, այնքան աւելի յուսահատւում է հերոսը եւ ցաւոմով ուում զէպի «չնական աշխարհը»: Երազը իրականութիւնից հեռացնելու փոխարէն՝ աւելի է մօտեցնում, աւելի այլանդակ գոյներով պարգեւում այն հերոսներին. «Վազուց է այսպես ենք մենք՝ գեհիկ, մերկ, խեղճ ու տխրակամ այս խոնջ երկրիս վրայ ու վեր բարձրանալու մեր բոլոր փորձերը մեզ աւելի կ'ապականեն»:

Իրականութիւն–երազ–իրականութիւն, ահա հերոսի ճանապարհը: Վերադարձից յետոյ, նա քնում է գիտի չարիքի արմատը, երեւակայութեան մէջ նոյնիսկ կարմիր դրօշ է ծածանում եւ խոստանում քանդել փտած աշխարհը, բայց հերոսի բուռն ցաւումն աւարտւում է յուսահատ ճիչով եւ դառնում առիթ հեքիաթս սիրուց է՛լ աւելի անհասանելի մի նոր երազի համար: Ծալորդող առղերում այդ ցաւումը դառնում է յուսահատութեան, ունայնութեան զգացում: Հեքիաթս առաւածները մեռած են, նրանք չեն կարող նոյնիսկ գեղեցիկ պատրանք առեղծել հերոսների համար, իսկ իրականութիւն փոխելը, իր անհասանելիութեամբ եւ անկատարելիութեամբ՝ ունայն է եւ անհնարին.

«— Քանիներ՞որ թափած են իրենց աճուշ ու տաք ու մարմար արիւնը ապատութեան համար...

«— Քանի՛ ամիգամ այս հաղաքը՝ գայթացկոտ ու ապստամբ՝ ռնուացած է պատմութեան դէմ ու, աւա՛ղ, իր յեղափոխութիւնը կէս ձգած ճակատագրի ճամբան վրայ...»:

Վէպը վերջանում է Աստղիկի նամակով, որտեղ նա հանդիպում է խոստանում Վահագնին: Նրանց երազն աւարտւած, եւ հանդիպումը լինելու է այն առօրեականը, որից ապրապահար խուսափում էին նրանք եւ, որն այնքան դորշ գոյներով էր երեւում նրանց նամականում:

Հեքիաթս աչքը եւ բնութիւնը Շուշանեանի վերջին փորձերն էին՝ իր հերոսին նոր կեանքում լիարժէք տեսնելու համար: «Գարնանային»ը մի փորձ էր հայրենի աշխարհից կորուած մարդու մէջ առողջ եւ կենսական քնազդներ բռնեղծելու, որոնք հնարաւորութիւն կը տային տպրելու խորթ իրականութեան մէջ եւ չկորցնելու գեղեցիկը տեսնելու կարողութիւնը: Սակայն, ինչպէս համոզում է նոյն վէպը, արտաքին աշխարհը առաջին հերթին այդ առողջ զգացմունքներն է ոչնչում մարդու մէջ:

Վ. Շուշանեանի «Գարնանային»ին յաջորդած «Օրերը գեղեցիկ չեն...» ծաւալուն վէպում իր հերոսին հանում է երկուութեան հնարաւոր վիճակներից (քնապաշտութիւն եւ քաղաքակրթութիւն) եւ ներկայացնում իսկական բնութեան եւ բնականի մէջ, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնից հեռու, արեւմտահայ մի գաւառաքաղաքում: Վէպի գլխաւոր հերոսն էլ ամէն ինչով պատռպարուած է քաղաքակրթութեան, եւ բնհանրապէս մատուր կեանքի ամէն մի «վտանգներից»՝ ֆիզիքապէս առղջ (ո՞ւր կորաւ «Գարնանայինի» պատանի հերոսների դյուկութիւնը), մտաւոր ցածր կարողութիւններ ունէր մի ոամիկ ծուռ գարապետը, որը կարող է օրն ի բուն աչխատել, իր յեսին զգոյարանների բնութիւնը տեսնել եւ այքանով լինել երջանիկ: Նա չի գիտակցում եւ չի էլ ձգտում գիտակցել իր դերը հասարակութեան մէջ: Հակառակ նրան, վէպի միւս կերպարը՝ Սեպուհեանը մատուրական է, յեղափոխականի անցեալ ունէ, թո ողջ կեանքը երդուել է նուիրել հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործին: Վէպի հերոսներից միայն Սեպուհեանն է երբեմն–երբեմն յիշում, որ ապրում են աչխարհի ամենաբարբարոս պետութեան մէջ՝ թուրքիայում, խակ մնացած հերոսները կարծես մի անդորր, անքնակ կղզում: Գործողութիւնները ծաւալւում են գեղեցիկ բնութեան եւ գիւղական

digitised by A.R.A.R.@

ազնիւ ախտաւանքի ֆոնի վրայ, իսկ մարդիկ համաբեա՛ծառի, ջրի եւ քամու ոգիներ են, որոնց կեանքը պայմանաւորուած է բնութեան կշռոյթով: Մխայն Սեպուհեանն է, որ չի բաւարարւում այդ աչխարհով. «կեանքի մէջ, այս թոյլերէն վեր, պէտք է փնտռել ուրիշ, օ՛, ուրիշ գեղեցկութիւն»: Սեպուհեանի ժամանակից յետոյ պահպանուած օրագրում, ի հարկէ, որոշակիօրէն չի ասւում, որ էութիւն գեղեցկութիւնը» ազգային ազատագրական պայքարն է, որին մի ժամանակ նուիրուած է եղել ինքը, սակայն երեւում է, թէ ինչպէս այդ յաղթած եւ անգորը միջավայրում ձեռնում են այդ տիպար մտաւորականի կրքերը եւ գործելու հնարաւորութիւնները: Հայ ժողովրդի յաւերժ ապրող Սեպուհեանը անժամանակ մահանում է թոքախտից, իսկ ծուռ կարապետը ամուսնանում է նրա կնոջ հետ եւ առողջ երեխաներ պարգեւում հայ ժողովրդին: Բայց վրայ է հասնում Ե-ղեռնը եւ վէպը վերջանում է այդտեղ:

Ինչպէս «Գարնանային», այնպէս էլ «Ոյների գեղեցիկ չեն···» վէպում, Շուշանեանը չարունակ մատնանշում է անհամաչափութիւնը, անհամատեղութիւնը մարդու բնական առողջ ապրելակերպի եւ հասարակական դժնի ուժերի միջեւ: Հասարակականը, ըստ Շուշանեանի, դրսի ուժերից է, որ պարտադրւում է մարդուն որպէս մի անխուսափելի աղէտ: Գուցէ այստեղից է գալիս մարդու յաւերժական դատապարտուածութեան ծանր տրամադրութիւնը, որ զգացւում է այդ վէպերում:

(Հատուած)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՓՉԵԱՆ

···Տեղերը, կայքերը, ճոյնիսկ հասարակ հողի կտոր մը կը տարբառադրուին, պրիսմակէ որպէս թէ ըլլային անցած: Ասիկա ռճին խաղը, բառերուն մզգութիւնը չունի զսպանակ: Ասիկա հեղումն է ներքին խտութեան: Կառուցման ու տիպարային պատումերու մէջ յայն պակասներ պարզող գործը Վազգէն Շուշանեանին, իմֆզիմէը փրկած է ահա այս արժանիքով: Ի՞նչ փոյթ, որ գործողութիւնը ընդ տեղեայլ, մարդերը մնան ուրուագիծ ու օդային այս տղուն վէպին մէջ: Անիկա կը դիմաւորէ աւս պակասութիւնները այդ էադրագիծ, անշրջագիծ զգայնութիւններուն ճանդէսովը: Այս հրաշէին հեղինակը այդ կարողութիւնն է ահա, երկու աշխարհներն ալ պահող իր կախարդական լոյսերուն ներքեւ:

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇԻՀՇԱՆԵԱՆ

ՕՐԵՐԸ ԳԵՂԵՑԻԿ ՉԵՆ

XII

Ցետոյ աշունը գնաց իր վերջաւորութեան: Ու նոր աշուններ եւ նոր գարուններ եկան ու անցան: Տարիները թաւալեցան արագութեամբ՝ մարդիկը կճլոթով իրենց բեռան տակ, մանուկները պատանութեան եւ պատանիները երիտասարդութեան տանելով:

Հետզհետէ փոխուեցաւ նոյնիսկ գիւղաքաղաքը: Աւանդութեանց եւ նեաւանդ կենցաղի անխախտ կարծուած պատին մէջ՝ դուրսէն եկած նոր եւ գեղեցիկ գաղափարներ մեծ ճեղքեր բացին: Եւ այդ փոփոխութիւնները կ'աշխատէին ամէն մարդու վրայ, նոյնիսկ ծերերուն: Այդ ազգեցութիւնը նաւագայթումի մը պէս էր: Լոյսը կարծես կը բացուէր դպրոցէն ու կը տարածուէր յետոյ՝ ամբողջ գիւղաքաղաքին վրայ: Ազատութեան մեծ ալիք մը երիտասարդները կը դարձնէր յանդուգն եւ գեղեցիկ: Աղջիկներու շրթունքները ծաղիկներու պէս նկատ էին բացուիլ: Դաշտը՝ ծառերուն տակ, համբոյրներ դարձած էին յանախակի ու սիրոյ բրթրոտուն եւ գեղեցիկ խօսքեր նկատ էին լսուիլ:

Այդ ներոգութեան ալիքը եկած ու զարնուած էր նոյնիսկ Ծուռ Կապպետին: Հայրենական նոր ու տխրաճոյշ երգեր սորված էր հիմա ու կը ասլէր զանոնք, իր թաւխառակաւ ու խաղցր ձայնովը, պզտիկ Սուրէնը դրած ծունկերուն: Սիրոյ, աշխատանքի եւ կարօտի շինական երգեր էին ատոնք, այնքա՞ն հասկնալի ու այնքա՞ն սիրելի՝ Ծռի կարապետին համար, որ յուզումով կը կրկնէր զանոնք: Արտերուն մէջ, գութանի, հերկի երգեր, որ անհասելի հարազատութեամբ մը կը թարգմանէին իր բոլոր յուզումները:

Տարիներէ ի վեր մութին մէջ մնացած ու տարագ չգտած իր զգացումները կ'արտայայտուէին ուժգնութեամբ, այդ երկու միջոցաւ՝ որ դաշն էին, ադու, շատ գեղեցիկ ու պարզ ոճն ատեն: Ամէն անգամ, որ կը սուլէր զանոնք՝ իր սիրտը կը դողար երջանկութենէն, շրթունքը կը դողդոջէին ու յուզումը կր բարձրանար մինչեւ կոկորդը: Երբեմն, գործէ վերադարձին, աճ կը խնդրէր Արշալոյսէն, որ երգէ անոնցմէ որեւէ մէկը ու իմ պատուհանին առջեւ կեցած՝ կ'ընկերակցէր սուլելով:

Այդ հայրենական բնաւոյ ու շինական երգելուն անուշ բառերը կ'աշխատէին՝ մեծ զօրութեամբ մը՝ իր հոգիին վրայ ու կը զարմանար, թէ ինչպէ՞ս, ինք՝ որ այդ բոլորը կը զգար տարիներէ ի վեր, դաշտի անհուն տարածութիւններու մէջ աշխատած ատենը, ըլլա՛յ հողին բուրումը, ըլլա՛յ եզներուն դանդաղ ու այնքա՞ն խաղցր շարժումները, ըլլա՛յ անձրեւին գեղեցկութիւնը ծառերու բարակ ոստերուն վրայ, ըլլա՛յ սիրոյ ցաւը, որ մարմինը գետինը կը նետէ հողին վրայ ու արցունք կր թեւէ թաթիչներուդ, չէր կըրցած նոյնիսկ մտածել, որ այդպէս երգեր կարելի է հնչել: Ան այս բոլորի մասին կը մտածէր՝ սուլելով ու ընկերակցելով Արշալոյսին, որուն ձայնը

digitised by A.R.A.R.@

խազաղօրէն կը բարձրանար ու կը ստանար յուզումի ու ջերմութեան անսպասելի երանգներ:

Մարդիկ կային գիւղամեզմիի մէջ, որ դժգոհ էին այս բոլոր նորութիւններէն: Ցեղափոխական քաջալերիչ բառեր շրջան կ'ընէին միջոցին մէջ: Արութեան, հերոսութեան, կռիւի արտասովոր պատմութիւններ՝ արտակարգ համեմատութիւններով կը մեծնային երիտասարդներու երեւակայութեան մէջ ու համաճարակի պէս կը վարակէին բոլորը: Ծածուկ գրքեր ու թերթեր սկսան պտըտիլ ձեռէ ձեռ զարմանալի արագութեամբ:

Հայոց հազարամեայ ժողովուրդը կարծես թէ կը զարթնուր միապաղաղ ու անխզելի քունէ մը ու այդ զարթօնքը գեղեցիկ էր, խանդավառութեամբ օծուն ու կարմիր յոյսերով յղի: Կարծես ամբողջ գիւղամեզմէը կը ժպտէր մեծ ու ոսկեշառայլ արեւածագի մը, որուն ոտնաձայները կու գային հեռուէն, յուզելով ու խռովելով բոլորը:

Հիմա, այլեւս դպրոցին մէջ չկային ծեր ու կօրամամակ ուսուցիչներ: Երիտասարդ տղամ էին, իրենց տարիքին անհամապատասխան լրջութեամբ մը ու երիտասարդ աղջիկներ: Բոլորին դէմքերուն վրան ալ հեռաւոր ու յուզիչ քան մը կար, անսահման ինքնուրացումի մը պէս, որ կ'առինքնէր երիտասարդութիւնը: Ու ինչ որ տարօրինակ էր՝ անոնք կը ճանչնային Սեպուհեանը ու կը խօսէին անոր մասին՝ յուզումով ու կարծես թէ ջերմեռանդութեամբ: Կարծես թէ բոլորն ալ կը պատկանէին նոյն մեծ ու յաղթական տոհմին, որ այսպէս, ինքնաւրոյ ժողովուրդի մը բեկորներուն կը ներշնչէր հաւատք, զօրութիւն ու յաղթանակի յոյս:

Ոեւէ կարապետ չէր ըմբռներ լռութեամբ իր շուրջը կատարուածը, հոգիներու այս ամբողջ յարութիւնը, բայց կը զգար, որ բացառիկ ու հրաշալի եղելութիւն մըն է ատիկա: Ննջած ու կարծես մեռած զանգուածը գլուխը կը բարձրացնէր ճայելու համար հեռուն: Ոեւէ կարապետ չէր գիտեր ի՞նչ կը կատարուի: Բայց ամէն անգամ, որ այդ երիտասարդ ուսուցիչներէն ոեւէ մէկը գար իրենց տունը՝ ան զայն կ'ընդունէր մեծ երկիւղածութեամբ մը ու կ'ունկնդրէր զայն յուզումով, կարծես թէ Սեպուհեանը ըլլար՝ վերադարձած հեռաւոր աշխարհէ մը ու խօսէր իր լուրջ, հանդիսաւոր ու տաք ձայնովը:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(Հատուած)

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ԳԵՏԻՆ ԻՆԿԱԾ ՀԱՍԿԵՐ

Այս եւ քիչ մը անդին արտագրուած վկայուհիի մասինը, վազգէն Շուշանեանի տեսակին առաջին գրուքիւններն են, որոնք քանիը հազիւ անցած երիտասարդի մը գրիչին արգասիքը ըլլալով իրենց պարզաուհիւնեամբ թէ յանդգնութեամբ, պարզապէս ապշութիւն կը պատճառեն:

Իրենց գոյնութիւնը մինչեւ մէկ եւս չարունակած նախորդ երկու տերունդի դէմքերուն ոճանց էական արժանիքները եւ մինչեւ հոգեկան կոչմերը թերեւս ոչ ոք այնքան քիչ նուաճի մը վրայ կրցած է երիտասարդ վազգէն Շուշանեանի գործունեամբ խտացնել:

* * *

Չոս բիւրեղացած նկարները իրաւունք կու տան ըսելու տակաւին, որ հետագային գրուած մենագրութիւններր ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ Շուշանեանի տեսերումներուն շեղագիծներրը, բոլորին ալ տակիով, Ահարոնեանին մինչեւ Իսահակեան, Թէքէեանէն մինչեւ Երիմեանդէ, Լեւոն Շանթէն մինչեւ Զօպանեան եւ Տիկին Եսայեանէն մինչեւ Օշական:

Այնպարբեր կարդալ, հասկնալ կարգացուածին յետին բիւրեղը, չափով մը հաշուի առնել մշակոյթով ձեռք բերուած բազդատական տեսակն եզրերը, բիւրեղանալ... Ճշմարիտ արժեւորումը ուրիշ օրէնք ճանչցած է մեզի:

Վերին ասպետական քնկադրական է Վազգէն Շուշանեանի գեհոհի ենկած հասկերքը:

Նախ՝ քոյլ տուէք, խնդրե՛մ, կարճ, բայց անհրաժեշտ լուսաբանութիւն մը, յանդուգն նախատան մը՝ եթէ կ'ուզէք:

Ամէն շրջանի, երբ երիտասարդ ու տակաւին վայրենի գրող մը, իր յախուռն ու աննեղոյ ակնարկը ետ կը նետէ՝ դրական (կիսակործան, բայց հպարտ, կամ խոնարհ, բայց սիրական) փառքերու վրայ՝ սիրտը լեցուն է միշտ մեծ ու ճակատագրական սիրով ու աչառութեամբ: (Աչառութիւնը ազնիւ զգացում է, եթէ առաքինի ըլլայ):

Երիտասարդութեան ամէնէն ազնուական զիմաձգերէն մէկն է (յաւակնոտութեան հասնող) ինքնավստահութիւնը, որուն գովն ի վեր իր աղուոր հասակը կը ցցէ համարձակութիւնը (ծերերու բառապանին մէջ՝ լրբութիւն):

Ըլլա՛նք չիսակ: Ընտրենք բառերուն ամէնէն յստակը՝ հոգ չէ թէ կոպիտ: Ծոպինք բարձր ու առոյգ ձայնով, բոլորը թող լսեն մեզ: Ու աղաղակենք ինչ որ մեր շրթներուն կու գայ՝ հոգ չէ հայհոյութիւն: Ահա մեր առաքինութիւնը:

Ուրեմն, մենք ինքնավստահ ենք ու համարձակ (յաւակնոտ ու լիրբ, եթէ հաճելի է ձեզի), ու նաեւ աչառու: Այսինքըն՝ կը սիրենք կրթով ինչ որ կը սիրենք ու չենք կրնար հանդուրժել անոնց, որ կը ժանծրացնեն մեզ իրենց խոնաւ ու հատարակ երգովը: Հաստակատրնեբուն ձըպենք՝ խոհականութեամբ ու առանց ջնջումելեան վճիռ արձակելու պատասխանատուիւնը: Մենք պիտի ազաղակենք մեր հաճակրանքը ու կիրքը ու պիտի հայհոյենք անոնց, որ մեզ լսել չեն ուզեր: Մենք խորապէս պատասխանատու ենք մեր բառերին ու կր հաւատանք մեր յաջողականին: Որովհետեւ անոնք, որ կը պատուին մեզմէ՝ կը պատկանին ապրիդին անցեալին: Մենք ենք, որ հրապարակին վրայ ազմկելու իրաւունքը ունինք, եթէ ատիկա հաճելի ըլլալ մեզի: Մեզ պէտք է մտիկ ընել: Մենք երիտասարդ ենք:

digitised by A.R.A.R.@

⁂

Սովորութիւն է անցեալին պատկանող դէմքերը ու արժէքները չափել ներկայի կշիռով։ Այսինքն՝ տուեալ ժամանակի մէջ ստեղծագործուած ու տարբեր չափի ու յատկութեան վրայ ձեւուած գործ մը վիրաժեն, այսօրուան համապատասխան ծանրութեան։ Անիկա ճիշդ կշիռ է։

Արուեստագէտը ամէն ժամանակի մէջ, իր ներքին դրամագլուխէն զատ՝ ունի արտաքին որոշ հնարաւորութիւններ։ Ժամանակին հետ այդ հնարաւորութիւնները կրնան չափ, ծաւալ ու յատկութիւն փոխել։ Երբ որ գործ մը դատենք, ներկայ մեր գեղագիտական ըմբռնումներով, այսինքն՝ երբ զայն հասարակ յատկութիւններու վերածենք մեր անկիւնէն՝ անտարակոյս որ անարգելք եզած կ'ըլլանք հեղինակին հանդէպ, բայց ոչ՝ գործին։ Արուեստի մէջ մեծ ու եղերական ճշմարտութիւն մը կայ, որ պէտք է ըմբռնել ընդմիշտ. ա՛յն՝ որ արուեստագէտը կը մեռնի, բայց իր գործը կ'ապրի։ Անցեալի կշիռով մօտենանք իրեն, ու ներկայի չափով՝ իր գործին։ Բաժնենք կինքը գործէն։

Ուրեմն, որեւէ արուեստի արտայայտութիւնն բացարձակ արժէքի է, որ կը շահագրգռէ մեզ եւ որ յարաբերական է միայն ուրիշ արուեստի գործերու հետ, բայց ոչ՝ իր հեղինակին ու ժամանակին։ Գա՛րգ. մենք նիչ կու տանք արգիւնքին, մինչդեռ հեղինակին հետ վեհանձն լլլալու համար պէտք է նկատի առնել նաեւ իր ժամանակն ու կարելիութիւնները։ Երբ որեւէ գործ կը դատենք՝ մեզ չի շահագրգռեր այն, թէ տուեալ պարմանութեան մէջ ի՛նչ կրնար լլլալ հեղինակը ու ի՛նչ է տուած. հապա ա՛յն՝ թէ ինչ արժէք ունի այսօր իր տուածը։

Անշուշտ շատ բան կարելի է տարբերել ժառանգու այս եզանակին դէմ։ Առարկելը Թոդունք հասակաւորներուն։ Մեր փառաւորութիւնը ճշմարտութիւնը արժանագրելն է։

⁂

ԳՐԱԿԱՆ ԲԱՒԱՐԱՆ՝

ԱՌ Ի ԳՈՐՅԱՆՈՒԹԻԻՆ ՄԵԶԻ ՑԱԶՈՐԴՈՂ ՏՂՈՑ…

Ա, ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ.— Քոնարհ ու դեղջուկ երգ մը պիտէր այս անուշ տաղաւոցը։ Իջաւ քաղաքին հրապարակը ու նուագից իր բարի տաղը։ Գաղթականները, խեղդուած իրենց ցեխին մէջ՝ սիրեցին այդ քնքուշ, պարզ ու յատակ եղանակը։ Իր երգը հասաւ մինչեւ մեր չրխներուն։ Բայց բանաստեղծը իր հայրենական նըւագաբանը նետեց ու հիմա՝ խոշոր ու դիւցազն քաքերով, ըսէ՛ք, ինչպէ՞ս նըւագէ դաշնակի վրայ…։ Բայց պէտք չէ ուրանալ բանաստեղծը իր այս մեղքին համար։ Արուեստը փառասէր է ու անյագ։ Սիրենք մինչ այս քաքծանուն երգիչը։

Իսահակեան վիպասան չէ։ Ո՛չ ալ արձակագիր։ Արեւելահայերը արդէն մէկ բախտաւոր արձակագիր տուին՝ Ա. Ահարոնեան։ Գառնակիւնին միւս երեք գաղափարները կը բռնեն երեք բանաստեղծներ՝ Թումանեան, Տէրեան եւ Իսահակեան։

digitised by A.R.A.R.@

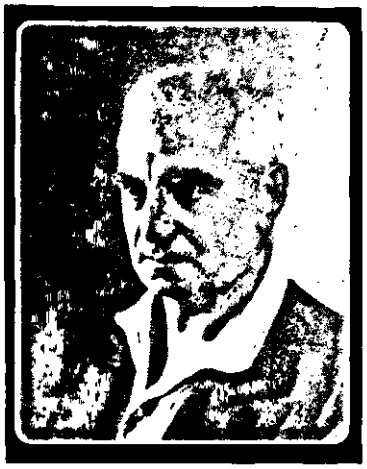

ԲԱՖԻՆ Ի ԱՐԻ 1964 ԹՎԱԿԱՆԻ ԹԻՒ 12

Ց. ՕՇԱԿԱՆ — Դպրեվանքին մէջ հասակ նետած այս ապերասան ու անուպայ դիւրացին իր գործով չատ մօտ է մեզի, որպէսզի կարենանք անտարբեր ըլլալ։ Ես ճանչցած եմ իր հայրենակիցները, մեր ցեղին մէջ փորձութեան օրերուն։ Աւազակ են, պոռնիկ են ու վայրենի։ Բայց ունին իրենց ճակտին վրայ ա՛յն անմահ չնչուը, որ Աստուած պարգեւ Մարդուն։ Օշական յանդուգն է աւազակի պէս, կը ճչայ ու կը քերէ ճշմարտութիւնը ներքինիներու աղտոտ երեսներուն՝ պոռնիկի նման, ու կրքոտ է՝ ինչպէս իր բոլոր հայրենակիցները։ Հայ գրականութեան մէջ մեծ եղած են անոնք, որ երակի մը բաբախութիւնը բերած են մեր շնչերակին։ Այսպէս, Գ. Դուրեան մեզի բերած է ցաւը, Վարուժան՝ գեղեցիկը (պաղ), Մեծարենց՝ մելամաղձոտ ու մոռիկը, Վ. Տէրեան՝ չերմը, Սիամանթօ՝ չարժումը, Ց. Թումանեան՝ երգը (գիւղական), Ա. Ահարոնեան՝ ցեղին վիշտը, Լեւոն Շանթ՝ ազնիւն ու բարձրը, Համաստեղ ու Թլկատինցին՝ գիղջուկը, Թուրքէն Զարդարեան՝ վայրենին (լուսապոյծ առումով), իսկ Օշական՝ կիրքը։ Հայ գրականութիւնը իրեն պարտական է այդ գօտւոր շեշտը։

Օշական մեզի՝ երիտասարդներուս սրտվեցուց կ'տալ մարդիկը մեր ափերուն մէջ։ Սրտվեցուց կ'տալ՝ կ'ըսեմ՝ որովհետեւ չենք ընդունիր յաճախ իր բերած կշիռը։ Օրինակ, Թումանեանի սուտած իր ծանրութիւնը քիթիս կը դառնանք, իսկ Չարենցինը՝ ծանր։

Օշական սրտվեցուցած է նաեւ մեզի, մենք, որ վարպետ չենք ճանչնար, կատարելութեամբ ու առանց ընկրկումի կըտրել յանուն գեղեցիկին, տապալել սուտ աստուածները ու հայհոյել կատարեալ։ Օշական մեր անմիջական երէցն է։ Ան է, որ պէտք է առնչուէն քալէ, գլուխը բարձր ու խրոխտ։ Դիօշակը բռնած՝ մեծ յաղթանակին համար։ Ուսերը բեռնաւոր՝ բանաստեղծութեան անփախարկելի հարատութեամբ։ Կեցցէ՛ Օշական։

ՋԱՊՂԻԼ ԵՍԱՑԵԱՆ — Առաջին խտուվիչ, ծաւալուն, լայն, նուրբ ու երանգաւոր արեւմտահայ արձակը կը պարտինք Տիկին Եսայեանին։ Նոդկանքով քջեննք հրապարակագրին ու հասարակական գործիչին վրայ, որ այս գրադիտուհին եղաւ։ Բայց արդարութիւն ընենք ու մատուցանենք մեր յարգանքը արուեստագիտուհիին, որ առարկեց «Վերջին բաժակը» ու «Անմկուքեան ժամերը»։

Բանաստեղծներն ու արուեստագէտները իրենց գործին մէջ կը դնեն իրենց ամէնէն ազնիւ ու ծանր կշռոյ մասը։ Տի-

digitised by A.R.A.R.@

կին եսայեան ինչ որ ունէր գեղեցիկ, ազնիւ ու մաքուր, գրաւ իր մտերիմ ու ջերմ ու բուռն համակրութեան ոգեներուն մէջ: Մնացեալը ազգ է: Այդ ազգին վրայ է որ, հաւատացէ՛ք, երիտասարդ ընկերները, որ այս վերջին տարիներս, Տիկին եսայեան կը մշակէ երկիւղածօրէն իր քաղաքական աւնկերը: Ջփորձէք ճաշակել: Ջուր է:

Ես կը սիրեմ ժողովուրդին խմաստութիւնը, որ կ'ըսէ· «Մոլորած մարդը ամէն ճամբէ կ'երթայ, բացի շիտակէն···»:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ — Ահարոնեան ու Սիամանթօ մեր ցեղի արդար զայրոյթի երկու վրէժխնդիր հրձիգները եղան: Աստւածքիւնը մեծ ու ազնուական երակէ կու գայ մեզի: Բայց մեր ժամանակը անվերադարձ փակեց այս երկու աբի տղամարդոց արիւնի դրքերը: կը մնայ խոնարհիլ իրենց մեծ ու ազուր հաւաքնեբուն առջեւ, ու խնդրել Ահարոնեանէն («Թուխ Արամազդ»), որ պատմէ մեզի, քէ ինչպէ՞ս Աբաթատեան գաշտի կրքոտ ու հարուստ արեգակին համբոյրին տակ, գարնան պայծառ գիշերներով՝ կը ծլին ցորենները··· պատմել, քէ ինչպէ՞ս մեծազանգուած Մասիսը խմաստութեան կամուրջ կը նետէ վերը Լուսաւորչի կանքեզին, ու վարը՝ Շիրակի անգերուն միջեւ:

ԲԱԳԻՆ ե. ՏԱՐԻ 1966 ԹԻՒԻՆ-ՍԵՊՏ. ՔԻՒԻ 8-9

Ու, ընկերնե՛ր, հանենք մեր գլխարկները, մեր կորձանած պալատին այս յաժոռ պատուիրապանին առջեւ: Իչխա՛ն, ազնիւ էր հիզդ, հարուստ էր վաստակ ու արդար է հպարտութիւնդ, միջակութեան ու քսութեան այս ճահիճին մէջ···

digitised by A.R.A.R.@

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ.— Ազգային արուեստագէտներէն կը պահէ էականն ու հիմնականը։ Ու արուեստի մէջ բանաստեղծութիւնն է էականն ու հիմնականը։ Աղուոր, նորոդող, խռովող ու աքանչելի այն բոցը, որ մահկանացու ստեղծագործողին բոլո՛ր տզեղ ու հողածին յատկանիշները կը սրբէ, կը ըմբէ օձի խորխը ու անոր դէմքը կը կտակէ մեզի բոց առած ծաղիկի մը պէս։ Այս մարդը չունէր այդ բոցէն։ Այս ճշմարտութիւնը ամէ՛ն մարդ կը խոստովանի իր սրտին խորքը։ Իր աւերական էջերը գրեց փետուրը իր դիւրութեան մութ ու պզտիկ սկահակին մէջ թաթխելով։ Նիցչէ կ'ըսէր. «Արիւնավ գրէ···»։ Լա՛ւ։ Այս տագտկալի մարդը օդով գրեց։

ՎԱՀԱՆ ԹՔՔԵԱՆ.— Վ. Թէքէեան կրնայ վստահութեամբ նայիլ ապագային, իրմով ու Վ. Տէրեանով քաղաքը կը մտնէ մեր բանաստեղծութեան մէջ ու նաեւ քաղքենին՝ իր յուզումներով ու անհանգստութիւններով, իր առօրեայ, իր խաթրաթ ու հեղձամղձուկ ներկայով ու իր անորոշ ու յղի ապագայով։ Նոր սերունդը ապերախտ եղաւ այս բանաստեղծին հանդէպ։ Ան ընծայուածներուն չարքէն է։ Ջայն պէտք է բերել առաջին դէմքին վրայ։ Այս գառնաբոյծը։

Իրմէն տաղեր կան, որ կ'երգեն ականջիս մօտ։ Ամէն բանաստեղծ չ'արժանանար այս բախտին։ Երբ կ'անձրեւէ խոշոր ու տրտում կաթիլներով ու կը նայիս դուրս, պատուհանէդ, ինչպէ՞ս չյիշել իր երգը։

Կ'անձրեւէ, տղա՛ս, աշունը թաց է
Թաց աչերուն պէս խեղճ,
Խաթուած սիրոյն···

կամ՝ երբ աղջիկ մը կ'անցնի քովէդ աղուոր ու չար աչքերով, աղջիկ մը, որ ետ պիտի չդառնայ քնաւ, ինչպէ՞ս չհամաձայնիլ Պօտլէրի այս հաւատարիմին հետ։

Աղուորն անոնք են միայն որ նայուած-
ները ընդմէջէն
Անցած գացին ու հիմա ինձ հեռուէն
կը կանչեն···

Թէքէեան բանաստեղծը, հակառակ իր

digitised by A.R.A.R.@

աւերեալ խաղաղութեան՝ կրքոտ է, նաեւ խոր: Արուեստին փորձառութիւնը ունի: Ու ևթէ վաղը՝ երջանիկ օր մը՝ արեւմտահայը ու արեւելահայը խառնուին իրարու մէկ ու ամբողջական յառաջի մը վրայ՝ պատմապէտը իրեն արեւմտեան մտաւորական պէտք է առնէ Թէքէեանը, որ խորապէս կը կրէ իր ժամանակին կրնիքը:

Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ — Փ՛ոյ եկեղեցիի մը խուլ ու գաճաճ ժամկոչ, լաթէ պեխերով: Եթէ լո՛ր ի՛նչ որ կ՛ըսեն երիտասարդ կամ ծեր հաւատացեալները:

Մնաց է Կ. Պոլիս: Քաղքենի քաղաք մը, ուր հմարտութիւնը ժանեակներու ու ժապաւէններու մէջ խեղդուած մնաց: Լոյսը, որ այդ քաղքէն գաւառներուն վրայ ծագեցաւ կ՛ըսեն՝ եկեղեցիներու զանգակներէն ու պրեմաներէն է, որ ծնունդ առաւ: Այս մարդը այդ ժժգոյն լոյսին լուսաբարն է: Բայց այս չէք մարդը քանի մը լումայ ձգած է հայ դրականութեան գանձանակին մէջ, «Փեղօճ՝ ի պատիւ հայ յեղուին···», «Ամբոխը», ու քանի մը խնարհ երգեր: Դժբախտաբար արուեստի մարզին մէջ արժէքները քրիստոսի նժարով չեն չափեր: Չհայհոյենք այսուհանդերձ: Ալբի կինը իր լուման ձգեց գանձանակին մէջ ու այս դժբախտ մարդը իրենր ձգած է սիրով ու անկեղծութեամբ:

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ — Ապրող հայ մեծագոյն ու ամէնէն պտուղաբեր գրողն է Լ. Շանթ բանաստեղծը: Հայ գրականութիւնր վիպասան չէ ունեցած: Ատիկա դէշ նոթ մը չէ: Շանթ, ուրեմն, իր թատերգութիւններուն ու նոյնիսկ իր վէպերուն մէջ բանաստեղծ կը մնայ: Շանթ մշտանորոգ է: Այսինքն՝ միշտ քայլ մը կր բարձրանայ վեր: Հեղինակներ կան, որ որոշ բարձրութեան մը հասնելէ յետոյ՝ կը քալեն անընդհատ հարթ մակերեսի մը վրայէն: Շանթ միշտ կը բարձրանայ: Ի զուր կ՛ըսեն, թէ լաւագոյն գործը «Հին աստուածներն» է: «Հինկած քերդի իշխանուհին» կառուցանքով ու խորքով անհամեմատ աւելի բարձր է առաջինէն:

Ն. տակաւին Շանթ յառաջամարտիկ մըն է: Հայ թատրոնը իրմով իր բարձրութեան կը հասնի: Եթէ մեր սովորական առօրեան է, որ բեմի վրայ պիտի տեսնենք՝ ի՞նչ է դերը հարա թատրոնին: Թատրոնի մէջ իրապաշտութիւնը խանդավառութիւն է: Համբեմ ձեզի նոր ժամանակի թատերգակները, պիտի տեսնէք, որ յաջողած են անոնք, որ ճշմարտութիւն մը ունեցած են ամբոխին տալու· Իպսէն, Մէթէրլինք, Փիրանտէլլօ՝ առաջին գծին վրայ՝ եւ Գալթոյլ, Հ. Գէրհարթայն, Կ. Հաուպտման՝ երկրորդ գծին վրայ՝ մերժած են իրապաշտութիւնը թատրոնի մէջ, այսօր մենք կը մերժենք զայն՝ ամէն տեսակ արձակի մէջ,

digitised by A.R.A.R.@

կի՛ց ուէք փուած արժաններուն։ Շանթի քաղաքը ապագային է։ Երբ-վանզտդէնը՝ անցեալին էր։

Ու, վերջապէս, չէ՞ք նկատած, որ Շանթ կը կենայ մեր ժողովուրդի երկու քնեւուն հանդոյցին վրայ։ Մեր գրագէտներէն ոմանք արեւմտահայ են (Զ. Եսայեան, Վ. Թէքէեան), ուրիշներ՝ արեւելահայ (Թումանեան, Իսահակեան), Շանթ հայ է պարզապէս։ Կարծէք, որ պզտիկ առաքինութիւն է ասիկա։ Մեր յեղափոխական ու քաղաքական գործիչներէն չատեր ունին այդ առաքինութիւնը ու ետէ կը փնտռէք Հ. Ց. Դաշնակցութեան մեծխմաստ ու ազուր հմայքին պատճառը, ես կ'ըսեմ, որ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը Հայ է պարզապէս։

***

Ահա ասոնք են ապրող մեր փառքերը՝ որը սուտ, որը իրաւ, բայց բոլորն ալ այսօր՝ նեւրաստան նեղութիւն կոչուած աեւ պարահզին տրտում քանտարկեալնեւր։ Կան, որ դաւադրեցին արդէն իրենց

կոչումին։ Յեսին մէկ մաքուր ժեսգոզնեւրուն ճակատը մենք օր մը պիտի գիտնանք զարդարել՝ ազուր ու հայրենի մեր եւրախտագիտութեան ծաղիկներով։

ՎԱՉԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ե. ՊՕՃԱՃԵԱՆ

ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Սփիւռքի քիւ մէկ սերունդին քիւ մէկ գրագէտը: Թերեւս ոչ ամէնէն տպաւորադրը, ոչ ամէնէն հմուտը, ամէնէն վարպետը: Բայց յայտնօրէն ամէնէն տաքը: Տաք ձայն մը: Տաք գրականութիւն մը: Մէկուկէս տասնամեակ, մօտ երկու սերունդի գլխաւոր ներկայացուցիչն է, գրական ու հանրային կեանքին բազկերակը: Ծնողք կորսնցուցած տղոց եւ ծնողք ունեցող, այլ բոլորովին որբային պայմաններու մէջ ապրող ծնողատէր որբերուն նախընտրած անունն է Վազգէն Շուշանեան: Բառն է, նախադասութիւնն է, օրագիրն է ու պատմուածքը. յատկապէս 1930ին երկու կողմը տարածուող մօտ խաղ մը տարիներուն: Դրօշակիրն է գիծերիկ գայրոյթին եւ քիրտ անկեղծութեան: Ցառաջապա՛հը:

Իր գրականութիւնը մերկ խօսք է ու նաեւ մերկացո՛ւցիչ խօսք: Ցեմոքրաթիք մտահոգութիւն է շարունակ, ազգային ու արուեստի անմար տագնապ: Սէր է ու յեղափոխութիւն՝ կեանքին մէջ ու գրականութեան մէջ: Ընկերային հարցերու կոտտացող վէրք է միշտ, մրրիկ է միշտ: Իր սերունդին բացառիկ փայլն է եւ նաեւ տագնապալի մութը: Շուշանեանի անծին եւ գրականութեան մէջ, որոնք նոյն քաներն են, խտացած կը գտնենք սերունդ մը, իր առաւելութիւններով ու թերութիւններով, իր ուժով ու տկարութեամբ: Ոգեկան լոյսերով եւ անլոյծ մճացած քաներու խաւարով:

⁂

Տաք եւ ապահովիչ անուն մըն էր: Վստահութիւն եւ ուժ ներշնչող ստորագրութիւն մը: Կը սպասէի՛ր իր ձայնին: Եւ ուրիշ ամէն ձայնէ աւելի: Երիտասարդ՝ բայց անվիճելի,իօրէն աւելի՛ հեզինակաւոր եղաւ յանախ, բան շատ մը հին հեզինակութիւններ: Այդ հեզինակութեան աղբիւրը որբութեան կրակն էր, տագնապի մը հուրը, այլ երկուրին մեծագոյնմար ջերմութիւնը:

Սփիւռքի մէջ երիտասարդ երկու սերունդ ամէնէն աւելի Շուշանեանի ստորագրութիւնը փնտոեց, երբ ուզեց ազատ բան մը կարդալ, ըմբռնած բան մը, արդա՛ր բան մը: Այսպէս նաեւ՝ երբ երկու սերունդի տղաք ուզեցին սիրել, երբ ուզեցին դժգոհիլ եւ ատել, երբ ուզեցին հաղորդուիլ յեղափոխութեամբ եւ ուղիղ խօսքով: Սպասեցին ի՛ր յուզած խնդիրներուն, ի՛ր դրած հարցերուն, ի՛ր յարուցած վէճերուն: Ընտած ու տպագրուած տխրութիւններուն մէջ նախապատուութիւն տուին Շուշանեանի՛ տխրութեան, Շուշանեանի՛ խռովքին, Շուշանեանի՛ հայհոյանքին: Այդ սերունդին ուրիշ մէկ տղան, Շահան Շահնուր, նորէն ուժեղ եւ առոյգ, յստակամիտ եւ պայծառ,

digitised by A.R.A.R.@

Շուշանեանէն աւելի ճարտար եւ շատ աւելի ճարտարապետ՝ մեզ սակայն անոր մէկ dérivé, հեգնութեան եւ բացասական ուրիշ քաներու ուղղութեամբ աճած մէկ ենթամասը: Իրաւութեան տեսակէտով պակաս եղաւ բան առտոպոցի որբը: Խորէն ու Խոսվէէ աւելի՝ բառական փայլ ու սրամտութեան վճարուած անհարկի տուրք եղան երբեմն Շահնուրի մեծաշունչ ճիգադատութիւնները: Շուշանեան չկրցաւ հեգնել, չկրցաւ իմացական զով պահ մը գտնել սրամտութիւն ընելու համար: Ցատկացուց ողջ անձը գեղեցկութեան ու լուրջ բաներու կրակին: Խիզախ էր, եւ խիզախութեամբ վարակեց իր ընթերցողը: Փալեց առաջ ծայրայեղ յանդգնութեամբ մը, մնալով միեւնոյն մահ՝

Տաք, հրաշէ՛կ որթ մը: Տաք, հրաշէ՛կ գրագէտ մը:

Ու տակաւին հրաշէկ կատակգակա՛ն մը, գաղափարապա՛շտ մը, անհուն տեմպրաթ մը: Ոգեւծուծով Դաշնակցական մը ապրելակայ՝ առաւելագոյն հայու իր ոգիի, որոնող ու դժգոհ: Մարդկային հարցերու առիթով՝ ազատատենչ, ազգային խնդիրներու պարագային՝ անկախապաշտ: Տեւապէս խոով հետեւաբար, տեւապէս անհանդարտ: Տագնապահար շարունակ: Եւ այս բոլորէն ետք, այս բոլորէն վեր՝ լուրջ ու հաւատարիմ: Առատ բան մրնի էր այս տղան եւ կը յարդէ՛ր իր ամանիներէն, առանց սակայն դաւաճանե՛ու անոնց: Հաւատի տուներ գուրս՝ ոգի ի բռին կը պաշտպաներ այդ տունը: Գիտէ՛ր պաշտպանել, գիտէր պարկեշտ մնալ, ճախանճախնդիր ու խոչ ըլլալուն: Գաղափարական տունին կատազօրէն հաւատարիմ գամբռի մը վկայութիւնը չէ՞ իր վերջին խօստովանութիւնը, ջերմ, ջինջ ու զօրեղ:

Վազգէն Շուշանեան:

Որքն էր աճ տրորուա՛ծ կեանքով, ընտանեկան անցեալի մը բնաջնջուա՛ծ թարեկեցութեամբ: Մեզ որթը, ազգային ջախջախուած արժանապատուութեան մը ուրուականէն հալածական, պատանութեան բոլոր լոյսերուն պապակը սրտին, եւ սակայն բոլոր լոյսերէն հեռու եւ գուրկ, հա՛յ որթ մը ըլլալուն: Եւ այսպէս, տրորուած կեանքով ու փշո՛ւր-փշո՛ւր արժանապատուութեամբ որթէն ծնունդ առաւ բանի մը տարի ետք հրիտասարդ գրագէտ մը, գեղեցիկ ընդվզումներու գեղեցիկ երկրպագու մը մինչեւ վերջ, որուն հոգին, հազար պատճառներով, բզիկ-բզիկ կ'ըլլար Փարիզի Լատինական Թաղին մէջ, Լիւքսամպուրկի հռչակաւոր պարտէզին խորը:

Վազգէն Շուշանեան: —

Նոաց ու հուացուց շրջապատը: Ըրաւ ա՛յդպէս, այնքան ատեն որ շնչեց, այնքան ատեն որ տեսաւ աշխարհը եւ անոր վրայ կուտակուող անհատնում հարստութիւնն ու անպատ թշուառութիւնը կողք կողքի: Նոաց ու հուացուց՝ գրիչը աչէ ըրած, սիրտ ըրած, միտք ըրած: Ըրած զայն արեւմտահայ արձակին թարմագոյն նուաճումներուն ճգտող ազնիւ ու ազնուական ճիգի մը գործիքը: Շուշանեանին արձա՛կը: Շուշանեանին *ռւսեդէն*, լուսակարկաչ բարբա՛ռը:

(*Շարունակ*)

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ԱՄՐԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Նստած էր միշտ սեղանին վրայ ու իր սրունքները այնքան խաղցրր էին ու պազպազուն իր մետաքէ գուլպաներուն մէջ, որ բազուկներս կ'ուզէի փաթթել անոնց՝ քաղեղի պատռդիններու պէս: Գիրքը բաց էր միշտ ծունկերուն վրայ ու ես կ'ուզէի, որ հետեւեալ երգը ե-ղած ըլլար հոն՝

— Հանգոյցով մը զիս կապեցիք՝ ծաղիկներուն, կիներուն ու երգերուն,

— Հանգոյցով մը զիս գերի վարեցիք՝ քաղմաթիւ գաղափարներու անգութ ու դժուար ցանցին մէջ···

— Կապոյտ ու հեռակարօտ ճանճի մը պէս ինկած եմ դրուժանի սառոյնի մը խորը եւ շուքջս տես՝ արիւնի ծոյռաւ քազմաթիւ սարդեր կը պլտտան, վայրկեան առ վայրկեան՝ զիս կը հանգուցեն ո՛ր ցաւերու, ո՛ր հիասթափութիւններու···

— Մեռնիլը դիւրին է: Հանգոյցը բակել դանակի հարուածով մը՝

— Ո՛չ: Ես կ'ուզեմ կենալ հոս՝ իմ բոլո՛ր վշտերուս, ծաղիկներուս հետ···

— Ժպտիլ աղջիկներու աչքերուն: Օրերը պիտի վերադառնան իրենց ծագումին:

— Շատ մը վերլուծումներ պիտի յաջորդեն արշալոյսներու···

— Մարդիկ պիտի ծնին, մանուկներ պիտի մեռնին շուրջս՝

— Բանաստեղծները պիտի երգեն, աղջիկներ ու տղաք պիտի կցուին իրարու···

— Եղկելի ու թշուառական խաղաթղթեր՝ պիտի դասաւորեն մեր դէմ,

— Ջօրականներ պիտի հրամայեն, իրենք, որ հպատակ շուներ ենք՝ զարգացուցերու մէջ···

— Քահանաներ պիտի սուտ ապօքսներ փսփսան, դեղասանուհիներ՝ պառկին անկարող խեղկատակներու հետ: Օ՛ շնուքիւն՝

— Ցազթական պիտի գոռաս սահմանէ սահման, Նեպոտականութիւնը՝

— Արիսպագոսներու ատեաններէն պիտի բրիջայ: Մեռնիլը դիւրին է···

— Ո՛չ: Ես կ'ուզեմ կենալ հոս ու անօթի ափերուս մէջ՝

— Սեղմել աշխատաւիէ կոշկոռ կապած թշուառ ձեռք մը···

— Ես կ'ուզեմ կենալ հոս, իմ եղբայրներուս, աշխատաւոր մարդոց ու թշուառական դատարկապորտներու մէջ···

— Կ'ըսեմ՝ ի՞նչ կարելի է ընել, որ չեմ ըրած:

— Դեռ մանուկ՝ ճանչցած եմ բազմաթիւ դառնութիւններ, մահը, յետոյ՝

— Բոկոտն, գլխաբաց, անսուաղ ճամբաներու վրայ խիճ կոտրած, կռնակս երկարած քեռներու, եղունգներով պատառ մը հայ չահած,

digitised by A.R.A.R.@

— Ի՞նչ կարելի էր ընել, որ չեմ ըրած՝

— Բարմութիւններու հետ, դողդոջելէն զատ եմ հեռաւոր ափեր...

— Ջուր կրած: Մետաղագործարանի մէջ գիշերներով՝ ապասած եմ առաւօտեան ծագումին: Հնձած եմ՝ ցորենի արտերուն մէջ, կէս գիշերին ելած եմ անասունները խնամելու: Կը մնայ արիւն թափել՝

— Անշուշտ պէտք է, որ արիւնս թափեմ, մեռնիլ հանգիստ մահիճի մէջ՝

— Ցարմար է մարաւչախտներու եւ ակադեմիական բանասեղծներու,

— Ինչ փոյթ թէ արիսպագոսներու բեմերէն հոս շահախնդրութիւնը յաղթանակէ, յեղափոխական պետերու հմայաթափ երեսներն ի վար՝

— Նեպոտականութիւնը իրիւայ, ամէն օր մեր հոգին, այս մանուկը՝

— Դաշունահար զարնեն կռնակէն: Մեռնիլը դիւրին է:

— Ո՛չ, հոս կը կենամ հոս ու մեծ թռչունի մը պէս՝ մեծ թեւաբախումներով, անընդհատ կեանքի հոս եւ ծանր շահախնդրութեանէն կը հեռանամ...

Տառապանքի բազմաթիւ ու տարօրինակ պատճառներ կան, արտասովոր պատճառներ: Կարելի չէ գարնան լուսաւոր ու անուշ օրով՝ դուրս գալ պարտէզ ու ծառերուն տակ խաղաղութեամբ թափառիլ: Մեր հոգին, այս մանուկը կը խլէ կիսուն յիշատակներու կամ երազներու բեռին տակ: Ամէն ուրախութիւն կարելի է պղտորել որեւէ առարկութեամբ ու ամէն հանգոյց սպանիլ: Կա՛մ անցեալը՝ իր թշուառութեան բեկորներով պիտի լեցնէ լուսինը եւ կամ ապագան՝ իր անակնկալներով վայրկեանի երջանկութեան առջեւ՝ պիտի երկչոտ եւ խռովեցնի դարձնէ մեզ: Կարելի է բազմաթիւ եղանակներով ապրիլ, բայց բոլորն ալ կը պարունակեն տառապելու եւ ապերջանիկ ըլլալու նոյն կարելիութիւնները:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(«Ամրան գիշերներ».— *Հատուած*)

★

... Ահա մօտաւորապէս ինչ որ Շուշանեան կրցած է մտցնել իր գբիթի մէջ, իբրեւ նիւթ եւ մթնոլորտ: Ու այդքանը արդէն լիովին կը տայ իր խառնուածքին ճիշդ կազապարը: Այսինքն՝ կենդանագիրը «պզտիկ տղու» մը, գարթուն ու անհանգիստ բնաւորութեամբ. արկածներու եւ բացառիկ բաներու ծարաւի. ըմբոստ՝ ընդունուած ու ճուիրագործուած կարգերու դէմ. գեղեցիկ ու մեծ բաներ սիրող. գեղեցիկ ու մեծ բաներու գերի. հպարտ ու հերքածակ: Տղայ մը, տակաւին, բիլտ ու արեւելեան նկարագրով. յանդուգն. կրքոտ ու դժգոհ, մանաւանդ դժգոհ: Այդպէս կ'ըմբռնէ ինքզինքը վազգէն Շուշանեան: Ու իր ըմբռնումը, ինծի կը թուի, ոչ միայն ճիշդ է, այլեւ հարազատ: Այլեւ ինքնատիպ:

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ՊԼՊՊԼՐԵԱՆ

ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ՀԵՐՈՍԸ՝ ԵՐԵՔ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԸՆԴՄԷՋԷՆ

*Իր կեանքին հանդէպ վերաբերումնե-
բէն ու հակազդեցութիւններէն մեկնած,
Շուշանեանի հերոսը այն նոյն պատանին
կամ երիտասարդը կը թուի միշա, որ ար-
տաքին ասպրեր կերպարներու եւ կացու-
թիւններու մէջ, կու գայ ինքզինք փրնտ-
ռելու եւ կամ... ինքնիրմէ խուսափելու:*

*«Առաջին սէրը», «Մթին պատասխա-
նատուութիւն» եւ «Սիրոյ եւ արկածի տագաթը»
Շուշանեանի գրականութեան մէջ ներկա-
յացուցչական գործեր կրնան նկատուիլ
այս իմաստով: Բոլորն ալ չարժող պա-
տանեկութենէն երիտասարդութիւն ե-
կարող ժամանակաշրջանի մը մէջ, որոշ
չափով ինքնակենսագրական բնոյթ ունե-
ցող, ե՛ւ բեմն չարունակական թուացող
եւ, երբեմն, ժամանակներու իմաստով՝
խաչաձեւուող կամ իրարու վրայ ինկող
(over'aping):*

*Տուեալ երեք գործերուն մէջ ալ, հե-
տաքրքրական երեւոյթ է իր սեռած ազ-
դրկան հետ Շուշանեանի հերոսին յարա-
բերութիւնը, ուր միշտ ալ յատակ ձըգ-
տում մը կամ ժխում կը դրսեւորուի, երբ
աղջիկը հետու է կամ բացակայ, եւ մեր-
ժում կամ խուսափում մը, երբ ան ներ-
կայ է եւ պահանջկոտ:*

***

*Շուշանեանի հերոսին կենսագրու-
թեան հետեւելու համար, հաւանաբար
պէտք է սկսիլ «Առաջին սէրը» վիպակէն,
որ կը բացուի այսպէս.*

«Լապտերին աղօտ ու գունատ լոյսին
տակ ննջած յիշատակարանը կը թղթա-
տեմ հին օրերու հետ դէմ դիմի ու փոքրիկ
ազգակոյ հոգիիդ պատկերը հարազատօ-
րէն կագմելու համար:

«... Դուն այնտեղ երջ մը չափ հաղ-
ցըր ու գեղեցիկ մայրիկի մը նման բարի
ես...: Մեր առաջին հանդիպումը կը տե-
զաւորուի տխուր ու գարնանային շրջանա-
կի մը մէջ: Հայրենի երկինքէն հեռու
ննջառած՝ արաբական մեծ խաղաքին մէջ՝
ես պզտիկ եմ ու որբ՝ միայն տասներեքնիզ
տարեկան, երբ ձեզի կը հանդիպիմ» (էջ
69–70):

*Ինչպէս հետագային եւս պիտի տես-
նենք, Շուշանեանի տիպարին խնդրանք-
չին արարքին պիտի ընկերանայ մեկնա-
բանութիւնը, երբեմն թացատրելու և եր-
բեմն քողազերծելու ճիգով մը: Եւ զար-
մանալիօրէն, առաջին այս շրջանէն, աղ-
ջկան պատկերը կը զուգորդուի մօր եւ
քրոջ յատկանիշներուն հետ եւ գուցէ ճիշդ
ա՛յդ պատճառաւ ալ, աղջկան կապուած
ֆիզիքական բոլոր յանկութիւնները կը
մերժուին...*

*Նկարագրուածը որբ պատանեկ մը
սէրն է, որ Շուշանեանի չատ մը գործե-
րուն պէս, որոշ առեն մը ետք, հերոսին
յիշողութիւններուն մէջ ձեւ կ'առնէ: Հա-
լէպի որբանոցէն տասներհինգամեայ պա-
տանեկ մը, որ ընկերներուն հետ ջրկիրու-
թեամբ օրը կ'անցընէ, տան մը մէջ կը
հանդիպի մաքրութիւն ընող ճակատա-
գրակից աղջկան, որուն հանդէպ բուռն
սէր մը կը սկսի ասածել:*

*Ներքին մէջ, երեք հանգիպումներ
տեղի կ'ունենան այդ տան մէջ. վերջի-
նին՝ տանտիրուհիին վերաբերումին պատ-
ճառաւ, տղան իր արժանապատուութիւ-
նը վիրաւորուած զգալով, այդ տունը չի
մտներ, իսկ աղջկան կ'արգիլուի տեղող
տարի մը դուրս ելլել: Սակայն պատա-
նեկի մը համար այդքանն ալ բաւարար է,
որպէսզի բուռն սիրով մը կապուի ազ-*

digitised by A.R.A.R.@

ջլիկան եւ երազէ զայն։

Բացակայութեան՝ յանկուցիչն է։

«Այդ վայրկեաններուն անզուսպ ցանկութիւն մը կ'ունենայի ինձ գամելու եւ պառալու, ոտ կը սիրեմ ինձ։ կը սիրեմ մկանիներուս ամէն մէկ թելովը եւ մտածումներուս ու երազներուս ամէն մէկ հիւսվովը։ կը սիրեմ ամէն ժամ ու ամէն պահ եւ ամէն երկվայրկեան եւ կը մտածեմ վրադ, ձեր ալ ըլլամ, ինչ ալ ըլնեմ։ Կուզէի ինձի գալ ու գիրկդ իյնալ ու շրթունքներէդ կախուիլ անժամանակ, անժամանակ գիշերներով» (էջ 87)։

Երկրորդ հանդիպումէն ետք, դաշտեսուն մէջ անծրեւէն ցնցղատապի բռնութենով՝ որբանոցը կը պահի, ուր աղջիկը կը գտնէ զինք եւ կու գայ այցելութեան։ Կը զուցեն, կը խօսին իրենց ապրումներէն, կը կարդան եւ վերլուծութեան, երբ աղջիկը կու գայ զինք համբուրելու, ինք իր բերանը կը ծածկէ ձեռքով (էջ 95)։

Երրորդ հանդիպումէն ետք, տմբողջ տարի մը չեն հանդիպիր, ոչինչ պակասած է իրենց փոխադարձ սէրէն, կրկին աղջիկն է, որ կը գտնէ զինք։ Կը ժամադրեւին եկեղեցւոյ մէջ, կ'երթան դաշտերը, կը տեսնեն, որ մեծցած են արդէն եւ կը բաժնուին կրկին։

Յաջորդ հանդիպումը կամ հանդիպման չորրորդը երկու տարի ետք է — Պոլիս կամ Թուրքիոյ մէկ ծովեզերեայ չորրորդը (Ռոտոսթօ)։ Այդ չորրորդին աղջիկը չարունակ գրած է, բայց ինք չէ պատասխանած, հակառակ իր տածած զգացումներուն։

«Ես կ'ուզէի, որ դուն կարենայիր մոռնալ զիս, բախտդ ուրիշի մը հետ կարենալ կապելու համար, ես կը մտածէի քեզի համար, իսկ դուն կը կարծէիր, որ կեանքը իր առօրեայ հոգերով իմ մէջս մարեց սիրոյ հրդեհը» (էջ 105)։

Ինչո՞ւ այս խուսափումը, ինչո՞ւ այս հեռացումը կամ այն ձիգը, որ աղջիկը մոռնայ զինք և չիյնայ իր ճամբուն վրայ։ Բացատրութիւն չունինք կամ բացատրութիւնը կը վրիպի մեզմէ։

Այս չորրորդին երիտասարդներ են արդէն եւ արտաքին պայմանները փոխուած են։ Աղջիկը մօտաքրոջ հետ է, ինք՝ որբանոցային պատանիի հոգեվիճակէն ու կացութենէն դուրս եկած եւ երբ կը կարծըւի, որ իրենց յարաբերութիւնները աւելի հաստուն ձեւ պիտի առնեն կամ կ'ենթադրուի, որ դուրս եկած պիտի ըլլայ պատանեկան իռէալական պատկերացումէն կամ միամիտ հակազդեցութիւններէն, կը տեսնենք, որ գրութիւն բան չէ փոխուած։

Այ եւս հերոսին կամ գլխաւոր տիպարն կը հետեւինք օրագրութիւններուն մէջէն։ Շուչանեանին մօտ վարժութիւն մը, որուն աւելի ուշ եւս կը հետեւինք։ այսինքն՝ յանկարծ պատումի ընթացքն ու կառոյցը կը խզուի եւ յաչատեսրը կու գայ տիպարին ապրումներուն թարգմանը հանդիսանալու։

Սակայն օրագրութիւնը, որուն որոշ կիզեալը կը տրուին, յատակ ժամանակաչրջաններ կը նչէ։ կ'երկարի 25 Ապրիլ 1919էն մինչեւ 20 Ապրիլ 1920։ Մօտաւորապէս մէկ տարուան ժամանակաչրջանի մը։ Նաւային գրօսանքի մը ընթացքին սկսած այս չրջանը կը խզուի, երբ հերոսը ուժեղ չարժումով մը կը հրէ զինք համբուրող աղջիկը (էջ 120)։

Օրատետրը յաջորդ հանդիպումը կը տանի չորս տարի ետք, 4 Օգոստոս 1924, Փարիզ, ուր կը հանդիպին դեռնուղիին մէջ։ Աղջիկը ամուսնացած է եւ պզտիկ մը ունեցած։ Զուգադիպութեամբ մը երեւան կու գայ, որ շաբաթէ մը ի վեր նոյն պանդոկը կը բնակին։ Տղան կը ծանօթանայ աղջկան ամուսնին, որ իր խառնուածքով կը յիշեցնէ տղուն նկարագիրը։ փոքրիկը կը խաչտայ տղուն գրկին մէջ, այն տպաւորութիւնը փոխանցելով, որ կրնաք իր զաւակը ըլլալ նաեւ ... ։ Անշուշտ սէրը ամած է տղուն մէջ եւ տառապանքի վերածուած, սակայն, բնականաբար, նոյնիսկ չէ կրնար յարաբերութիւն մը պատկերացնել ամուսնացած կնոջ հետ եւ վերջնականապէս կը բաժնուին։

Արդեօք այս բոլորին տակ կա՞յ հոգեվիճակ մը, որ մեզի համար անկիրափանցելի կը մնայ։ Ինչպէս ալ բացատրենք՝ կան որոշ կէցուածքներ ու նկարագրի կէտեր, որոնց աւելի ուշ եւս պիտի հանդիպինք։

Անոնցմէ առաջինը՝ համաբաժակ, բիբա,

digitised by A.R.A.R.@

պայուն, նոյնիսկ քիչ մը փողոցային արտաքինին տակ՝ Շուշանեանի հերոսին վիպապաշտ ու կրաւորական խառնուածքն է, որ իր ալխաբէին մէջ փակուած կը մնայ, ապահելով, որ դէպքերը առաջնորդեն զինք: Վերոյիշեալ գործողութիւններուն կամ դիպաշարին մէջ, կը տեսնենք, որ ազգինն է մէկու նախաձեռնարկը — հիւանդութեան օրերուն՝ իր հացէն փնտռոզն ու զինք հարցնողը, տարի մը ետք՝ նամակով մը զինք գրանողն ու ժամադրողը, եւայլն:

Իսկ պատանի քէ երիտասարդ տղուն համար, մինչ դոյութիւն ունի հետուէն ցանկալու, տպրումներուն անձնատուր ըլլալու, նոյնիսկ քիչ մը մասնչական, հետուէն ետտապելու հոգեվիճակ մը, ուր ազգկան ֆիզիքական ներկայութիւնը մէկու կը մերժուի: Հերոսին կեցուածքները չարժառիթը խուսափումն ու հեռացումն է — կը հետանան, առանց որեւէ տեսանելի պատճառի, երբ Հայէպի մէջ են, կը հետանան երկու տարի ետք եւ, հետևաբար, պիտի հետանան միշտ:

Ետտակ ալխաբհագրական վայրէ մը՝ երկրի կամ քաղաքի մը չկարենալ կապուելու հոգեվիճակ, պատտախանատուութենէ (մը սէրը ստանձնելու, կեանքին որոշ ընթացք տալու կամ ամուսնանալու) խուսափո՞ւմ, ա՞յլ պատճառ: Ինչ ալ ըլլայ չարժառիթը, սէրոյ խուէալականացումն ու աստիճանաբար վերացական խրականութեան մը վերածումը, ֆիզիքական ներկայութեան ընդումն ու կնկայ պատկերին չարունակական դուզորդումը մօր ու կնոջ պատկերներուն հետ, բանական բարդ կացութիւն եւ հոգեկան տանել վիճակ մը կը ստեղծեն հեղինակին համար, որուն պիտի անդրադառնանք աւելի ուշ:

II·—

Հոգեկան նման փորձառութիւններէ կամ պատտախանատուութիւններէ խուսափում մը բաւական թափանցիկ կերպով կ'ուրուագծուի «Սիրոյ եւ արկածի տպաֆրա» անուն գործին մէջ, որ կը քաղաքական հետեւեալ բառերով. «Ուրիշ, ուրիշ էր կեանքը, նյութ ես դառնալու համար, որ զանազան դրսեւորումներով կ'արտայայտուի վէպի ամբողջ երկայնքին, մէկ կողմէ անցեալը բանալու եւ պատմելու ստիքը կը ստեղծէ (վերյիշումներու ճամբով անցեալ մեկնելու, ժամանակի ուղղութեամբ ետ երթալու), իսկ մէւս կողմէ՝ հոգեբանական տուեալ ժդումը կը մատնէ՝ վերադառնալու պատանեկան դատարկապորտութեան ժամանակաշրջանին, ուր հոգեկան խորունկ կապեր չկան, հերոսը՝ Երուան Ամբարիշտն է, իր փողոցային չարութիւններով եւ զազատութեամբ:

Երուանդ եւ Վահրամ այն սկատուններն են, որոնք Պոլսէն մեկնած են Հայաստան՝ հայրենիքի վերակառուցումին մասնակցելու տրամադրութիւններով եւ Հանրապետութեան անկումէն ու խորհրդայնացումէն ետք, Թիֆլիսի եւ Պաքուի ճամբով փախուստ կու տան դէպի Պուխա:

Վրաստանի խորհրդայնացումին հետեւանքով Թիֆլիս եւս կորսնցուցած է իր հմայքէն չատ բան, սակայն Ապրիլ է, պարուն եւ երկու ընկերներ կ'որոչեն չատքաջ մը անցընել հոն: Թիֆլիսի մէջ Երուանդ կը ծանօթանայ Սիրարփիի կամ աւելի կարճ՝ Արփիի. Երուանդի հանդիպումը իր ուսուցչուհիին Աւետիսեանի հետ, որ, իր կարգին, ծանօթ է ազգկան, պատճառ կը դառնայ, որ սերտանայ Երեւանդի եւ Արփիի ծանօթացումը եւ... նոյն չրջանն (cycle) է, որ կը կրկնուի:

Երուանդ՝ Շուշանեանի նոյն պատանեկերիտասարդ վիպապաշտ ու կրաւորական հերոսն է, որ առաջին յանդուգն արտայայտութիւններէն ետք, երբ յարաբերութիւնները կը լրջանան, կը քաշուի իր պատեանին մէջ: Իսկ Արփիկ նախաձեռնող ազգկին է, որ անդամ մը վստահութիւն տածելէ ետք սիրած տղուն նկատմամբ, չի վարանիր զայն առողջ կերպով դրսեւորելէ:

Արփիկ կը կարդայէ, որ Երուանդ Սր. Յարութիւն եկեղեցիի քահին մէջ պիւներու փոխարէն, Ցոմհանան վարժարանին մէջ մնայ, որ աւելի մաքուր է եւ հանգստաւէտ:

digitised by A.R.A.R.@

Ճաշորդ օրը, երեկոյեան, հայրապետ պատմութիւնէն եւս կը հանդիպին. աղջիկն է, որ կու գայ Ճոխնանեան իրեն հանդիպելու եւ... չարաթ մը մնալու ո-րոչում առած երուանդը արդէն վճռած է յաջորդ օրն իսկ մեկնիլ, հեռանալ: Եւ, վրայի ընթացքին, երբ համբուրելու պահը կու գայ, տղան կ'ըսէ. «— Համբոյրով մը սիրտը չեն լեցներ, Արփիկ»: Ճաշորդող էլերուն կամ խօսակցութեան ընթացքին մտերմութիւնը չի պակսիր, ոչ ա՛ր՝ սիրոյ խոստովանութիւնը, տա-կաւին տղուն գրած բանաստեղծութիւն-ներէն սկսեալ մինչեւ աղջկան ձեռք կար-գալու հնարքները կան հոն, սակայն տը-ղան ինքին չ'ուզեր համբուրել Արփիկը և վճռակամ կը մնայ մեկնելու որոշումին մէջ:

Հաւանաբար հոս տեղին է փակագիծ մը բանալ եւ խօսիլ վերը անդրադարձած կայրապետի դէպքին մասին: Թիֆլիս, ի-րենց կեցութեան երկրորդ օրը, երբ եր-ւանդ եւ Վահրամ փոխն ի փոխ հերթի կը սպասեն՝ պատմում երթալու առմանկի համար, երուանդ կը յանձնարարէ իր առ-ջեւ կեցած 17ամեայ Հայկանոյշ անունով աղջկան հետ, կը մտերմանան եւ երբ ի-րենց կարգը կու գան Վահրամին եւ աղ-ջկան եղբօրը, մխաին պարտէզ կ'եր-քան: Հետաքրքրականօրէն ամէն ինչ չատ բնական ձեւով կ'ընթանայ եւ ոչ մէկ բարդոյթ կը նկատուի պատահարին մէջ.

«Արեւը կ'իյնար իր մազերուն վրայ: Թոյլ տուաւ, որ զանոնք շոյեմ: Ձեռքերս կը դոզային իր առատ վարսերուն վրայ: Ցետոյ համարձակութեամբ՝ ես սիրեցի նայիլ իր արդէն հասուն ու անուշ կուրծ-քերը՝ արագ ու իր խուսափուն շեշտովն իսկ խռովիչ գուրգուրանքով մը» (էջ 52):

Քիչ ետք, բաժնուելէ առաջ, աղջիկը իր մազերէն խուրձ մը կտրելով կու տայ իրեն: Կ'որոշեն չարաթ մը եւս հանդի-պիլ Պաթում, հանրային պարտէզին դը-րան դիմաց:

Անշուշտ որոշ չափով հակասական է այն պարագան, որ դէպքը կը պատահի այնպիսի առեն մը, երբ երուանդ սիրա-հարուած է Արփիկի եւ իր բոլոր արտքե-ները կամ կեցուածքները այդ սիրով կը հիմնաւորէ, եւ ապա՝ տղուն խանդուած-քէն իսկ մեկնած, դժուար է պատկերա-ցընել, որ ան կը խաբէ Արփիկը կամ Հայ-կանոյշը, սակայն մեկ կէտ յստակ է, որ յարաբերութիւնները չպիտի ձեւով կ'ըն-թանան, որովհետեւ խորացումի հեռանք-կար չունին եւ երբ գրագրական որոշ մթե-նոլորտ մը ստեղծուած է (եւ Արփիկի հետ կապը խորացած), կ'որոշէ այլեւս աղջիկը չտեսնել, ժամադրութեան չեր-թալ:

Պաթում: Հեռաւորութիւն: Եւ աղջ-կան համբոյրը տակաւ կը ծաւալի եւ հեռա-ւորութեան մէջ պահանջի կը վերածուի: Իսկապէս զարմանալի է այն պարագան, որ մտերմութեան մէջ «հոգեկան» կապեր ու խուսափում փնտռող հերոսը, հեռաւո-րութեան մէջ ֆիզիքական կապի պահան-ջը կը զգայ եւ կը տառապի այս խմաս-տով: Պաթումէն գրուած եզակի նամակը (էջ 91էն 99) այս ապրումներուն տրտա-յայտութիւնը կը գտնենք.

«... Մազերուս վրայ խառնիխուռն կը զգամ շրթներդ ու ձեռքերս կ'այրին տես' ու ձեռքերուդ կարօտէն:

«... Ան գիտէ, որ կը սիրեմ քեզ ու կը տառապիմ ու կը ճախանճի ինծի իմ տառապանքիս համար»:

Ամբողջ նամակի ընթացքին յատկա-նշական է այն պարագան, որ անկախ ցանկութեան ապրումէն, երուանդ աղջը-կան համբոյրը կը զգայ իր մազերուն կամ դէմքին վրայ, եւ ոչ քէ ինք կը համ-բուրէ կամ կը մտածեմ աղջկան պատկե-րին, այլ՝ ինքն՝ երկին կրկնուրական տարրն է եւ ոչ քէ ներգործօն տարրը:

Երկրորդ յատկանշական տուեալը տա-ղանդին տրուած արժէքն է: Անկուշտ դրսեւորուածը բաւական բարդ հոգեվի-ճակ մըն է եւ, ինչպէս միշտ, վտանգաւոր է զայն մակերեսայնացումի կամ պարզացումի տանիլ: Հետաւորութիւնը ոգեկանները մէկն է նաեւ, որ ծնունդ կու տայ տառապանքին, եւ Շուշանեանի վէպին հերոսը եւ հերոսները ընդհանրա-պէս կարծէք կը գուրգուրան իրենց տա-ռապանքին վրայ: Երուանդ կը տառապի, Վահրամ կը նախանձի երուանդի տառա-պանքին եւ այս ապրումը, կարծէք վի-պապետ պատկերացումով մը, կը գու-գորգուի սիրոյ փորձառութեան, այդ

digitised by A.R.A.R.@

ապրումին մէկ ամենակարեւոր մասը կը դառնայ…

Հաւանաբար այս հոգեվիճակին ծը-նունդ առած պատճառներէն մէկն ալ այն վիպապաշտ պատկերացումն է, որ ներ-կայիս կարելի է հասնիլ առաւոտե-լով միայն։ Սակայն Շուշանեանի հերոս-ները իրենց հաւաքական կենսապրու-թեամբ իսկ առաւոտած պատանիներ ու մարդիկ են արդէն, զրկուած իրենց հո-գէն, առնէն, ընտանեկան պարտադնե-րէն, մանկութենէն եւ ուրիշ հոգեր բը-նական բարիքներէ, ամէնէն ապրած ցե-ղասպանութեան ահաբեկելի հոգեկան ցնցումը… եւ հաւանաբար այս պատ-ճառով ալ, առաւօտները իրենց հոգիին կ'իմային մէկ անբաժան մասնիկը դար-ձած է, իսկ երեւանդներու պարագային, առաւօտները յաւակօրէն տեղ կ'տանէ ի-րենց հոգեկան խառն ապրումներուն մէջ եւ պիրոյ ու հեռաւորութեան առած փի-զիքական չխոտորուած պահանջին հետ կու գայ Փաստօրէն, երջանկու-թիւնը չատ մօտ է երեւնդին, իր կե-ղուխ թիւրը. բնական կսպը ևրփի-կի հետ, կ'ապահովէ իր ուսումը եւ ա-պագայ յարաբերութիւնները, բայց եւ այնպէս, հիմնական խոր կսմմէ չհետաւոր

⁂

Օգոստոս 14, առաւօտեան

Մէկ ճամբայ կայ միայն այս աճելէն դուրս գալու հա-մար։ Վազք իսկ մեկնիլ այս ադմկոտ ու պառնիկ խազտէն։ Երակներուս մէջ բաւական արիւն ունի՞մ ու բաւական ֆո՞ղ եմ իրեն «մնաք բարով» ըսելու համար…

Աստուա՜ծ, ինչ քոց է այս ու ի՞նչ հրդեհ։ Պետի ուզէի հիմա արթակաց աճապարածիր ու աւազուտ եւ արեւէն ալ-բած աճապատճերուն մէջ ըլլալ։ Ըլլա՜լ ծարաւ ու աճօթի ու ճամբայ չունեցնալ այդ օտար ու գարհուրելի երկրէին տակ եւ իր անուրը կանչել ու սպասել, որ գիշերը իջնէ մութ ու դժոխային։ Մնալ աւազին վրայ եւ իր անուրը ևորէն ու ևո-րէն ազազակել բացեղէն շրթներով, բարձր, ահաւոր ու գե-ղեցիկ ձայնով…

Նոյն գիշերը, առաւոտեան դէմ

Պետք է մեկնիլ։ Որպէսզի աստղերը միշտ այսպէս քո-ցավուռ ըլլան ու վաղի՜ն, ու վաղի՜ն հեռաւոր երկնքին վը-րայ։

Որպէսզի՝ սիրտս այսպէս մանուկի պէս ցասկէ ու ծա-դիկներ, ծաղիկներ տեղան ուսերուս։ Որպէսզի՝ իր սեւ ու խոշոր աչքերը այսպէս շողշողան միշտ այս աշխարհի մութ ճամբաներուն վրայ…։ Ով անուշ ու անմահ ազդիկ, կ'երդ-նում երիտասարդ արեւիս վրայ, արիւնիս ամէն մէկ կաթի-լովը, մկաններուս ամէն մէկ թելովը ու երազներուս ամէն մէկ հիւսկէնովը, որ աշխարհը էզմով է միայն գեղեցիկ ին-ծի համար ու կեանքը էզմով է անմահ… ու մահը էզմով է լուսաւոր…։ Ով ֆո՜յր, ֆու անուդ մօրս անունին չափ ատրբ է շրթներուս վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

այս ալժէքները (սիրոյ եւ երջանկութեան որոնումի) փաստօրէն կը մերժուին, երբ պատեհութիւնը յարմար է սրդէն:

Հերոսի այս պատկերացումին մէջ կայուռը է նաեւ արուսեքին կարծր կերպարի մը պահպանումը: Կարծէք հերոսը նախանձախնդիր է միշտ իր այս կարծր դիմագիծի պահպանումին: Ալբիկին յղեւած նամակին մէջ երուանդ պիտի քսէ նաեւ.

«Ես գաստարկապորտ եղած իմ՛ մի՛շտ: Հիմա ալ կը զգամ, որ եմ տակաւին... չար, բայց լաւ ըզկեր մը վարժեցուցած էր զիս գինի, մա՛ճառաձէ օղի խմելու: Գիտե՞ս, Արփի՛կ, ես կը խոմեմ կրճով, վայրենութեամբ, մսանաւոր ու բարբարոս հաճոյքով ու տարիքիս անհամեմատ կերպով մեծ ուժով մը տիրելով ինքզինքիս: Կը զգամ քերանս, որ ալ՛ոլ կը հոտի, եւ ատիկա աւելի կը գրգռէ զիս: Բերնիս կու տամ ու կ՛երգեմ պոռնկական երգեր» (էջ 95):

Խորքին մէջ, իր անցեալին մասին պատմուած դէպքերը, կինէրուն հանդէպ կեցուածքը, եւայլն, այդ «անդիջող» դիմագիծի չհաւատարումին կը ծառայեն եւ չհաւատարումը չատ ալ զարմանալի չէ, որովհետեւ իր աբժանապատումներէն

Օգոստոս 15, առաւօտեան

Մեկնեցայ առանց մնաք բարովի: Սիրտս կատաղօրէն կը բաբախէ կրծիս տակ: Պիտի ներե՞ս այս բարբարոս արտխս, պիտի կարենա՞ս ներել, չե՞մ գիտեր: Ո՛վ աճուշ ու անմահ ազջիկ, ո՛յր իմ, ներէ այս յիմար տղուն...

***

Ցիշատակարանս այստեղ կը դադրի, որովհետեւ գալէս ի վեր եիւանդ էի: Հազիւ շաբաթ մրն է, որ ելած եմ անկողնէս, սրունգներս տկար են դեռ ու շրթներս դողդոջ, բայց հոգիս այնքան ուժեղ է ու ամուր, որ վստահ ու հաստատ քայլերով կրնամ յառաջանալ դէպի անմահ ու խորհուրդով լի մահը, եթէ պէտք ըլլայ:

Շատ ըսելիք չունիմ ընդի, ո՛վ հարսս, ո՛ր իմ, որովհետեւ դուն գիտես, որ իմ սէրս ամուր է ու ցուրտ եւ երկաթէ սկաւառակի մը պէս դաժան: Բայց որովհետեւ ինծի կը թուի, թէ վերջին անգամն է, որ կը խօսիմ ընդի, քեզի տուր, որ անգամ մ՛ալ կրկնեմ, որ սէրդ մարմնոյս վրայ խաբանի մը պէս է· ըսէ՛, կրնա՞մ հրաժարիլ իրմէն:

Ջեմ գիտեր, խօսի՞մ ընդի սրտէս, որ վէրքի մը պէս է ու վէրքի պէս կը բանի ցերեկ ու գիշեր եւ կը սպառէ զիս: Գիտնա՞ս, թէ որքա՞ն բարբարոս, բայց անփոխարինելի երջանկութիւն է ինծ համար այդ վէրքին զարկը լսել ամէն րոպէ, երազիս մէջ թէ արթուն:

Ուրեմն մնաք բարով ընդի, ո՛վ անմահ ազջիկ, որ կենաստու ու անմահական ներկտարով լեցուն գաւաթի մը պէս ես եւ զոր ես՝ մահկանացու տղայ՝ չպիտի պարպե՞մ... չպիտի պարպե՞մ...:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆՆԱՆ

(*Վերջին մէջբեր* — *հատուած*)

digitised by A.R.A.R.@

հիմնաւորուած վերաբերումներն ու վարուելակերպը ընդհանրապէս այս դիմագիծի ներկայութեամբ կ'արդարացուին։ Իսկ իմիջի գործածութիւնը, վայրենութիւնը, կիրքը, կնկայ անառակութիւնը կամ մերժումը՝ առնականութեան կամ կարծրութեան յատկանիշներ կը նկատուին...

Բայց ա՛յս կարծրութիւնը արտաքին է եւ կը քողարկէ զգացական փխրուն աշխարհ մը, որ վիպագրուած մօտեցումով հոդեկան ու զգացական ապրումներ եւ աշխէժքներ կը փնտռէ։ Եւ անմիջապէս որ տղան ուսնծին է, նամակներու կամ օրագրութիւններու մէջ, այլեւս՝ արուեստին կամ հանրային պատկեր մը ցուցադրելու կարիքը չի զգար, իր ներքին կամ գոյացական աշխարհը երեւան կու գայ։

Նման արժէչափերով կազմուած աշխարհի մը մէջ (եւ պէտք չէ մոռնալ, որ հերոսները պատանի–երիտասարդներ են, 16–17 տարեկան), փիլիքական յարաբերութիւնները ազատ կամ ոչ–ամաչուք նկարագիր մը կ'առնեն ազուն համար։ Ա՛յս իմաստով կը բացատրուի Գաթուէմի մէջ հայ կնոջ հետ յարաբերութիւնը, որուն անդամ մը երեւան հանդիպած է եւ որ իր ու ընկերներուն գործը կը կարգադրէ։ Եւ երբ կնկան պատասխանումով նման յարաբերութիւն մը կ'ունենան (էջ 123–124), վիրաւորուած ու անպատասխանուած կը զգայ։ Այստեղ ապրումը միմիայն Աբփիկի հանդէպ պատահմանած ըլլալու զգացումէն չի գար, որովհետեւ հոգեկան կապ մը չկայ իր եւ կնկան միջեւ, պարզապէս կը զգայ, որ իր դժուար կամ առնական պատկերը բռնաբարուած կամ խանգարուած է կնկայ մը կողմէ...

Վերագտնելով դիպաշարի հիմնական դիծին՝ այն պահէն, որ Աբփիկին նամակը կը հաղորդէր, որ Մայիս Ձին Ճումնանեանի աղջիկներուն հետ Գաթուէմ կու գայ մինչեւ հանդիպումը, տղան ապրումները աւելի ուժեղ խորութիւն մը կ'առնեն։ Աղջկան այցելութիւնը վերջին պատեհութիւնն մըն է երեւանդին համար կոփկռտելու եւ Աբփիկի եղբօր օժանդակութեամբ ուսումը չարունակելու, այս իմաստով խորհրդակցած են Ահեոսեանը, Աբփիկը եւ Աբփիկի եղբայրը, սակայն տղան հպարտութիւնը կը մերժէ նման կարգադրութիւններ ընդունիլ, նոյնիսկ եթէ առիկա պատճառ պիտի դառնայ իրենց սիրոյ ընդհատումին։

Նամակէն ետք, օրագրութիւնը այն վայրն է, ուր երեւանդ կը յաջողի իր ըզգացումները գրեւորել աղջկան հանդէպ։ Անշուշտ, աւելի անկեղծ կամ յանդուգն չէշտ մը կայ օրագրութիւններուն մէջ, որովհետեւ անոնք ունէ մէկուն չեն յղուիր։ Եւ, բնականաբար, նախապէս ակնարկուած փիլիքական ցանկութեան գրեւորումները հոս տեղ կը գտնեն մէկէ աւելի անդամներ.

«Արփի՛կ, երբ կը նայիմ մութին մէջ ու հասակիդ, մարմինս կը խռովի։ Ահա ու հարուստ ու անուշ մարմինդ։ Ապերախտ պիտի ըլլայի, եթէ չըմբռնէի այնոր բացառիկ գեղեցկութիւնը։ Ձեռս կ'ուզեմ դնել կուրծքիդ վրայ, որ ագուր ու ամուր պտուղի մը պէս է՝ ծածկուած փափուկ շղաքով մը, ու միւս ձեռքովս գրկել մէջդ, որ նուրբ է ու ճկուն» (էջ 147)։

Ոչ թէ անկարելի, այլ քիչ հաւանական ուսնալ մը կայ նաեւ հոս, որովհետեւ այս բոլոր ապրումները տածող երեւանդ մէկ–երկու օր եւ քանի մը ժամ միայն եղած է աղջկան հետ...։ Մակայն Շուշանեանի հերոսները ընդհանրապէս առաջին ակնարկով կը սիրահարին։

Եւ Աբփիկ կու գայ։ Տղոց չոգնաւոր հասած է եւ յաջորդ օր պիրենք պիտի ուսնի Գաթուէմէն։ Կը հանդիպին անդամ մը եւս եւ տղան կրկին վճռակամ կը մերժուի իր ձեռնելու որոշումին վրայ, որովհետեւ՝

«— Եթէ մեռամ, Արփի՛կ,— կ'ըսէի,— կը ցաւիմ, որ չկարենամ այնպէս սիրել, ինչպէս կը սիրեմ հիմա... իմ մեղքս չէ, Արփի՛կ, որ աշխարհը այսպէս խստացուցած է սիրտս, հպա՛րտ, հպա՛րտ...» (էջ 183)։

Բացայայտ է, որ երեւանդ չի կրնար ձերբազատուիլ իր հպարտութենէն, որովհետեւ այդ մէկը իր ինքնապատկերացումին գլխաւոր յատկանիշներէն մէկն է, իսկ հաւանաբար աւելի հանդիպատ կը դառնայ, երբ կը սիրէ... հետեւէն եւ առանց փիլիքական կապերու։ Եւ այսպէս կը բաժնուին, որովհետեւ տղան կրկին

digitised by A.R.A.R.@

չ՛ուզիր համբուրել աղջիկը։

Գործը կը վախուի օրագրութեան կարճ էջերով, որոնք կ՛երկարին Ապրիլ 3էն Ապրիլ 14, իրենց հանդիպման քուակոնը։ չատ հասանաբար տարի մը անցած է եւ մենք կը կարդանք օրագրի վերջին էջը, վկային վերջին պարբերութիւնը։

«Ապրիլ տասներչորս·— Ահա՛, Արփի՛կ, անունդ կ՛արտասանեմ յագթելով յիմար հպարտութեանս։ Ցոգնած եմ ու տկար երջանկութենէս։ Տե՛ս, կանչեցի ինձ։ Ապրիլի տասներչորսն է այսօր։ Գրեցի ինձի երկար։ Շա՛տ երկար, ինչպէս դուն կ՛ուզէիր ու այդ ամբողջ էջերը կարելի է համառօտագրել երկու բառերով՝ «Արփի՛կ, եկո՛ւր···», կը կանչեմ ինձ, ինչպէս քոյնէն՝ պանդուխտ ու քաց հոգին վրայ վիրաւոր ինկած վարուժանը՝ կը կանչէ իր Մարիին։ «Եկո՛ւր, ադուո՛ր Արփիկ···» (էջ 193)։

Յոռետեսութիւնը կարդալով հանդերձ, վստահ չենք, որ հերոսը յաղթահարած է իր հպարտութեան կամ ներքին դժուարութիւններուն։ Ձիշդ է, որ Շուշանեանի հերոսը, ընդհանրապէս, պատանեկան-երիտասարդական հոգեբանութեան կամ փորձառութեան մը առհմանները մէջ կը մնայ, սակայն ինչպէս նախորդ ակնարկութիւններէն երեան, իր ներքին աշխարհին եւ արտաքին պատկերին մէջէն կ՛ապրի յատուկ հակասութիւն մը, որ գործի ասպարէն իր հաւասարակշռութիւնը չի գաներ։

Եւ «Առաջին աերը» վիպակին մէջ, եւ այստեղ, արտաքին հպարտ տղու դիմակին տակ կայ փխրուն, գաւթպուրանքի կարօտ տղան, որ բանաստեղծութիւններ կամ երգեր կը գրէ, կը տառապի եւ կուլայ···։ Փողոցային տղայէն մինչեւ գաղտիպարական կամ սկզբունքներու տէր այս տիպարը, որ ներքին աշխարհը կը ծածկէ այդ կարծրութեամբ, յաճախօրէն իր անցեալին մէջ անարդարացած, վիրաւորուած ըլլալու փորձառութիւններ ապրած է, վերջ ի վերջոյ անկարելի պայմաններէն գուրս եկած վերապրող մըն է, սակայն չի հասներ փորձառական աշխարհի այն հասունութեան, որ գինք այլեւս գուրս պէտք է թերէ հագիւական տըրամադրութիւններէն, պատճառ դառնայ, որ աւելի բնական ու հասուն կերպով դիմէ կեանքը։ Սակայն հոս կան այլ տուեալներ եւս, որոնց պիտի անդրադառնանք «Մթին պատանութիւն» անուն գործի քննարկման առեն։

Հոս պէտք է նչել սակայն, որ «Սիրոյ եւ արկածի տղոյքը» իր դիպուածով, տիպարներով, արտաքին աշխարհով կամ շրջապատով, Շուշանեանի այն սակաւաթիւ գործերէն է, որ կը մօտենայ վիպի յղացքին։ Ամէնեզ, առնուազն, հեղինակը իր ներքին աշխարհով կամ հարցերով չի բաւականանար, այլ նաեւ ժամանակաշրջանի մը վրայ կը բացուի։ Այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ խորհրդայնացման օրերուն։

III·—

«Մթին պատանութիւն»ը տուեալ հոգեվիճակներուն ու հարցերուն մէկ աւելի հասուն քննարկումն ու վիսակցումը կը բերէ։ Գրուած օրագրութիւններու շրջանէն (տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1942, թիւ 4) այնքան մը, որ պատճառ կը դառնայ օրագրութեան ընդհատումին («Լռութիւնը ինձս ինձ հետ՝ միակ քանատուր ելքը կը թուէր։ Բայց իմացականութիւնը եթէ դադրի գործելէ, հոգիդ կը յոխորտի։ Խոսելու համար անձկութիւնս, սկըսայ գրական աշխատանքի մը՝ «Մթին պատանութիւն»։ Բայց ճաճի կը յառաչուցայի՝ վիպակիս կառուցուածքին մէջ, այնքան ահմկութիւնս կը մեծնար», նոյն տեղը, էջ 27), որ կը չարունակուի երկու աւարտէն ետք եւ օրագրութեան մըթնոլորտին նման ինքնավերլուծումի եւ ինչնագիտակցումի ճիգին մէկ մասը կը կազմէ։ Գուցէ այս պատճառով ալ պատանեկան-երիտասարդական անցումի այս հոգեվիճակը աւելի յատակ ձեւով կը տեսնուի հեղինակին կողմէ, որ ընթերցումի նչաններ կամ բանալիներ կը ձգէ վէպի տարածքին (անչուչտ վէպի հասկացողութիւնը պայմանական է հոս)։

Վստահաբար յիչեալ բանալիներէն մէկը այն հարցումն է, որ վէպի հերոսներէն ամէնէն փոքրին կողմէ կը գրուի։

«Ո՞վ էր Եդիպոս թագաւորը ու ի՞նչ ըսել է «Եդիպոս արքային մեղքը», կը

digitised by A.R.A.R.@

հարցնէր Զարեհ» (էջ 139)։

Պատասխանը կը սրտի բարդէնի ու Արշամի կողմէ, նոյն էջին վրայ. «Ոյոյն ընտանիքին անդամներուն միջեւ սեռային արարք տեղի ունեցած պարագային կը գործածեն այս բացատրութիւնը, սակայն ազաջը կ'որոշէն Զարեհէն չհաղորդել խմասը, իսկ այս բացատրութեան քաղարկումը որոշ չափով կ'եր կարի դրծին վրայ...

Վէպին գլխաւոր հերոսը՝ Բարլէն, ենդունէն եւոք քանի մը տարի Հալէպ կամ միջին արեւելեան քաղաքներու մէջ քափառելէ յետոյ, հասած է Պոլիս, մեծ մօր ու քեռիներուն տունը, սակայն բացայայտ է իրեն համար իր եւ ընտանեկան պարագաներուն հոգեկան խզումը իրարմէ, ինչ որ հաղորդակցութեան անկարելիութեան կը հասնի։ Շուտով նոյն տունը կը հասնի նաեւ մօր կողմէ այլ ազգականուհի մը՝ 25ամեայ Արուսեակը, որ խոհեմաւորէն կամ ապօրինի կերպով մայրացած է — դէպք մը, որուն մասին ակնարկութիւն կ'ըլլայ, բայց չի յստակացուիր, սակայն ակռ մեղմը կապուած կը թուի ըլլալ ընդերքու խժդժութիւններուն։

25ամեայ այս աղջիկ-կնկան ֆիզիքական հատկութիւնն ու մեղքի չզարշով մը պատուած ըլլալու պարագան՝ զոյն յստակօրէն գրաւիչ կը դարձնեն երիտասարդութեան սեմին քնւակոխած այս պատանիին համար, իսկ այս առընչութեամբ խոստովանութիւնները չեն պակսիր.

«Երիտասարդ աղջկան մը, որ ամօքսահար մայրութենէ մը ամէն վայրկեան կը սասսպակր, կուրծքերուն քեղուց հարբսասութիւնը» (էջ 27)։

Արուսեակի հետ կապուած Բարդէնի բոլոր ապրումներն ու նկարագրութիւնները յստակօրէն ծանրաթեռնուած են սեռային նոյն դոզով.

«Գարուն կար նաեւ Արուսեակի շարժումներուն մէջ, գարուն կար ան՞որ ծեռքերուն վրայ։ Ոտքի ելլելու ժամանակ՝ ինչ մնաց ան՞որ կուրծքերը պիտի հպէին իր ծունկերուն։ Անոր ձերմակ չփակը պիտի պատռէր կարծես իր երիտասարդութեան լիութենէն» (էջ 33)։

Դժուար է ճշդել անչուշտ, թէ մեզի ազուն պատանեկան տարիքէն ու աղջկան յորդ կանացութենէ՞ն կու գայ այս ապրումը, թէ Արուսեակի «տօթաշահար մայրութիւն»ն ու մօր կողմէ ազգական ըլլալու պարագան եւս առընչութիւն ունի տըզուն տածած զգացումներուն մէջ։ Հասկնալի առնելով երեք տարիքն ալ կան, որովհետեւ տատիճանաբար դիտակցուած կամ ոչ, ուզղակի կամ անուղղակի մէջոցներով, երեք գիծերն ալ ունի ուշ դրեւորում պիտի գտնեն, եւ հասկնալի նաեւ այս պատճառով ալ, աղջկան տրած ապրումներուն արձագութեամբ Բարդէնին զգացած յանգամիջը պարզապէս պատանի ազուն սեռային գրգիռէն չի գար, այլ միւս տարրերը եւս աչքառեղ կեն։ Եւ հեղինակին մեկնաբանութիւնը եւս այս դիտակցութիւնը կը բերէ.

«Այդ տարիքին, կրնա՞ր գիտնալ միթէ, իր դեռ անմշակ իմացականութեամբը, թէ Ըման կալուածքի մը մէջ քան էութեան, ներգոյակ յանգանք քնաւ գոյութիւն չունի, թէ ընկերային ու այլ օրէնքներու, աւանդութեանց, լուռ դաշինքներու արձագութեամբ միայն մարդկային արարքները կը վերածուին յանգամքի.... Կրնա՞ր գիտնալ միթէ, իր դեռ խոպան հոգւոյովը, թէ ամէն իրակոծ գործով, նոյնիսկ ապօրինի, կը կրէ իր ներումը... թէ իրապէս յանգաւոր ըլլալու համար, ի յառաջագոյն պէտք է ընդունած ըլլալ այն սկզբունքները, որ կ'որոշեն ու կը պայմանաւորեն այդ յանգամքը» (էջ 29)։

Զարդ տեսած ու ապրուրէն վերապրած տղուն համար ամէն օրէնք ու ընկերային ամէն յարաբերութիւն խախտած է արդէն։ Ընտանիքը, որ առաջին չրջանակն է այս կառոյցին մէջ, օտարացած է իրմէ եւ անոր օրէնքները (կամ արտաքին յարաբերութիւնները) այլեւս անկատար կը քուին, իսկ յանգամքի ըմբռնողութիւնը, հեղինակին խոկ կողմէ, յարաբերական հասկացութիւն մրն է եւ յանգյաւոր ըլլալու համար, պէտք է ընդունիլ այն սկզբունքները, որոնք «կ'որոշեն ու կը պայմանաւորեն այդ յանգամքը», մինչ այդ սկզբունքները ոչինչ կ'բսեն տղուն համար...

Իսկ ինչո՞ւ Բարդէնի զգացած ապրու-

digitised by A.R.A.R.@

մը կամ դորովը կրնայ ապօրինի նկատուիլ… : Պարզ է, որ ակնարկութիւնը մի-միայն Բարդէնի պատանեկան սեռային խռովքին չի վերաբերիր, այլ՝ ընտանեկան չրջանակի մէջ այս սապլիմեյքը (sublimation) մղումին, որ հաստատուն սկզբնաւորութեան յիշուած «Եդիպոս արքայի մեղքի» (Eodipus complex) չրջափակին մէջ կ'իյնայ, որովհետեւ Արուսեակ, անկախ մօտ ազգական ըլլալէն, կը նմանի ու կը յիշեցնէ Բարդէնի մայրը… : Այս մասին, սակայն, աւելի ուշ :

Ապօրինի *ապրումներու չրջափակին մէջ կ'իյնայ նաեւ Բարդէնի այն զգացումը, որ կը տածէ մօրաքրոջ՝ Վերջինի նկատմամբ : Մօր ընտանիքին մէջ, ԼՔէ երկրորդ անձ մը կայ, որուն նկատմամբ համակրում կը տածէ Բարգէն (բանալու հմար նուագագոյնը) , այդ ալ մօրաքոյրն է, որ օրուչ չափով տարիքէից եղած է մօրը եւ մօր հետ ներաուրեական դիծեր ունի :*

Մօրաքրոջ նկատմամբ տղուն վերաբերումը միշտ առանցք ունի պատահար մը, որ խորքին մէջ արտաքին դրսեւորումն է այդ կնկան նկատմամբ զգացած խռովքին : Դէպքը կը պատմուի այսպէս.

«Ու երբ դուռները բախել գիտնար, տեղ մը մտնելէ առաջ, գէթ այդ չուէյուածական միջադէպը տեղի չէր ունենար : Ի՛նչ երբանցիը, ոչ ալ առաջին յարկը մարդ կար : Ստիպուած եղաւ վեր : Ու դէպ՛էն յետոյ մտածեց միայն, թէ գորգերուն պատճառաւ, իր ոտնաձայնը կրնար չլսուիլ : Պարզութեամբ ննջասենեակին դուռը բացաւ ու ինչ մնաց աղաղակէր, այնճան անակնկալ էր տեսարանը : Մօրաքոյրը բոլորովին մերկ՝ հայելիին առջեւ կուրծքերը կը հոտաւէտէր : Զգալով անմիջապէս, թէ ի՛նչ տեղի կ'ունենայ՝ գլուխը դարձուց ու մէկէն ճչաց : Իսկ ինք գամուած կեցած էր հոդ, խորապէս ապշած հոգւոյն խորը, թէ կին մը այնճան գեղեցիկ կրնայ ըլլալ : Ակնարկը կառչած մնաց անոր եռախ թիկունքներուն, մինչ աճ կը ճգնէր ծածկել իր մերկութիւնը, միաժամանակ պոռալով, որ դուրս երթէ : Ցնդակարծօրէն զգաց, թէ յանցաւոր արարք մը գործելու վրայ էր ու առանց գլուխը դարձնելու փախաւ, իյնալու համար բառարի միջօրէին մէջ» (էջ 68–69) :

Ակա քիչ մը հրկար մէջբերումը, որքան ալ պատանիի մը մէկ բնական հակազեցութիւնը նկատուի (երբեք ալ չենք անտեսեր պատանի-հրիտասարդին զգացած բնական խռովքը կամ հակազդեցութիւններբը Արուսեակին Թէ մօրաքրոջ՝ Վերջինէին նկատմամբ), կնկան մերկութիւնը դիտելու հրանակէն եւ այն զգացումէն, որ «յանցաւոր արարք մը գործելու վրայ էր», կը տեսնենք, Թէ մօրաքրոջ նկատմամբ տածած խռովքը չդիտակցուած սեռային մղում մը ունի, որ բնականաբար բնհերութեան կողմէ ընտանիքի օրէնքէն դուրս կը ձգուի : Նոյն խռովքը կամ հանդյքը պիտի զգայ, երբ մօրաքոյրը, Թեւէն բռնած՝ զինք իրենց տուներ կը տանի (էջ 84) :

Բացայայտօրէն ապզապղծութեան (incest) ոգեղինացած, ապրիմէյքըբ մթնոլորտ մը կայ Բարգէնի, մօրաքրոջ եւ, մա'նաւանդ՝ Բարդէնի ու Արուսեակի յարաբերութիւններուն մէջեւ :

Նախ՝ Արուսեակի հետ եւ Արուսեակի զրոյցներուն մէջէն Բարգէնի անցեալը կը բացուի եւ աւելի հասուն խմասա կը սկսի առնել : Աչուչտ, մօրաքոյրը եւս օգտակար է այս խմասում :

Անցեալը կը կենդանացնէ մօր պատկերը, տուներ եւ աստիճանաբար վաղ պատանութիւնը, զլացած առաջին զգացմանքը աղջիկներուն հանդէպ… : Այս աշխարհի վերաթափանցման մէջ աւելի տեսանելի կը դառնայ իր յատուկ սէրը կամ հպատակութիւնը մօրը նկատմամբ :

Արուսեակի եւ իր մօր նմանութեան պծով չատ յատկանշական է ուրիչ հատուած մը : Բարդէն երկնցած է անկողնին վրայ եւ Արուսեակը մօտը կը նստի.

«Մորթը նեղուկ էր ու նուրբ հատիկներով : Բերանը քարի էր ու սակաւիկ մը մսեղ : Ու չփակը, ինչպէս միշտ, կ'ուռէր իր երիտասարդ կուրծքերուն շէն լիութեամբ : Քանի կը դիտէր զայն, այնճան զօրութեամբ կը յիշէր մայրը : Անոր աչքերուն խորը՝ փոքրիկ ճիգով մը կրնար նշմարել մօրը անմոռանալի ժպիտը : Ու անոր ձեռքերուն վրայ մօրը գուրգուրոտիճները կային» (էջ 54) :

Ճիշդ է, որ գիտակցումը կու գայ Փրոյիքեանի նմանութիւններու. բացայայ-

digitised by A.R.A.R.@

տումով, բայց ֆիզիքական յատկանիշներու նկարագրութեան առեն, չչեչտուելով հանդերձ, սեռային խռովքը չի պակսիր, ինչ որ հասկնալի է։

Առկէ առաջ խօսք եղաւ Արուեստակին նկատմամբ ազգն զգացումներուն մասին։ Ճառախօրէն պատանիին ապրած սեռային խռովքէն եւ ծօր չիշատակին զարթնումն ու Արուեստակի եւ ծօր համառութեան քուէն զուգահեռ կերպով կը զարդանան...։ Այս դիտակցութիւնն նշանակիր բուսական կանուխէն կան — եկեղեցիին մէջ, երբ Արուեստակի ձեռքը կը բռնէ իր քեւր, Բարդէն աչքերը կը թարմացնէ եւ իրեն կը քուի, թէ ծօր աչքերը կը ժըպտին իրեն (էջ 37)։

Անուշա, նման հոգեվիճակ մը, անկախ որքի իր քափառումներէն, դժուար դիտի դարձնէ ազգն ներքին աշխարհին բնական փոխանցումը երիտասարդութեան։ Որոշ հակազդեցութիւններ կամ վերաբերմունք՝ հաւանաբար առեալ էուրիփեան հանգոյցներէն կու գան կամ կր մնան դժուար բացատրելի, օրինակ, երբ կ'ոչ. «Ծեսակ մը սրբապղծութիւն էր կարծես մտածել, թէ մարդը կրնայ իր բազուկներուն մէջ սեղմել աղջկան մը մարմի՞ն» (էջ 76)։ Նման ապրում մը հասկնալի է պլխատրարար այն պարագային, երբ կնկան պատկերը էուրիփեան բարդոյքով կամ ազգապղծութեան անգիտակից մղումով կը գուզորդուի ծօր սատակերին հետ, իսկ նման յարաբերութիւններու անազդակից տարողատուն մըն է «Մրիւ պատասխանութիւնը»։

Այս իմաստով քեչադրական է նաեւ ազգ հարցում–պատասխաններուն մէջէն Օքէլլոյի ու Տեզտեմոնայի բաժինը. «... Ո՛վ որ իր սիրածը կը սպաննէ սիրոյ համար՝ արժանի է ներողութեան...։ Չըկրնալով այլեւս յարգել Տեզտեմոնան՝ կր ա՞ր ընդունիլ միթէ, որ ան ճուատուրեամբ սպրի։ Օքէլլօ կ'ուզէր, որ իր երեւակայութեան մէջ Տեզտեմոնա պա–

❧

Բացայայտ էր, որ Արշամ ինձմէ աւելի զգայուն էր այս փաստարկութեանց։ Իսկ ես չէի կրնար ընդունիլ այդ *յաբեռնական օրէնքը*։ Մանկութենէ մերժած էի զայն։ Սրտատարդ ճծոյզի մը պէս էի, որ երակակայ չ'ընդունիր։ Քառատրակրքութիւնը ա՞յս էր միթէ, — կ'ըսէի մտովի, — երակակայ մը։ Ու այժմ, որ գրի կ'առնեմ այս արկածալից օրւան դէպքերը՝ ճոր մտքեր կը խուժեն վրաս։ Ինչո՞ւ համար ախորի չորս տարիներու ընթացքին այս խնդիրը երբեք չէր դրուած։ Ամէն բան տեղի կ'ունենար բնականօրէն, տեսակ մը ինքնօրէն ազատութեամբ։

— Ոչ մէկ կազմակերպութիւն կարելի է, — շարունակեց ընդհանուր հսկիչը, — առանց կարգի ու օրէնքի։ Ու երբ այս բոլոր ըսածներս մոռնամ իսկ, վաղը կը խնդրեմ, որ այս մէկը միտք պահէք, մեծ՝ հայերս դարերէ ի վեր կուրութեամբ ու խոնարհութեամբ ընդունած ենք օտարին օրէնքը, կորամամակ էլած ենք օտարին խաղազանի հարւածներուն տակ, բայց երբ հարկ է եղած զգաստութեամբ ընդունիլ մեր օրէնքը՝ առիւծ դարձած ենք ու պառալով մերժած ենք զայն...

Զայնը մէկէն ուռեցաւ, մեծցաւ։ Աչխերուն մէջ խորին վիշտ մը կար։ Ցամառութեամբ կը դիտէր զիս ու ես՝ զինքը։ Աչխերու խոնարհեցի։ Զինադադարէն ի վեր առաջին

digitised by A.R.A.R.@

ինէր իր առաջին գեղեցկութիւնն ու մաքրութիւնը: Ու մահն է միայն, որ կրնայ գեղեցիկ պահել մարդկային էակները» (էջ 187–188):

«Ինչո՞ւ մահն է միայն, որ գեղեցիկ կրնայ պահել էակները: Դժուար է մատածել, որ հարցը ժամանակի աւերին կը վերաբերի, որովհետեւ վիճարկումը այդ տրամաբանութեամբ չէ զարգացած այստեղ: Հաւանաբար ասոր տրամաբանութեան անգիտակից կամ ենթագիտակից մղումը կու գայ այն իրողութենէն, որ տղուն մայրը մեռած է, ինչպէս մեռած կամ կորսուած են այն բոլոր գեղեցկութիւնները (աչխարհը), որոնք մնացած են անցեալին: Գեղեցկութիւն-մահ այս առընչութեան մէջ կայ նաեւ այն պարագան, ուր բնականաբար կը ջնջուին ֆիզիքական յարաբերութեան եզրերը:

Հաւանաբար այս է նաեւ դրգռապատճառը այն կեցուածքին, որ Շուչանեանի մուեալ երկը գործերուն մէջ, ինչպէս տեսանք, հերոսները հեռուէն չատ աւելի դիւրութեամբ կրնան հաղորդակցիլ իրենց սիրած աղջիկներուն հետ, քան մերժութեան պարագային, ֆիզիքական բոլոր յարաբերութիւնները կը մերժուին, կը մերժուի նոյնիսկ համբոյրը: Երուանդ-Արփիկ յարաբերութիւնը լաւագոյն օրինակն է այս վերաբերումին...: Կարելի է նոյնիսկ ըսել, որ կարծէք ֆիզիքական յարաբերութիւնները կ'արտաւարձեն հաղորդակցութիւնը եւ միմիայն հեռաւորութիւնը դրական կը դարձնէ այդ պատկերը, ճիշդ Տեզեմոնայի պատկերին պէս, որ մահով միշտ գեղեցիկ ու մաքուր պիտի մնայ, իսկ մահը, վերջ ի վերջոյ, հեռաւորութեան այլ եղանակ մըն է, բացարձակ հեռաւորութիւնը:

Հեռաւորութիւնն ու մահը կը դիտենք ազգապղծութեան, էոտիպեան բարոյքի չրջապտիճին մէջ, որովհետեւ այս մէկը հոգեբանական միակ յարաբերութիւնն է, որուն մէջէն կարելի է տեսնել մայր-որ-

անգամն էր, որ մէկը այդ անկեղծութեամբ ու զօրութեամբ կը խօսէր ինձ: Ոդէ Էութիւնս կը զգար զայն ու մարմինս ջերմի մէջ էր կարծես:

— Պէտք է որ ուժեղ մարդիկ ըլլաք, պէտք է որ ալաֆի մը պէս ուղիղ յառաջանաք: Պէտք է որ ձեր սերունդը, որ արիւն տեսաւ, այս ազգին ճակատագիրը իր զօրեղ ձեռքերուն մէջ առնէ: Պէտք է որ անհրաժեշտ եղած ատենը՝ հնացանդիլ սովիէթ, որպէսզի վաղը կարենաք հրամայել: Պէտք է որ օր մը, այս ազգը ո՛չ միայն չամչնայ ձեզմէ, այլեւ հպարտութեամբ յիշէ ձեզ: Կը լսե՞ս, Բարգէն...

— Այո՛, — կմկմացի՝ հայեացքս ծածկելով:

— Կարեւորը միայն ապրիլը չէ, — ըսաւ վերստին տիրապետելով իր ձայնին, — այլ՝ *մեծութեամբ* ապրիլը: Վըստահ եմ, որ կը հասկնաք ըսածներս: Պէտք է որ այս ազգը իր վէրքերը կապէ, պէտք է որ այս ազգը իր մէջքը շտկէ: Պէտք է որ, գո՛ւմ որ անապատէն կու գաք, օր մը առանց տատանելու տէր ըլլաք ձեզմէ պզտիկներուն...

Վայրկեան մը խորին լռութիւն տիրեց սենեակին մէջ: Դուրսէն կը լսուէր տղոց գուարթ ազմուկը ու ծմրաձ մէջ տեղը գարնանային այգ բացը արեւը կ'ողողէր իրերն ու մեզ: Արտասուելու անզուսպ ծարաւ մը կար կոկորդիս մէջ:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(Մերթին պատանութիւն — Հատուած)

digitised by A.R.A.R.@

դի կապը, ինչպէս եւ, աւելի ուշ, Շուշանիանի հերոսին կապը միւս աղջիկներուն կամ կիներուն հետ, որ միշտ այս առանցքով կը պայմանաւորուի։ Այս պատճառով ալ, երբ «Առաջին սէրը» առաւն գործին ակզբնաւորութեան հնչոսը իր սիրած առաջին աղջկան մասին կը խօսի, պիտի ըսէ. «Դուն այնտեղ էրոջ մը չափ էազգր ու պզտիկ ու գեղեցիկ մայրիկի մը նման բարի ես» (էջ 70)։

Սիրած աղջկան զուգորդումը մօր եւ քրոջ անուններուն կամ պատկերներուն հետ, նոր չէ Շուշանիանի համար, այս բաղդատութիւնը կը կրկնուի գրեթէ ամէն պորձի մէջ եւ իւրաքանչիւր հերոսուհիի պարագային, ինչ որ նոյն անգիտակից ժղումը կը պարզէ ազգապիղծեան հակումներու, եւ ինչ որ չի կրնար ընդունելի կամ դիտակցուիլ հեղինակին խոկ կողմէ։

Ինչպէս տեսանք, այս յարաբերութիւնն ամէնէն հասուն, մօտ կամ գիտակից պարագան կը կազմէ Արուսեակի հետ կապը, որ հասկնալիօրէն չի կրնար բնական հունով զարգանալ. այս խնառութով ալ, վէպի վերջին 25 էջերուն յանկարծ կը յայտնուի Արմինէն, որ խորքին մէջ կու գայ փոխարինելու Արուսեակը...։ Եւ յատկանշական է այս անցումը. Բարեհի հետ պատահած ատեն, կը հանդիպի Արմինէի եւ ընկերուհիներուն։ Արմինէի հանդիպած է իր որթի դեղերումներուն ընթացքին, երբ Աբշամի հետ ջրկիրութեամբ կը պարապէին (ի դէպ, Արմինէի հետ պատահած դէպքը գրեթէ ամբողջութեամբ «Առաջին սէրը» վիպակի առաջին հանդիպումը կը յիշեցնէ)։ Ուրիմն Արմինէի հետ զրուցելով կը քալեն եւ ինք կը յիշէ Արուսեակը, անոր պահանջը կը զգայ.

«Ո՛ Արուսեակ, Արուսեակ, կը մրմընջէին շրթունքս, օրն ի բուն ու գիշերն ի բուն անուադ շրթունցիներուս վրան է ու ականջիդ լոյսը դէմքիս վրայ։ Մարմինս կը դողդոջէ անձկութենէ ու հոգիս ծարաւի է ձայնիդ։ Խամճած արտերու պէս կը վառիմ ու արիւնս կը բռնկի սիրոյդ սաստկութենէն...։ Ցուզումէս շինաբեկ կը բալէի ու դէմքիս վրայ կը զգայի Արմինէի ակնարկին խոցոտութիւնը» (էջ 198)։

Այս առնորոշումէն կամ պահանջէն հոգ, վէպին յաջորդ 16 էջերուն գրեթէ չկայ Արուսեակը (ինչ որ անորամաբանական է) եւ Արմինէն կու գայ արդէն մէկ հանդիպումներով այն աէրը դառնալ, որ պէնք երիտասարդութեան պիտի տանի, հերոսին մէքին պատանութիւնը եռեւ պիտի մնայ, պիտի դառնայ անցեալ, ինչ որ դիւրին ուժուամ մը կը թուի, հնարք մը՝ Արուսեակի հետ չուրջ 200 էջի վրայ զարգացած յարաբերութենէն դուրս գալու, որովհետեւ այդ կապր ապգապիղծեան մղումներու չրջագիծին մէջ կ'իյնայ։ Արմինէի յայտնուումն ու գլխաւոր հերոսուհիին փոխարինումը կարծէք կը հաստատէ նախորդող էջերուն նչուած բոլոր կասկածները, նչանները, եւ կը հիմնաւորէ մօր պատկերէն անջատուելու Շուշանեանի հերոսին անկարելի փորձը, անկարողութիւնը։

⁂

Որքին մէջ, տուեալ երեք գործերը՝ «Առաջին սէրը», «Սիրոյ եւ արկածի տղան» եւ «Մթին պատանութիւն»ը, իրենց գլխաւոր տիպարներով, հերոսներով կամ հերոսուհիներով, տիպարներուն գլխաւոր առանձնայատկութիւններով կամ հակագրեցութիւններով կը թուին բլոլ առանձին բաժիններ ամբողջական վէպի մը, որուն գլխաւոր հարցը պատանի հերոսին դժուար անցումն է դէպի պատանութիւն։

Եւ, անկասկած, երեք գործերն ալ, իրենց գլխաւոր դիծերուն մէջ, հեղինակային խառատով ինքնակենսագրական բերնոյթ ունին եւ կը հետեւին հեղինակին կենսագրութեան փուլերուն։ Եւ որքան այ խուսափինք տեղեկագրութենէն մը մինչեւ պատանութիւնը հեղինակի մը կենսագրութեան կապելու փորձութենէն, չենք կրնար այս բաղդատութիւնը չկատարել հոս։ «Առաջին սէրը» իրրեւ գործողութիւններու չրջապատ ունի Հալէպը, «Մթին պատանութիւն» անուն վէպին պարագային Գոլէն ենք, իսկ «Սիրոյ եւ արկածի տղան» Գոլէն Հայաստան մեկ-

digitised by A.R.A.R.@

նած ակաւտներն են, որոնք Հանրապետութեան անկումէն ետք կը վերադառնան Գուխս։ Անկախ այս թուականներէն, առանձ ստեղծագործութիւններուն մէջ յիշուած այլ թուականները եւս չեն խաչաձեւուիր — «Առաջին սէրը» վէպին հերոսը Գուլիս է, 25 Ապրիլ 1919էն մինչեւ 20 Ապրիլ 1920 և կը շարունակէ իր կեանքը 1924էն ետք (Փարիզ), ինչ որ կը նշանակէ, թէ երեք դործերուն գլխաւոր տիպարներուը դրեթէ նոյն օրերուն Գուլիս կը պտտուին... : Իսկ վիպական ժամանակի (ժամանակագրութեան) հարցը յաջորդական, ամբողջացնող բնոյթ ունի երեք դործերուն պարագային եւ կը հետեւի հեղինակին կենսագրութեան կամ թափառումներու ժամանակագրութեանն։

Անկախ ժամանակային համընկնումէն, նամանութիւններ կարելի է գտնել որոշ դէպքերու պատումներէն, որոնք կը ներկայացուին տարբեր չրջապատներու մէջ, սակայն նոյն տեղէն կու գան։ Վէրը յիշուած Արմինէի եւ «Առաջին սէրը» վիպակի հերոսուհիին հետ հանդիպումները վստահաբար նոյն դէպքը կը պատմեն։ Երկու պարագաներուն ալ պատանի հերոսը ընկերոջ հետ է եւ երկու ընկերը կը սիրահարին աղջկան, աղջիկը եւս որը է եւ ապաստհի, երկու պարագաներուն ա՝ տղաքը իրկիրութեամբ կը զրաղին եւ աղջիկը գիրենք կը կանչէ՝ տան մէջ մաքրութիւն քնելու համար։

Անշուշտ, նամանութիւնը այս պատահարով չի վերջանար։ Երկու պարագաներուն ալ պիտի հանդիպինք աւելի ուշ, Գուլիս։ Արմինէի պարագային՝ ան այլեւս կ'ուսանի եւ մօրաքրոջ տունը կը մնայ, «Առաջին սէրը» դործին հերոսուհին եւս այլեւս մօրաքրոջ տունը կը բնակի...

Սակայն այս աղջիկներուն դլխաւոր նամանութիւնը կու գայ անոնց նկարագրութիւններու կամ խառնուածքներու նոյնութենէն։ Երկուքն ա՛ աղջիկներ են, որոնք դիտին Շուշանեանի կրաւորական ու վիպասիչ հերոսին առընչութեամբ նախաձեռնութիւններ առնել, կը հետապընդեն, կը փորձեն հասկնալ իրենց սիրած տղան, անկեղծօրէն կը դրսեւորուին, եւ սակայն խուսափումներու կը հանդիպին։ Արփիկի հետ հանդիպումի պարագաները նոյնը չէն, սակայն Արփիկ եւս նոյն խոչընդոտին կը պատկանի — Շուշանեան վարժարան կու գայ երուանդի մօտ եւ աւելի ուշ մինչեւ Գաթում կ'երթայ՝ համոզելու տղան, որ մնայ, սակայն այս վերջինը միշտ հաստատ կը մնայ մեկնումի որոշումին մէջ...

Սմէն պարագայի, ինչպէս իւրաքանչիւր դործին մէջ բաւական մանրամասն պարզինք, երեք դործերուն մէջ հիմնական նամանութիւնը դլխաւոր հերոսներու խառնուածքային նամանութիւններէն եւ հակազդելու եղանակէն կու գայ, պարզապէս այն տպաւորութիւնը ձեւով, որ հերոսներուն անունը կը փոխուի, սակայն անունին տակ միշտ նոյն անձը կը մնայ՝ հեղինակը։

***

Ակռ առաջ ակնարկութիւն եղաւ Շուշանեանի հերոսին չրջապատէն օտարացումին և արտաքին կարծր դիմակին մասին, որ եթէ մէկ կողմէ խուսափումի դիմակ մըն է, մեռ կողմէ, սակայն, արտաքին պայմաններու ազդեցութեան հետեւանքն է՝ խառնուածքին վրայ։ Այս մասին՝ կրկին «Մթին պատասխանատուութիւն» դործին մէջ պիտի անդրադառնայ.

«Ինչպէ՞ս չէիր զգար, թէ ամէն ոք երկրի վրայ իր ընտանիքը ունէր եւ ամէն ընտանիք իր կիւմաճ։ Իր ընտանիքը արգանոցն էր այլեւս։ Որգանոցը իր ազատութիւնն էր ու իր ուրախութիւնը» (էջ 96)։

Սերունդ մը, որ այլեւս ընկերային կապերը խզած է անցեալին ու ընտանեկան չրջանակին հետ եւ այլեւս որգանոցը կը զգայ իր ընտանիքը, հոն է այն հոգեկան կիման, ուր կրնայ ազատ զգալ ու հանդիստ չնչել։ Անկասկած որ նման մթնոլորտ մը կամ հոգեբանութիւն մը յատակ բեհում մը կը առեղծէ որբերու աչխարհին եւ «մխա» աչխարհին միջեւ, ինչ որ կ'անհանգստացնէ հերոսը և պատճառ կը դառնայ, որ կասկածոտ կամ քչնամական հակազդեցութիւններ ունենայ այդ աչխարհին նկատմամբ։ Նոյն դործին մէջ պիտի կարդանք.

«Այո՛, այդ անտեղի, կպչուն, այդ

digitised by A.R.A.R.@

արհամարհանքով խառն գթութիւնն էր անտարակոյս, որ արիւնս կը պղտորէր ամիսներէ ի վեր: Ախտի մէջ չէինք գիտեր, թէ ի՛նչ է այդ գթութիւնը» (*Նոյն տեղը*, էջ 169):

Խառնուածքով խիստ բծախնդիր հիւանդի մը համար բնականաբար եղան վերաբերումի մը պիտի արէր իր մէջ հակազդելու եւ մերժելու հակումը:

Սակայն այս բոլորէն ետք ա՞յլ կը հասնինք:

Ունինք հիւանդ մը, որուն ներքին խարհը, իր բոլոր քիւէրով, կապուած կը մնայ իր ծննդավայրին՝ Ռասոթիոյ, ան-նոր մարդոց եւ բնութեան: Եւ այդ ներքին խարհի յանկարծական կոտրատը կարծէք կ'ընդհատէ իր նեբքին-փորձառական աշխարհին զարգացումն ու պատանեկութեան հիւանդին անցումը: Այս մէկը կը բացատրէ Ե՛. Շուշանեանի հերոսին վայրի մը չըկապուելու կեցուածքը, եւ՛ ըմբոստացումը, Ե՛. կրաւորականութիւնը՝ այլ պարագաներու: Նախապէս չհետաքրքրուած այլ մեկնաբանութիւններու կողքին՝ այս ծիրին մէջ կարելի է բացատրել նաեւ Շուշանեանի հերոսին վերաբերումը կիներուն նկատմամբ: Այս առընչութեամբ քերթողական է հեղինակին օրագրութիւններէն քաղուած հետեւեալ հատուածը.

«Տարօրինակ մէկը չէի անպայման, այլ մարդ մըն էի, որ մօրը աչքերով կը դիտէ երկիրն ու կիները» («Օրագիրս», «Հայրենիք» *ամսագիր*, 1942, *թիւ* 5, էջ 151):

Այս հատուածումը, անշուշտ, կ'երթայ ամրագրելու «Մթին պատանութիւն» ունուն վէպ'ն ատեն էուրիփեան չրջափակին մէջ չարժող մեր վարկածները, ինչ որ կը նշանակէ, թէ Շուշանեանի հերոսը բանաստեղծելը կը մնայ պատանեկութեան հիւանդութիւն անցնող ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ բանաստեղծելը վայրի մը, ուր իր փորձառական աշխարհը կը մնայ դաժուած եւ ուրկէ չի յաջողիր դուրս գալ Շուշանեանի հերոսը:

ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վազգէն Շուշանեան, «Մթին պատանութիւն», *Պէյրութ*, 1956·

Վազգէն Շուշանեան, «Մահուան առագաստը եւ Առաքիճ սէրը», *Պէյրութ*, 1959·

Վազգէն Շուշանեան, «Սիրոյ եւ արկածի տղաքը», *Պէյրութ*, 1957·

Վազգէն Շուշանեան, «Օրագիրս», «Հայրենիք» *ամսագիր*, *Յուլիս–Օգոստոս 1942ին Մայիս–Յունիս* 1943:

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍՏԻ՝ ՄԱՍԻՆ...

Արուեստը գազաթին է, ուր կարելի չէ խիզախել, բայց որուն պէտք է ճգտիլ հասնիլ: Եղունգներով ճանկռտելով քարաժայռերը, գլուխները ջախջախելով ապիրախտ քարի զանգուածներուն դէմ: Ամէն վայրկեան հասնելու յոյսը ունենալով, բայց մնալով միշտ կէս ճամբան:

Հպարտ՝ որովհետեւ քաց ու աղմուկ ատելատաններու մէջ չուտատ-կան մահէ մը չատ աւելի կ'արժէ դժնդակ հոգեվարք մը լեռներուն վրայ: Երջանիկ՝ որովհետեւ ո՞վ է երջանիկը, ա՞յն՝ որ հասաւ եւ ծուլութեան ու հնչատութեան անկողիններուն մէջ կը պառնկանայ, թէ ա՛յն՝ որ հասատքը աչ-քերուն մէջ կը մեռնի ու չրթունքները հոդաբոյն՝ անմահասութեան ծարա-ւով...: Մեծ՝ որովհետեւ հոս ամէն կատարելութիւն տովորական է ու ամէն հանգրուան մեղկացնող ու գէշ խորհրդատու: Անկայուն ու գաւառդիր ճամ-բան է, որ մեզ կրնայ ուղղել դէպի լոյսը, որուն պէտք չէ հասնիլ բնաւ: Լոյսին պէտք է վազել խաւարին մէջէն:

Արուեստը անասհման է: Ջանչատունք պարփակել զայն մեր ցնծէ ու-ղեղներուն բուռ ծալքերուն մէջ: Դանայական կարան է: Մը գինովը պիտի լինչ զայն, եթէ պարպել դիտցաւ: (Այդ համայնակուլ բերանը): Բայց մար-դիկ կան, որ կը յաւակնին ըսել, որ իրենց գինիի բաժակներով դիտեն լեցը-նել այդ ունայնութեան տակառը: Արբեցողներ՝ ծուռ նայուածքներով ու բի-բերով, որ հետզհետէ կը պղտորին: Հիւանդանոց դրկեցէք զիրենք:

Ու արուեստը տակաւին աւանգութեան ազուր ծագիկն է անդունդի մը եզերքը կախուած: Բոլոր ուխտաւորները, որ արտերնուն մէջ ծագիկը հո-առոտելու հրգնհը ունէին՝ ինկան խորխորատին մէջ: Վազգան հատուցանեց իրենց ու հիմա իրենց ոսկորներուն վրայ լոյսին օրհնութիւնը բարբ է:

Ու վերջապէս, ընկերնե՛ր, արուեստը հնչատող, անհերքելի, վայրագ ու ազուր յաւերժահարսի մը սիրոյ ու ատնջանքի յաւիտենական ու անգութ բերանն է, որ ճակատագրական ու միակ համբոյրով մը պիտի մեռնի ու պի-տի մեռցնէ հազուագիւտ հոմանին: Կապելաներուն մէջ քոպիկ ու անուշ, պի-նով ու յանգուցն ազաք, որ ծանծաղամիտ ալ էլէ՝ ըսէն, որ իրենք պիտեն այդ անմատչելի յաւերժահարսին հաւատաննական առագաստին ճամբան: Գա-սյին իրենց գիտցած ճամբով: Տատապելու կիրքը չունէին ու առաջին խաւա-յր ետ գարկաւ զիրենք ու հիմա կը զատանցեն կապելայէն նատրաններուն տակ: Կ'ըսեն գէշ՝ խաղդի գինիով լեցուն բաժակներ բերանուն, թէ իրենք համբուրեցին յաւերժական բերանը: Ա՛հ, կատատնե՛ր: Ճաւերժական բերանը մահատու է: Իրենք ողջ մեռելներ են, բայց մեռելներ կան, որ ողջ են: Ինոնք, որ համբուրեցին: Ու այս մեռելներուն վրայ ժամանակին չար ու վրէժխնդ-դիր վերարկուն բարբ է:

Ա՛հ, ընկերնե՛ր, մեր քաց ու ցեխոտ փողոցներուն մէջ, Մայիսի գիշե-

digitised by A.R.A.R.@

յով, ի՞նչ չատ են լրբենի չուներըը, որ կը հալեն գունչերնին տնկած լուանին, բայց կը գոհանան սատկած հաւու մը ճուտովը։ Այդ չուներըը ինչպէս կը կոշուին։ Սմէն մարդ քող անուանէ իրեն համար։

Ու սախիս չար ու մանկական կատակ մը, բայց սմէն կատակ կը մնկնի ճշմարտութեան հառագայթէ մը։ Սմէն մարդ քող փնտռէ այդ հառագայթը։

***

Ուռուցիկ, գաւառիկ, սիմպար ու վսանգաւոր ցնորք՝ արուեստի լսյնատարած ու խորունկ գետը իր յսւիտենական հունէն գուրս հանել ուզելը ու պայն տանիլ նետելը առօրեայ կեանքին ճղճիմ մտահոգութիւններուն, ժամանակաւորին, պատմանպզրականին, քաղաքական ու ընկերային հասարակ ու առօրեայ ճշմարտութեանց ու խառնաչփոթութեանց ճահիճին մէջ։

Արուեստը ծագում կ'առնէ երեք յսւերժական ու մարդկայնօրէն անապարա, անհամմանօրէն յարափոփոխ (իրենց արտայայտութեան ձեւին մէջ), բայց անհերքելիօրէն նոյն (իրենց էութեան մէջ), իրենց ընթացքին ու գծած կարելիութիւններուն մէջ, չքնոյն, յարաշարժ, հասուն ու կայուն նոյն ատեն, տարածութիւնները ու հորիզոնները դրկող, ժամանակին անդսատաններուն մէջ իրենց յսւերժութեան պորտին վրայ իրենց դրօշակը տնկած ու տիեզերքի բոլոր քարայրներէն ու մարդկային հոգիի բոլոր ամբարտակներէն անցնող, երեք բեղմնաւոր ու անվախճան ներչնչումի ակերէ, որ կը կոչուին՝ ստուպոլիֆ, սէր ու ամիուսնի քնոպֆ։

Արուեստը այսպէս ծնելով՝ այս երեք անմահական ու հեթանոս ծիծեռնին, հզօր, տիրապետող, առնական, վրէժխնդիր (բոլոր անոնց դէմ, որ հոգիսն քաշել կ'ուզեն իր անսահման փառաւորութեան առջեւ), լուրջ, ծանր, խոր, խազաղ՝ առանց հառարակաց ըլլալու, լայն, խոշոր ու խմաւոտուն աշխերով (ուր բոլոր գոյները ու երանգները պիտի հասնին, իրենց վախճանական ու ամբողջական իմաստին), հարուստ ու հարագատ ականջներով (ուր պիտի գան ու ներդաշնակուին բոլոր ձայները ու մրմունջները յանուն մեծ ու համայնապարփակ երգի մը), այս արուեստը ահա, որ կը հաւատայ անհատնութեան, յսւերժութեան, անհերքելի լոյսին, խոր ու բեղմնաւոր խաւարին, մարդկային հոգիի անկշռելի ու դերագոյն ճակատագրին, այս արուեստը կ'ըսեմ ես, որ կը նայի վար մեծ ու հպարտ լինելէ մը (իմաստութեան ու յսւերժութեան Մասիսը մեր), մուք, անոխերջանալի, կորովի, սարսափելի այս արուեստը՝ մեծագոյն ու սմէնէն անկորնչելի ծառն է, որ տուած է մարդկային հողը, անյիշատակ խաւարին մէջէն մինչեւ մեր քոս ու քաց օրերը։ Յոնարհինք մեր տխուր գլուխները այս հսկային առջեւ ու արհամարհենք ապուշները, ծոյլերը, երկչոտները, վատերը, խաբեբաները, որ կը գոհանան՝

Անհերքելիին փոխարէն՝ քանձր ու առօրեայ ճշմարտութեամբ։

Ցաւերնականին փոխարէն՝ պոռնիկ ու աղքատ ներկայով։

Ցաւերժաբարոյ ու գերխմատ լոյսին փոխարէն՝ սուտ ու քչուառական էլեկտրական լոյսի կտուցով մը։

Եղերական ու մահատուռ գինովութեան ակահակին փոխարէն՝ հասարակ բաժակ մը ապսէնթով։

Ու վերջապէս, արուեստի աղտոտ, մաքուր ու քրքռուն մսերով գիւղական փոխարէն՝ մեր մուք առօրեայէն ծնած չարչարուած մսերով ու չիլ չնծուհիի մը մսմսիով, որուն տիմար, բայց տաղանդաւոր ու նաեւ եղկելի բաւտր հոմանին Զարենցը պիտի ըլլայ մեր գրականութեան մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

⁂

(Խօսինք պարզ, հոգի լեզուով)։

Երեւանի մեր բոպիկ ընկերները կ'ըսեն, թէ իրենց ճշմարտութիւնն է միակ ճշմարտութիւնը։ Ու այդ ճշմարտութենէն մեկնող արուեստն է իսկական արուեստը։ Կ'ըսեն՝ այս է մեր լոյսը ու այս լոյսը ամէնէն հարազատ ու ազնիւ լոյսն է։ Գեղջուկի բառի ու հատու լեզուով՝ հարցս աշխարհի ամէնէն չքնաղ հարցն է։ Շատ բարի։ Բայց գեղջուկը չտեսաւ բոլոր միւս հարցները ու գեղեցկութիւնը կիներուն վրայ բացարձակ չէ։ Գեղջուկը քող ըսէ՝ իմ առհմանիներուս մէջ, ինծի համար ամէնէն չքնաղ հարսը իմ հարսս է։

Ինծի համար, որ բոլոր լոյսերուն ու գոյներուն նայեցան ու գոյներէն յետոյ երանգներուն իմաստը ու քաղցուն նրբութիւնները ըմբռնեցին, անոնք, որ բոլոր ձայներուն բանաստեղծութիւնը ու չէշտերը հասկցան, անոնք, որ բոլոր ծաղիկները ու բոլոր մարմինները հոտառեցին ունգունքներով։ Մեծերը, որոնց հասակը ոչ ոք կ'ուրանայ։ Արուեստի խոնարհ, բայց հարուստ գուժներ, որոնց հետաքրքրը ու անաղուխեան զգուխքիւնը ոչ ոք կը ժխտէ, ըսին, որ այս ծաղիկին յատկութիւնը այս է, երանգը՝ այս, բուրումը՝ այս, բայց չըսին, թէ այս անմահական ծաղիկն է։

Անոնք, որ անապատէ մը եկան ու տեսան առաջին ծաղիկը, ըսին, որ կար ու չկար այդ ծաղիկը կար։ Ծաղիկը ուղտափուշ, աղքատ ու չար ծաղիկ մըն էր։ Հիմա բարի մարդիկ այդ բոպիկներուն ու անօթիներուն վրան կը տեսան՝ վարդ ու մեխակ, ամբոյլ ու նարգիս։ Հարթուկ ու մոլուշածաղիկ։ Մասուր ու յակինթածաղիկ, բայց անապատի բոպիկները կ'ըսեն, որ կայ–չկայ ուղտափուշի ծաղիկը կայ։ Եթանելի սխմաքներ, որ խոշոր ձայնով ուրիշներուն վրայ խնդալ գիտեն։

⁂

(Խօսինք լրջօրէն ու հրեայի լեզուով)։

Ու տակաւին երեւանի մեր բոպիկ տղաքը կ'ըսեն, թէ այն արուեստը, որ չի ծառայեր մարդկութեան անժխտելի չահերուն՝ արուեստ չէ, հապա պոռնկութիւն։ Ու անշուշտ մարդկութիւն ըսելով պէտք է հասկնանք բոլոր անոնք, որոնց ազնիւ ուսերուն վրայ կը հանգչի աշխարհը։ Բոլոր աշխատանքի գերիները։ Բոլոր զարնուածները, որ զարնուած մնացին։ Մարաւնները, որ չյաղեցան։ Սիրահարները, որ չկրցան սիրել (ժամանակ չունեցան)։ Ահ, ի հարկէ, ընկերնե՛ր, այն արուեստը, որ չի ծառայեր այս աշխատասուր, այսինքն՝ ազնիւ հողէ կոփուած մարդկութեան գերագոյն չահերուն, արուեստ չէ, հապա պոռնկութիւն։ Բայց որո՞նք են այդ անժխտելի ու գերագոյն չահերը։ Բոլորա՞ն կ'ուզենք ու կը յաւակնինք ծառայել այդ չահերուն, որովհետեւ եթէ արուեստը անպայման պարտաւոր է ծառայել վաղանցուկ չահերու, հապա ուրեմն ոճիր պիտի ըլլար ծառայել չնչական ու ամէն հաւատքէ ու սրբութենէ պարպուած դրամատիրութեան յետին նպատակներուն։

Երկրպագենք խոնարհ ճակատներով, բայց գիտնանք, թէ որո՞ւ։ Ծառայենք արուեստին, հաւատալով, որ պիտի ծառայած ըլլանք այդպէսով խոյտուկ ու մեծ ճշմարտութեան մը։ Մեծ լինելիութեան մը, որ մեկ է։

Երեւանցիները կ'ըսեն, թէ մեր ճշմարտութիւնը տատ է, եւ թէ՝ խրենցն է իսկական ճշմարտութիւնը։ Ցաւիտենական անհերքելին։ Ա՛յն՝ որ ծրնտու, բայց պիտի չմեռնի։ Իրա՞ւ։ Ու մենք՝ որ Հայաստանի Հանրապետութեան խոնարհ ու տարագիր քաղաքացիներ ենք, մենք՝ իսկական ընշազուրկներ՝ բաղդատած երկիր ու արտ ունեցող մեր հայրենակիցներուն (մեզ, որ

digitised by A.R.A.R.@

կը մերժեն), մենք՝ փողոցի տրտում տղաք, որ ճշմարտութեան գաւանութիւնը գիտենք, կ'ըսենք իրենց առանց չարութեան ու ծաղրի.

— Ձեր ճշմարտութիւնը, քաղքենի՛ ընկերներ (որովհետեւ դուք էք, որ կը վայելէք կառավարութեան չուքը ու փօրութիւնը ու ձեր բարեկեցութեան բաղմոցներուն վրայ հանգստօրէն կը բարբանջէք), առօրեայ ճշմարտութիւնն է, խակ մենք կը ձգտինք առօրեայէն դուրս ու առօրեայէն վեր, անցեալին, ներկային ու ապագային վրայ իշխող, անժխտելի ու անուրանալի, խորապէս մարդկային ու մարդկայնօրէն ամբողջական ճշմարտութեան: Ձերը այդ ճշմարտութեան մէկ ազքատ ծուէնն է միայն:

Որովհետեւ ընկերային յառաջդիմութիւնը կը նմանի, աչխարհի սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, պարբերական կոատրակի մը, որ վախճանի չի հասնիր: Բաժնեցէք հինգը երեքով, հաւաքեցէք աչխարհի բոլոր հաշուականները, պրագիրները, տոմարակալները, գրամատան բոլոր պաչտօնեաները, գործի լծեցէք բոլոր հրեաները, բոլոր վաճեցիները, ու հասէք, եթէ կրնաք, կատարեալ քանորդին: Իւրաքանչիւր ճիգէ յետոյ պիտի հասնիք արդիւնքի մը, որ կատարեալին աւելի մօտ պիտի ըլլայ, բայց երբէք կատարեալը: Այսպէս՝

Անկատար մարդկութիւնը	Ճշմարտութիւնը փնտռող յեղափոխական միտք ու ճիգ									
	Ցաւէտ անկատար հաճորդ									
. . . . .	. .	.	.	.	.	.	.	.	.	.
. . . .	. .	.	.	.	.	.	.	.	.	.
. . . .	. .	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Ցաւիտենական	. .	Ցաւիտենական յեղափոխութիւն	.	Իտէալական պետութիւն	.	Ընկերվարական համայնք	.	Համայնավար յեղափոխութիւն	.	վերջ՛
ու ճակատագրա-	. .									
կան մնացորդը	. .									

Ու հիմա դուք կ'ըսէք մեզի՝ ծառայեցէ՛ք համայնավար ճշմարտութեան, որ վերջնական ճշմարտութիւնն է: Ձէ՞ք տեսներ, կարճատես ընկերներ, որ մարդկութիւնը չէ սպառած իր ճամբան: Որ մարդկութեան պատմական ու հակատագրական պարտականութիւնն է՝ անընդհատ ճգտիլ աւելի կատարեալին մօտ, աւելի վախճանական, աւելի ճշմարիտ ճշմարտութեան: Այնտեղ կը ծառայէ այդ խոր ու անժխտելի խոյանքին դէպի կատարեալը: Խակ դուք կ'ուզէք, որ ծառայէ առաւել կամ նուազ վիճելի արդիւնքի մը:

Մենք կ'երկրպագենք դեղեցկութեան, որ ճշմարիտ է եւ որ մարմին չունի, խակ դուք կ'ուզէք, որ ստրկանանք առանց երկիւղածութեան՝ կնոջ մը ստրկու, որ այդ անմահ դեղեցկութեան վաղանցուկ ու մահկանացու ձեւն է միայն:

Ու ասոր կ'ըսեն՝ թուաբանութիւն առ ի գործածութիւն բժամիտ խափչիկներու, որ արուեստի տրտութենը նոր պիտի տորմին:

***

Այսուհանդերձ, մենք համբերութեամբ մտիկ կ'ընենք ամէն անկեղծ մարդու, որ ճշմարտութեան անունէն կը խօսի: Մենք համայնավար չենք՝ ճշմարտութիւնը մենաչնորհ ընելու համար:

ՎԱՉԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՂՋԻԿԸ

Ձյէհիրը…
Այդ ի՞նչ էր·
Կպնգնել էր — նայում էր խօսողին·
Աչքերում… նստել էր գիւղի կոմբջիջը՝
Տագնապը,
Կրգիռը,
Կամքը հոգի:

Եկել էր գիւղից,
Հազիւ ուշեներ ճա — տասնուր տարի:
Գիւղի կոմբջիջը
Էրկել էր աղչկան
Համագումարի:

Աղջիկը շիկնել էր:
Կարծում էի՝ սիրո՞ւց էր նրա կարմրութիւնը…
Օ, ո՛չ·—
Նա լսում էր շրջի շշուկները·
Զգում էր, որ սիրտը ուռչում է, պայթում է:

Բանուոր էր խօսողը:
Ու խօսքը — ճմաճ էր երգի:
Լսում էր աղչիկը — եւ տաք կողերում իր
Զգում էր մի ֆա՛զցր գրգիռ…

Այդ ի՞նչ էր,
Այդ ի՞նչ էր,
Այդ ի՞նչ էր վերջապէս· —
Լսում էր ճռիճչը մաճի·
Կրծքի մէջ յոյզը կտրել էր կապից·
Կրծքի մէջ — ադմուկը տագնապի·
Թուաց թէ՝ մի բան կայ, —
Ցուզում է, յուզում է, յուզում է կռկերը —

Ուզում է ասի…
Նմաճ էր
Նո՛ր
Օրօրի…
Տեսնում էր՝ հերկը, առուն…
Արեւը լծուել էր արօրին…
Արեւը՝ եզ ահագին —
Քաշում էր արօրը արեւածագի·
Ու սիլտը… պայթում էր:
Տագնա՞պ էր,
Տա՞պ էր,
Կրգի՞ռ…
— Օ, ո՛չ·
Մօտենում էր երաճ — մայրութիւնը…
Ծնում էր — ճո՛ր մի երկիր!…

ԵԼԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ

Ներկէ Չարենցի այս վերնատառերդ առաջին անգամ հրեւցաւ «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 16 Յունիս 1922 համարին մէջ եւ նոյն տարին մասնակցեցաւ արտասահմանեան մեր քերթերուն կրկնմէ՝ գրաւական այլասերման իրրեւ ապացոյց եղած:

Վազգէն Շուշանեան հատուածաբար Չարենցի կոմբջիչին այս անյայտ չորադրանքը նկատի ունէր եւ Արով-մարմիներու հետ զրուցակցած ատեն ըսած էր թէ ամուսնի պէս անամօսին միւս գունդերը, երբ նախընթաց էլերուն ուշադրութեան յանձնուած վերնատուն մտանին խորագրեալ յօդուածին մէջ կը գրէր·

«Ու վերջապէս արուեստի աղաս, մաճառ ու բրքռան գիւղուհիին փոխարէն՝ մեր մարքառօգոյէն ծնած չարչարուած մանրով ու շիլ ցնծուիիի մը մարմնով կինը, որուն սխմար բայց առագնդաւար ու ճաճ հոգեթռաւար հոմանին Չարենցը պիտի ըլլայ մեր գրականութեան մէջ»:

Իր տագանդը հռետոռած գէմք էր Չարենց եւ հիւղ այդ պատճառով օրուան առագնորը, ինչպէս նաեւ հրեխտատրդ Շուշանեանները բրտօրէն խարանեցին «հոգեվերաւոր հոմանին գառնալու» անոր կոմունարութիւնը: Բարեբախտաբար Չարենց չուտ ճեռք քաշեց «առմաճառանոէրդեան իր մոլութիւններէն եւ «վերատաքցնելի լոյսերով մոռաւ իր տարերքին հարազատ հոհերն մէջ, — «Գիրք ճանապարհի»:

Այդ լոյսերով ոգեզուած ճառնապարհորդին հանգէպ Շուշանեան ապրեցաւ մեծ հիացում մը, որուն մէկ արձագանգը մատնանշած ենք «Հայկ պոեսին եր» արտրուած «Բագինի» բացատիկին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

ՍԻՐՈՅ ՔՈՂԱՐԿՈՒԱԾ ԵՆԹԱՇԽԱՐՀԸ

Զգացումներու եւ զգայութիւններու թաւնարաւիմ մըն է վազգէն Շուշանեանի գրական աշխարհը: Ապրումներու հարթագոյն դրեւորում մը՝ ինքզինքէն մեկնող ու իր անձին վերադարձող երիտասարդ հեղինակին խօսքը, ուղղուած՝ իր ներդաշնակիցներուն:

Հեղինակի ու գործի գրեթէ ամբողջական մերձեցումով ու սիրոյ զգացումով քաղարկուած կը ներկայանայ Շուշանեան մարգը՝ իր նկարագրի ամբողջական գիծերով:

Եւ կինը առանցքն է իր գրականութեան:

Անոր չուրջ է, որ ծնունդ կ'առնեն ապրումները, անոր ներկայութիւնը կը դառնայ մղիչ ուժը տպաւորներու տեսային ու սիրային յաղթահարումներուն: Երեւոյթներու այս արտաքին պատկերին ներքեւ, տակաւին, գոյութիւն ունի զգայական էնթաշխարհ մը, կապուած՝ տան, հողի ու միջավայրի հարթագոյութեան, որոնց բացակայութիւնը արմատախիլ տունկի մը կը վերածէ գինք: Անցեալին չգոյութիւնը, անկէ անմերձաւործօրէն կարուած ըլլալու իրականութիւնը կը խռովէ իր հոգին ու կը մղէ գինք կեանքի ներկայումով անյագ սիրոյ մը յայտնութեան:

Առանձնաբար զարգացող գործեր չեն Շուշանեանի գործերը, այլ՝ մէկը մէւսին բնական չարունակութիւնը թուացող կեանքի մը պատմութիւնը, պատանութենէն մինչեւ հրիտասարդութիւն, սեռային զգումներէն մինչեւ անկեղծ ու մարդու սիրոյ մը յայտնութիւնը:

Անոր ներաշխարհը ներախարհն է որ տղու մը, որ, տունն ու հայրենիքը կորնչուցած՝ ինքզինք կը գտնէ օտար քաղաքներու դաժանութեան մէջ:

«... Օր մը յանկարծ օտար ու յշնամի ֆաշտի մը մէջ՝ ես զիս գտած եմ ոյր ու պանդուխտ ու շատ փաթրիկ ...»:

Արեւմտահայաստանի ու հայրենի տան քաղցրութիւնը ու անոնց հակադրուող ցուրտ ներկան՝ անհիւրընկալ ու օտար քաղաքներու մէջ, պատճառ կը դառնան, որ կանխահաս պատանին սիրելու եւ սիրուելու գաղանային ախորժակով մը նետուի կեանքին: Կը փորձէ սիրել կեանքը՝ սիրելով անոր ամէնէն ըզգայուն ու կենդանի տիպարը՝ կինը: Կը նետուի կեանքին յանդգնօրէն, անձնարձակ ապատութեամբ:

«... երիտասարդ ցնծոյգի մը պէս էի, որ երախակալ չ'ընդունիր»:

Կեանքի նկատմամբ իրապաշտ մօտեցում ունեցող հեղինակը, իր ամէն մէկ քայլափոխին կը հանդիպի անցեալին ու կ'ապրի անոր բացակայութեան գառնութիւնը:

«... Անցեալը շինեղ ապարանքի մը պէս է, որուն միակ բանալին գրպանս կը կրեմ: Անցեալը իմ պարտէզս է»:

Ճիչոզութեան աբսագ, քեական ու ամբողջական վերադարձով՝ Շուշանեան կը յիշէ ամէն մանրամասնութիւն, որ անցեալէն կու գայ: Փոքր ներապատում մը կը բաւէ, որ ան վերադառնայ անցեալին ու յիշէ այն ամէնը, որ կը բացակայի իր կեանքէն այժմ:

Տան, ծնողքի, հարազատներու եւ անմիջական շրջապատի կարօտը չէ միայն, որ կը խռովէ գինք, այլ՝ անկէ անդին ու աւելի խոր եւ զգայացունց կարօտն է հայրենի հողին, Հայաստանին:

«... Ի՞նչ շնորհ, ի՞նչ կարօտ, ի՞նչ դիւթանք, ի՞նչ անբացատրելի խորհուրդ այդ բառին մէջ իսկ,— Հայաստան»:

Հայոնիքէն բաժնուած ըլլալու իրողութիւնը ու անոր իբրեւ հետեւանք-որդութիւնն ու անորոշ կեանքի պատկերը պատճառ կը գառնան,

digitised by A.R.A.R.@

որ Շուչանեանի հերոսները իրենց ապրումներով չմնան անհատական հերոսի մը վիմակուած նեղ սահմաններուն մէջ, այլ դառնան հայ ժողովուրդի պատմութեան բարախուն սիրտը։ Պատմութիւն մը, որ, որոշ ժամանակաշրջանէ ու միջավայրէ մը անդին, պիտի կարենայ դիմանալ ու գոյատեւել՝ իր մէջ խըտացուցած ըլլալով հայ ժողովուրդի դարաւոր միշտը՝ հայրենապարծանքներ։

Անցեալը լոկ յուշ չէ Շուչանեանի համար, այլ՝ ներկային մէջ ապրող ներկայութիւն, որ երկուութիւն մը կը ստեղծէ իր մէջ ու կը մթագնէ իր առօրեան։ Անցեալի յաճախանքը յոռետեսութեան կը մղէ զինք։ Հետզհետէ կը զգայ, թէ օրերը ազբատ են, գուրկ՝ հոգեկան մաքուր յուզումներէ, խոովքէ ու բանաստեղծութենէ։

«Ա՛հ, վստահ եմ, եթէ ծնելէ առաջ մեզմէ իւրաքանչիւրին կարելի ըլլար բաշխարել կեանքը, ճկարաձգել ցաւի այս տունը, որ աշխարհն է, վստահ եմ՝ որ մեզմէ շատեր պիտի մերժէին գալ, պիտի մերժէին իրենց մօր անուշ կուրծքը»։

Հակառակ կեանքի նկատմամբ իր ունեցած յոռետես վերաբերումին, ան կարողութիւնը ունի կեանքի դաժանութեան հետ հաշտուելու եւ ինքզինք դէպքերէն վեր դասելու։

«... Կրնա՞ր միթէ գիտնալ, այդ տարիքին, թէ կեանքը վերի է յաճախ եւ խմաստութիւնը այդ վերիերուն հետ հաշտուիլն է»։

Անհրաժեշտ մխակ հարստութիւնը երիտասարդութիւնն է, որ որբ եւ հայրենապուրկ այս տղուն կեանքը կը դունաւորէ։ Ապահան խելացնոր վազքը կը կենդանացնէ իր այլապէս մռայլ օրերը։ Երիտասարդներ են իր հերոսները, որոնց կեանքը կը պատկերացուի միայն ու միայն երիտասարդութեան շրջանին մէջ։ Սիրոյ տարերքով ընթացող ու անոր միջոցով պատապարտուող աղջիկներ են անոնց, որոնք կը բացուին կեանքին եւ չենք գիտեր, թէ ապ եւ ինչպիսի վախճան մը կ'ունենան։ Կեանքի ամէնէն յանդուգն, կարճ ու միաժամանակ կենսունակ ճակատագրական ժամանակաշրջանի մը վրայ լոյս սրծակող Շուչանեանի տողերը կը յուզեն մերօրեայ երիտասարդութիւնը՝ իրենց անմիջականութեամբ ու այժմէականութեամբ։

«... Ո՞վ է հարուստը, ասո՞ւի, թէ սիրահար ու երիտասարդ տղան, որ գլխարաց կ'անցնին փողոցներէն, իրենց այրերուն մէջ մեծ հրդեհով մը ու պատրաստ ապու ձէոմերով գրկելու ամէն աէր, որ իրենց կը ժպտի»։

Երիտասարդութիւնն ու սիրոյ զգայումը կը դրսեւորուին կնոջ պատկերով։ Իր դատարկ հոգին կը փարի կնոջ, որ լոկ ֆիզիքական ներկայութիւն չէ, այլ՝ անկէ անդին, ամբողջ անցեալ մը իր մէջ վերապրեցնող ու անցեալի հարազատ ապրումներուն զգայնութիւնը փոխանցող տարը։ Ան մերթ կը ներկայանայ իբրեւ հոգատար ու դրուվարի մայր ու քոյր, մերթ՝ իբրեւ պոռնիկ, եւ մերթ՝ իբրեւ սիրոյ անմեղ զգայուն։ Բոլոր պարագաներուն, ի յայտ կու գայ ֆիզիքական ու հոգեկան ծարաւին յագուրդ տալու անգերազանցելի ձգտում մը։

Ամբողջական գիտակցութեամբը կեանքին ու իր ներքին ակցութեան մէջ հարուստ ու սիրելի անցեալով մը, իր խորհրդածութիւններով, նամակներով ու օրագրութիւններով՝ Շուչանեան կը պատկերացնէ 20րդ դարու ցեխին մէջ ինկած, հայրենապուրկ ու որբ տըղաքը, որոնք օրերու ցրտութեան հետ հետզհետէ կ'ապականին։

Ամբողջական գրվածք մը ապրող երիտասարդութեան ճակատագիրն ու անոր պրականութիւնը։

Սիրելու եւ սիրուելու անյագ պատրանքով մը մխիթարուիլ փորձող երիտասարդ հոգիներու պայքարը։

ՆԱԶ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԵՐ ՆՈՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Նորևրը եւ նորերուն նպատակները օր առաջ ընթերցողին ներկայացնելու տենչը մասնագրութենէ մը առաջուան՝ զոր իր առաջին երիտասարդութեան սեմին գտնուող Վազգէն Շուշանեան նախաձեռնեց յորջ մը հանդիպումներու, որոնք կրնցան Պուէրթօ Քնաուսարդեան մէջ եւ ընդհատուցան, ափսոս, հանդէսին փակման հետ։

Իրրեւ նոյն՝ առաջ կը ներկայացնենք այդ հանդիպումներէն երկուքին առիթով Շուշանեանի կատարած հատատումներն ու ընդհանրացումները՝

ՕՀԱՆ ԿԱՐՕ

Արձակագիր-բանաստեղծ Օհան Կարոն, որ գրեթէ անծանօթ դէմք մըն է հայ ընթերցող հասարակութեան համար՝ կը պատկանի գրողներու այն դասակարգին, որոնք նախ քան հրապարակ իջնելը, կը նախապատրաստեն յարատեւ ու յամառ աշխատանքի դնով ինքզինքին զգուշօրէն ներքարկել, սրբագրել, մինչեւ որ հասնին արդիւնքի մը, որ իրենց դժուարհամ ճաշակին գոհացում տայ։

*Փարիզի մէջ երկու տարիէ ի վեր հրատարակուող գրողները, արուեստագէտները «Գրական հաւաքոյթ» անունով հանդիպումներ կ'ունենան, ուր իրենցմէ իւրաքանչիւրը կը բերէ իր ստեղծագործութիւնը՝ ընկերներուն դատաստանին ենթարկելու, անոնց կարծիքը լսելու համար։ Այս հաւաքոյթներէն մէկուն մէջ էր, որ հանդիպեցանք Օհան Կարոյի գործերը։ Թաւրիզէն եկած արուեստասէր տղայ մը, որ Ամերիկա պիտի երթար՝ իր հետը կը տանէր Օհան Կարոյի մէկ գիրքը՝ «Փիրկաթին» խորագրով օրագիր մը հրատարակելու համար։ Մենք բերտւ կարդաց։ Առաջին ընթերցումէն խոկ համակրութեան այլեւ մը բարձրացաւ ամէն կողմէ։ Քիչ անգամ կը պատահէր, որ որեւէ գործ այդքան բուռն համակրանքի կ'արժանանար. գոյն չխրեցին միայն երկու հոգի։ Ի վերջոյ գիրքը յանձնուեցաւ Վ. Ահարոնեանին, որպէսզի կարդայ գայն ու յայտնէ անգամ մը եւ յայտնէ անգամ մը եւ յայտնէ անգամ մը եւ

է, որ քիչ մը չտեղաւորուած կը զգայ ինքզինքը մեր ազգակայարոյց աշխարհին մէջ։ Իրեն օտար կը թուին մեր չարժուձեւերը ու կը փնտռէ բան մը, որ չի դըտներ հոս մեր մէջ, — ներդաշնակութիւնը մարդոց բոլոր հոգիներուն, խաղաղութիւնը, որ բարութեան շափ քաղցր է ու բեղմնաւոր։

Օհան կարոյի ամբողջ գործին մէջ չէն՝ քաղցր ու խելօք կարկաչիւնով կը վազէ խաղաղութեան ու բարութեան, համաչնակաև ներդաշնակութեան, մեղմութեան ու անչիշատութեան բեղմնաւոր վտակ մը։ Օհան կարոյի երգը արեգակի պէս բոլորին է, բոլորին սրտին ծօսիկ Փորվհետև հարազատ է ու բնական, բայց մա՛նաւանդ ներմին։

Իր քրիստոնեայ–արեւելցիի հոգին մեղի պատմելու համար՝ ան կրցած է մեր հինաւուրց լեզուին բառերով սահեցնել ոճ մը, որ ներդաշնակ է ու հոգեկան ու մա՛նաւանդ արտայայտիչ ու քրքջուն։ Արեւմտահայ լեզուն քիչ անգամ այդքան մեղմութիւն ու քաղցրութիւն է հագած՝ երիտասարդ գրողի մը գրչին տակ, որքան այսաեղ։

Ու ահա մեզի օրինակ մը, փոքրիկ երգ մը, որուն իւրաքանչիւր տողին մեջ ու խելօք ջերմութիւն մը կը ծաւալի եւ որ, անկախ իր համառօտն՝ արժէքաւոր է իր ներդաշնակութեամբը ու քաղցրութեամբը։ Ու երբ բանաստեղծը «ցրտահար ու մրսկանդ Քոչնիկին հետ կը խօսի անչիշտ մեղադրանքով մը՝ չեմ գիտեր ինչո՛ւ իմ միտքս կ'երթայ մեր բոլոր տարաղէրներուն, որոնք «երիտասարդ ու հաւատարիմ» քիւրը ունէին ու օտար «անողոք» սեմերու վրայ քիւաթափ են ահա։

«Սրիտասարդ ու հաւատարիմ քիւրը ունե՞ր։ ինչո՞ւ իրաժարեցար հաբաւը մեկնող Ֆու երամէդ ու սառնամանիֆներու այս սահմաններուն մէջ մնացիր, յաղաղած իմ քոչնիկ։

«Ցաւէտ փարքամ ու ասպիջական գաշտերու սեղանը ֆեզ համար էր եւ տակայն արհամարհուած փշրանքներով բաւականացար դուն ու մուրացիկ ես հիմա...

«Անցուդարձի ճամբայ ու խորտակուած լուսամուտներով այս սենեակիս մէջ ինչպէ՞ս ոդդեգրեմ ֆեզ եւ ուսկի՞ց ճարեմ անձամբօք ու հագուագիւտ հունտեր Ֆու համր ու անթարգմանելի ախորժակիդ համար...

«Երբ մրսկան ու դիւրաբեկ սիրտ մը ունե՞իր, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ հրաժարեցար հարաւը մեկնող Ֆու երամէդ եւ հիւսիսին դրացի այս ափերուն վրայ մնացիր՝ ցրտահար իմ քոչնիկ»։

Իր յուզումներու կրակը գրեթէ մչտ ներսէն կու գայ. իր երգը հոգի է, անհիւթ, անշօշափելի զգայնութիւններու քրքիջը, որ բնութեան լարերուն վրայ կը խաղայ երբեմն, որ կը հպանցի քնքշութեան ու կը թռչի։

Իր կեանքը հասկնալու ու զայն սպրելու եղանակը նոյնպէս հոգեկան է մեր, ժամանակի նիւթապաշտ ըմբռնողութեան հիմնոյին հակառակ։ Մինչդեռ ամէն մարդ, ամէնուրեք առնձնակօրէն կը վազէ աչխարհի բարիքներէն առաւելագոյնը խլելու համար, այս հայ տղան կու գայ մեղի ըսելու, որ երջանկութիւնը չատ բարիք ապահովելուն մէջ չէ, հապա մեր հոգիին խորը կուտակուած ու մեղի անծանօթ գանձերը գտնելու ու գանոնք բոլորին հետ սպառելուն մէջ։ Հապա մեր հոգիին չնորհքները բոլորին առջեւ բանալուն ու մեր ուրախութիւններն ու մեր չնորհքները բոլորին հետ կիսելուն մէջ։

Բարութեան ու խաղաղութեան այս ըմբռնումը նոր չէ անշուշտ, բայց մեր գրականութեան մէջ նոր է, որ կ'երգուի այսքան չնորհալի ու խելօք արտայքնով։ Օհան կարօ մեր ոսկեպսիկ դարուն մէջ զայն կրցած է երգել այնքան ջերմութեամբ, արիւնով ու անկեղծութեամբ, որ մեզ կրցած է փրկել իր մեղմութիւնը հեգնելու կոպտութենէն։

Ծուղիչ չէ՞ սա հրաւէրը, որ մեզի կը առջիկնէ քաղցրութիւնը մարդոց հետ խաղաղօրէն ապրելուն ու մեր ունեցածը եղբայրօրէն բաժնելուն։

digitised by A.R.A.R.@

ՀՐԱՉ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

Մեր նորագոյն գրականութիւնը առհասարակ բախտաւոր չեղաւ արձակով՝ ըլլայ երկրէն ներս, ըլլայ երկրէն դուրս: Արուեստագէտի խառնուածք ունեցող իւրաքանչիւր երիտասարդ մեր մէջ խղճի պարտք կը սեպէ նախքան ուրիշ սեռերու ժեռք զարնելը՝ քանաստեղծութիւններ գրել: Ամբողջ հայ գրականութիւնը, մա՛նաւանդ արեւմտահայկականը ուսուցոյց են առոր: Բանաստեղծները մեր մէջ միշտ առատ են եղած քաղցրամեմ ապաքաղաքներուն ու արձակագիրներն ալ իրենց գրական գործունէութեան սկիզբին միշտ ալ քանաստեղծութիւն գրած են: Ասոր համար է, որ իւրաքանչիւր նոր ու տաղանդաւոր արձակագրի մը յայտնութիւնը մանաւանդ կ'ուրախացնէ մեզ:

Հրաչ Ջարդարեանը վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին յայտնուող արձակագիրներէն մէկը եղաւ: Վիեննայի «Վեբզ»ը եւ «Հայրենիք» ամսագիրը մեզի բերին արդէն իսկ իր հունը գտած այս արուեստագէտը, որ մինչեւ այդ կը խարխափէր:

Համաատելէն յետոյ, որ իր հարազատ ու բարի արձակով տիրական դէմքը ըլլալ կը ձգտի գաղութահայ գրականութեան մէջ՝ Հրաչ Ջարդարեանի անունը յիշատակելի է որպէս լաւագոյն երիտասարդ արձակագիրներէն մէկուկէսը, որ հաւատակ ուղղութեամբ կը չարժի ու մեզի կ'աչխատի տալ քաղաքը ու քաղաքի մարդոց բարդ ու խորունկ հոգին, հետեւելով վերլուծական կամ հոգեբանական վէպի վարպետներուն: Ու մինչեւ համաատեղը իր տիպերը կը վերցնէ գիւղէն, աւելի չուտ՝ հայ գիւղէն, Հրաչ Ջարդարեան, ընդհակառակն, մեզի կու տայ մեծ քաղաքներու ազմուկին մէջ քաւալող մարդոց հոգին, առոր համար ալ իր տիպերը առհասարակ օտարներ են, որովհետեւ հայ կեանքը մինչեւ հիմա չէ տուած մեծ քաղաքներու տենդաբչաւ ու բարդ կեանքին արտայայտութիւնը եղող տիպեր: Դժուար եւ դուր պիտի ըլլար իր մինչեւ հիմա հրատարակուած պատմուածքներուն եւ նորավէպերուն վրայ մանրազնին աչք մը պտըտցնելը. իսկ քանի մը նկատումով մը անցնիլը առնուազն անպատեհ է աչխատանքի մը համեմատ, որ իր ծաւալովը նաեւ յարգանքի կը կանչէ մեզ: Մա՛նաւանդ երբ նկատի առնենք հանգամանքները ու պարագաները, ուր կ'աչխատի Հ. Ջարդարեան:

ՎԱՉԻԿ ՇԱՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ԵՒ ԿԻՆԸ»

Այս վերնագիրը քիչ մը չի ատեղծեր մթնոլորտ եւ չի գրգռեր երեւակայութիւնը, սակայն ճշգրիտ կերպով կը սահմանէ գործին պարունակութիւնը և մեկ թեժան՝ կինը, աւելի ճիշդ՝ մեկ–ոսկորէ կինը եւ քիչ մըն ալ անոր հոգին:

Իր նախաբանին մէջ, Շուշանեան կը բացատրէ այս գործին երկունքը եւ անոր կրած փոփոխութիւնները տարիներու ընթացքին:

Իր առաջին ձեւին մէջ, անիկա պիտի ըլլար սիրային վէպ մը, ինչպէս կը գրէն քանեմեայ երիտասարդները, երբ առաջին անգամ կ'ապրին սիրոյ փորձառութիւնը եւ կը կարծեն մէկ անգամէն հասկցած ըլլալ կնոջ բոլոր գաղտնիքները եւ սիրոյ լաբիւրինթոսին փաստուիները համբան: Սակայն, ժամանակի ընթացքին, ապրելէ ետք նոր փորձառութիւններ եւ ճանչնալէ ետք տարբեր կիներ, անոնք չուտով կ'անդրադառնան իրենց ծիծաղելի յանդգնութիւնն եւ պոհութիւն կու տան Աստուծոյ, որ վիրենք զերծ պահած է հրապարակութեան փորձութիւնէն:

Ուրեմն, սկզբնական շրջանին, Շուշանեանի այս գործը եղած է ոսանաւորներով զարդարուած դորձ մը, սիրային վէպ մը հասանաքար: Գրողները իրենց ապագրէզը ընդհանրապէս կը սկսին բանաստեղծական հատորով մը կամ հատորներով, յետոյ կ'անցնին արձակին: Հասանաքար նոյն ճամբէն քալած է Շուշանեան եւ կին էակին չուրջ իր առաջին տպաւորութիւնները արտայայտած է քերթուածով: Սակայն, քանի մը տարի ետք, այդ քերթուածները անտեղի նկատելով արդիական վէպի մը տապածքին, զանոնք մէկտեղած է հատորի մը մէջ, զոր վերնագրած է «Միրոյ ծամեր»:

«Երիտասարդական ներշնչման մը ու ինչ մը վիրաւորուած մարդու մտածումներու խորհուրդը, որ կը կարծեմ, թէ կը ներկայացնէ (այս աշխատութիւնը), համակրելի պիտի ընծայէ զայն ինձ», կը դրէ Վաղինէ Շուշանեան, 7 Մարտ 1934 Թուագրուած իր յառաջաբանին մէջ:

Մեր կարծիքով՝ քերթուածները անջատելու եւ արձակը պահելու այս որոշումը ո՛չ միայն խոհեմ է, այլեւ՝ գովելի: Իրովհետեւ պէտք է ընդունիլ, որ Շուշանեանի արձակը աւելի արտայայտիչ եւ աւելի բանաստեղծական է, քան իր բանաստեղծութիւնը:

Այս վերջնական ձեւին մէջ, գործը կրած է նաեւ աւելի խորունկ փոփոխութիւն: Շուշանեան վիպային մասը իջեցուցած է իր նուազագոյնին, գայն վերածելով քանի մը պերճախօս տեսարաններու, որոնք մեկնակէտ կը ծառայեն իր խորհրդածութիւններուն, մտորումներուն եւ քննչքներուն: Այդ տեսարաններուն մէջ կը տողանցեն մարդկային անոյշ սիլուէթներ, հազիւ ուրուագծուած, բայց միշտ հրապուրիչ կիներ: Հոն կ'ապրին մանաւանդ կնոջական երկու զէմքեր, Լիւսիք եւ Շաքէ, որոնք կը հանդիսանան հերինակին զգացումներու ձգողական երկու բեւեռները:

«Փարիզ կիներու բաղաքն է», ըսած է անգլիացի բանաստեղծ մը: Մենք ալ պիտի աւելցնենք՝ «Վրեւէլքը արուներու երկիրն է»:

Արեւէլքի մէջ զսպուած ցանկութիւնները կինը կը վերածեն տեսակ մը սատանայի կամ կուռքի: Բանաստեղծական

digitised by A.R.A.R.@

խառնուածք ունեցողներուն համար կինը՝ հրեշտակ կամ սատանայ, միշտ հըրապուրիչ է, միշտ վհատուած եւ միշտ պաշտելի: Մինչդեռ, հասարակ մարդոց համար կինը անկատար էակ մըն է, խաբերայ եւ անխիղճ, որ կարծես ստեղծըւած է մարդը մոլորեցնելու եւ սատապացըներլու նպատակով:

Սակայն Քո՛ Ափեւդէքի, Քո՛ Ափեւմուտքի եւ Քէ ամբողջ աշխարհի մէջ՝ կինը կը նկատուի առեղծուածային էակ մը՝ իր բարդ ներաշխարհով եւ անհասկընալի գաղանիքներով:

Իր ամբողջ պատանութիան եւ երիտասարդութեան տարիներուն, մարմնական հանոյքներէ զրկուած այս երիտասարդը յանկարծ ինքզինք կը գտնէ վայր մը, ուր կիները ամէն տեղ են, կը մատնակցին առօրեայ կեանքին եւ չեն քաշուիր բարեկամանալէ այլ մարդոց հետ:

«Կ'ուզէի պարել ապիկներու հետ, որ մարմնի գիտուն ու ըրիմի ցնցումներով արիւնդ կը հրդեհեն (...) եթէ իրանը թեթեւ մը շարժէ, ցանկութիւնը պիտի վրնջէ: Ջեռմս կ'ուզէի դնել մարմնիդ վրայ ու լալ: Սրտմիմիդ, մեռամահ գուլպաներուդ մէջ, կը նմանիմ գմայլելի անօթներու: Ձէ մէկ ամուսին կրնայ ինձ տալի ներքնութեամբ ու գիտուն գգուանիներով պիրել, բան ապօրէն հրիատապարդը՝ որ ես եմ»:

Գործը հապճեպ կերպով կարգացող նոյնիսկ ամէնէն պարկեշտ ու գիտակից ընթերցողը կրնայ մոլորիլ, որովհետեւ Շուշանեան տեւաբար կը ժխկացնէ կինը եւ կ'երգէ հեշտութեան եւ կիրքին անզսպելի ժողումները: Այդ նոյն տպաւորութիւնը ըրած են իրենց ընթերցողներուն վրայ Վիյոն, Գօտիէր, Վերլէն կամ Ափոլինէր:

Բայց այդ բանաստեղծները եւ անոնց հետ նաեւ Շուշանեան, այս բոլորը երգելով հանդերձ, կ'երբեմն աւելի հեռուները, մարդուն տեսանելի երեւոյթներէն անդին, մինչեւ յաւիտենական կնոջական նուիրիւնը, որուն տիպարները կը լուսաւորին կրօնքներու եւ դիցաբանութիւններու երկնամասիաները:

Բոլոր բանաստեղծները եւ արուեստագէտները չեչաը դրած են կնոջ երկուութեան վրայ՝ սկսելով Եւայէն ու Եւայի բոլոր ազջիկներէն, բացառելով Աստուածամօրը եւ սրբուհիները: Անոնք չեն անտեսած կնոջ քերուքիւնները, մա'նաւանդ անոնք, որ ստատպած ու վիրաւորուած են կնոջ փոփոխամտութենէն, քմահաճոյքէն եւ գաղտնապահութիւնէն: Իրենց ստատպանքի սուր ազդեցութեան տակ՝ անոնք կինը նմանցուցած են ստատնայէն, օձին եւ գայլ որակած են անոնք:

«Կիները կը վազեն խնդութեան հետեւէն, եւ կը փախչին իմաստութիներէն՝ ինչպէս թունաւոր անասուններէն», կը գրէ Էրասմուս:

«Մովը եւ ցամաքը ծնունդ կու տան մեծ թիւով վայրագ անասուններու, բայց կինը՝ այդ բոլոր վայրագ անասուններուն մեծագոյնն է», կը յայտարարէ յոյն բանաստեղծ Մենանդրոս:

«Կինը՝ հիւանդ երեխայ եւ տասներկու անգամ պիղծ», կ'որակէ Ալֆրէտ դը Վինյի:

Եթէ հաշուի չառնենք հնաթոռ գրողները եւ կողմնակալ փիլիսոփաները, պէտք է ըսել, որ բոլոր բանաստեղծները, հակառակ կիներու դէմ արժանած իրենց ոյաքներուն եւ անէծքներուն, կը նատեցներ չեն:

«Կինը՝ հիւանդ երեխայ եւ տասներկու անգամ պիղծ» որակող այդ նոյն Վինյին, ուրիշ քերթուածի մը մէջ, կ'ըսէ.

Գազգր ու վշտահար երեշտակ, որ
կը խօսի հառաչելով·
Կրակէ խօսքերդ կը շարժեն
բազմութիւնը·
Արցունքներդ կը լուան ճախատիճը
եւ ապերախտութիւնը:

«Մէկ կին կը պարտուցնէ բոլոր կիները աւուց համար, որ կը սիրեն զայն», կը յայտարարէ Վիլիէ տը Լ'Իլ-Ադամ:

Սակայն, Շուշանեանի պարագային, պիտի ընդգծենք Վիքթոր Հիւկոյի հիւացական ճիչը, որուն կ'արձագանգէ հայ դրողը.

Կնոջական մարմի՛ն, խոհա՛լ կաւ, ո՛վ հրաշալի՛ք:

digitised by A.R.A.R.@

Սիրոյ եւ ներշնչման աղբիւրը կիրքն է, մարմնական տենչանքը, որ, իր յաւերժական մակընթացութեամբ՝ արուն եւ էգը կր մղէ իրարու մխանալու եւ վերակազմելու այդ նախնական էակը, այդ կատարեալ անտրոկինը, միաժամանակ էգ եւ արու, որ իր մէջ կը խտացնէր արարչագործութեան բոլոր այլայլանութիւնները:

Ամրողջանալու, իրագործուելու ու կատարելագործուելու այդ տենդն է, որ արուն կը մղէ տիրանալու իր մեւս կէսին՝ էգին, եւ էգը կը մղէ յանձնուելու արուին:

Սիրահարներու աչխարհը բաժնուած է երկու գաղափարգի: Անոնց նպատակա կէտը նոյնն է՝ գտնել կատարեալ կինը եւ զայն սիրել, յաւիտեան: Սակայն եթէ նպատակը նոյնն է, ճամբաները եւ ոգեմտաւորութիւնները տարբեր են:

Առաջին գաղափարգը, որուն կ'ակնարկէ Վիլիէ որ Լ'Իլ-Ատամ իր «Մէկ կին» կին կը պարունակէ բոլոր կիներըն յատարերութեամբ՝ ան է, որ կը սիրէ զայն: Այս գաղափարգը պիտի կոչենք վերթերուակամները կամ փլատերակամները, որոնք իրենց կեանքին մէջ սիրեցին մէկ եւ միեւնոյն կինը եւ ապրեցան ու մեռան անոր յիշատակով: Երկրորդ գաղափարգը պիտի կոչենք տանճատակամները, որոնք այդ խէալ կնոջ հառնելու համար ճանչցան ու սիրեցին բազմաթիւ կիներ եւ մէկը լքեցին միւսին համար, առանց անդրադառնալու, որ այդ խէալ կինը յաճախ իրենց առաջին սիրուհին էր:

Այս խմաստով՝ Շուչանեանները կրնանք դասել առնժուանականներու շարքին, Ան ճանչցաւ դիւրամատչելի կիներ, պերճաղիճներ, պահանջկոտ կիներ, անմեքծենարիներ, առանց սակայն կարենալ գոհացնելու իր հոգիին ձգտումները, կատնելով, որ երբեք պիտի չկարենայ հանդիպիլ իր Շարլոթին, իր Էլվիրային, իր Օրելիային:

Բայց ո՞ւր փնտռել այդ կատարեալ կինը, անցեալի՞ն, ներկայի՞ն, թէ ապագային մէջ: Բանաստեղծները եւ արուեստագէտները պիտեն, որ կատարեալ կինը գտնելու համար պէտք է նախ գտնել կատարեալ աչխարհը: Բոլորն ալ դիտեն, որ այդ կատարեալ կինը ապրած է անցեալին մէջ, ժամանակներու սկիզբը, աշխարհի մը մէջ, որ կը կոչուի Եդեմ: Սակայն անցեալը կարելի է վերապրեցնել երեւակայութեամբ մեայն, ուստի՝ անկարելի է վերագառնալ նախնական եւ կատարեալ եւային: Բայց որովհետեւ բանաստեղծները մոգեր եւ կախարդներ են եւ կրնան բիւրեղացնել անցեալը եւ զուչակել ապագան, գիտեն այդ անկարելիութեան պարիսպը խորտակելու միջոցը: Կատարեալ էակները հոգին չի մեռնիր, այլ՝ կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ: Յաւիտենական եւան մեչտ ներկայ է, մեչտ կենդանի: Ան մեչտ կ'ապրի աչխարհի որեւէ մէկ անկիւնը, քերեւս մեր ապրած քաղին մէջ եւ անոր կը հանդիպինք յաճախ: Կը բաւէ պայն տեսնել ու ճանչնալ:

Վերթերականները եւ փլատերականները չատ կանուխէն կը տեսնեն, կը ճանչնան ու կը կատարին իրենց երազած կնոջ. իսկ տանժուանականները չատ ատելի պահանջկոտ ըլլալով՝ կը փնտռեն անդադար, կ'անցնին մէկէն մեւսը՝ դժբախտութիւններ եւ ողբերգութիւններ ձգելով իրենց ետեւ: Ճամբու վախճանին անոնք կ'անդրադառնան, որ ի զուր կըտրած են աչքան մէկոց, եւ թէ՝ իրենց հանդիպած կիներէն մէկը, ընդհանրապէս առաջինը, իրենց երաչնեբուն դիցուհին էր: Վերլէն կ'ըսէ.

Ցաեւախ կը տեսնեմ տարօրինակ
Եւ դիւթիչ երազը
Աննմանօրէն կնոջ մը, զոր կր սիրեմ
Եւ որ կը սիրէ զիս,
Ու ամէն անգամ, ուշքը չէ բաղորովին,
Եւ ո՛չ ալ տարբեր...

Իսկ ժերար որ նեբվալ կը գրէ.

Ցետոյ տիկին մը՝ իր պատուհանին առջեւ՝
Սեւաչեայ ու խարտիշահեր, միջահաս
դարեան հագուստներով,
Ջոր, հաւանօտաբար, ուրիշ կեանքի մը
ընթացքին,
Տեսած եմ արդէն եւ զոր կը յիշեմ:

Երկու բանաստեղծներուն այս գեղեցիկ տողերը կ'արտայայտեն վերթերա-

digitised by A.R.A.R.@

կանութիւնը՝ Ներվալի պարագային, եւ առնժուանականութիւնը՝ Վերլէնի պարագային:

Վերլէն կ'որոնէ կառարեալ կինը, առանց օրոշակէս դիտնալու, թէ ան ո՞վ կրնայ ըլլալ:

Ներվալ արդէն իր մտքին մէջ ունի կառարեալ կնոջ իր պատկերը եւ առաջին ակնարկով պիտի ճանչնայ այն մէկը, որ կը յարմարի իր պատկերացումին:

Ինչ Շուչանեանի գործնկերը առնժուանական է, սակայն իր որոնած կնոջ պատկերը արդէն գծուած է իր մտքին մէջ եւ այդ պատկերը կը նոյնանայ իր մանկութեան օրերուն ճանչցած աղջկան պատկերին հետ, զոր հետագային պիտի կարծէ գտնել իր բարեկամին քրոջ՝ Շաքէին մէջ: Այնպէս՝ ինչպէս ծերար որ Նեվալ իր մանկութեան ճանչցած զմայլելի Ատրիէնը, այնինքն՝ Օրելիան, պիտի կարծէր գտնել դերասանուհի մը Ֆոլոնի անձին մէջ:

Ն Լիւսէքը ներկան է, Նոր աշխարհի ազջիկը, նոյն ատեն համարձակ եւ զգայուն, նոյն ատեն փորձառու եւ անձնանուէր, որուն համար կեանքը կիսամութ անատա մըն է հազուագիւտ բացառներով: Շաքէ, իր ամօթխածութեամբ՝ կը խորհրդանշէ Ամերիկը՝ իր վերապահութեամբ եւ իր լուռ ու գաղտնի սիրով, որ առիթի մը կը սպասէ՝ հրկիզելու եւ հրկիզուելու համար:

Հեղինակի տենչանքներուն եւ կիրքին ամենաթաքուն ու վիթխարի մակընթացութիւնը չի յաղողիր լուսցնել ամօթերկրեայ այդ կինը ու մեղմ առուակին ձայնը, որ կու գայ անցեալէն:

«Մարմնիս մէջ հեռաւոր գարուն մը եռվերափոգ կը ճուագէ: Ցիշատակներու հեզնոտ մը կը գարնուի մարմնիս, որոտուն ալիքներով: Հեռուն, մեր տան վրայ՝ լոյսը աճուշ է ու խարտիշահեր: Ցուրիսի երեկոները՝ սարիփնայիի տակ կը ճտէի ու պարտէզին գաղտնի բուրմունքը կը հոսէին վրաս:

«Գիշերուան մթին ժամերուն՝ երբեմն վարսերուս վրայ կը զգամ մօրս տաք շունչը:

՝ «Ցարիներէ ի վեր մարմինս երկու կեանքով կ'ապրի: Հինգ զգայարանիներս բովս կը զգամ ներուժօրէն շրջապատի դէպքերը, բայց խորունկէն՝ ուրիշ կարողութիւններ քոյլ կու տան հոգւոյս, որ դեզերի ուրիշ հեռանկարներու շուրջ: Ո՛չ ոք կրնայ գիս համոզել, որ արտաքին պատահարը ուժի իրական է, բան ներքին մը՝ որ առաւաւ ճերմակ թուերուն մէջ կը դողայ, յիշողութեանս պաստառին վրայ»:

Գործին վիպային մասը կը վերջանայ անցեալին յաղթանակով: Լիւսէքի բացակայութեան, տան առանձնութեան մէջ, երկար վարանումներէ ետք՝ Շաքէ անձնատուր կ'ըլլայ: Լիւսէք, որ անակնկալ կերպով վերադարձած էր տուն, տեսնելով իր նախազգացումներուն իրականացումը՝ անյիշաչար եւ փորձառու աղջկան իր համակերպութեամբ, առանց աղմուկի կը հեռանայ իր սիրած երիտասարդէն...

«— Ուզեմ ալ՝ չեմ կրնար ատել ձեզ, — ըսաւ Լիւսէք մեղմօրէն,— ու իմ մասիս հոգ մի ըներ, տարիներէ ի վեր միացակս կ'ապրիմ (...) Շաքէին ըսէ, որ չեմ վշտացած դէմը, գիտեմ, որ ինձմէ առաջ կը սիրէր ձեզ ու ինձմէ աւելի իրաւունք ունէր ձեզ սիրելու...»:

Բայց թէ ինչ եղաւ հեղինակին եւ Շաքէին սիրային յարաբերութիւններուն հետագային, այդ տարբեր հարց: Հաւանաբար Շաքէ կը հանդիսանար Տան ժուանին սիրոյ ճանապարհին հանդրուաններէն մէկը:

***

Վրձակով գրուած այս գործը սիրոյ, աւելի ճիշդ՝ կնոջ մարմնի գեղեցկութեան եւ անդիմադրելի հրապոյրին նուիրուած քանասաեղծութիւն մըն է:

Բառին բուն իմաստով կառոյց գոյութիւն չունի, եւ գլուխներուն վերնագիրները թէեւ կը համապատասխանեն պարունակութեան, սակայն ներդաշնակ չըղթայ մը չեն կազմեր: Բայց ասիկա չի նշանակեր, որ գործը հատուկոտոր գրութիւններու հաւաքածոյ մըն է: Ճիշդ է, որ քացակայ է տեսական կառոյցը, բայց կայ ենթակայական կառոյց մը, որ յառաջ կու գայ նիւթի եւ մթնոլորտի նոյնութենէն:

digitised by A.R.A.R.@

Գործը կը կրէ Շուշանեանի արուեստին կնիքը, ձայնին ինքը, որ նոյն ատեն մտերիմ է եւ հեռաւոր, ինչպէս իր միւս ստեղծագործութիւններուն մէջ՝ անկեղծ ու արտադին մենախօսութիւն մը, երկախօսութեան ձեւին տակ: Շուշանեանի խօսակիցը մենք չենք, այլ՝ ինքը, միւս Շուշանեանը: Այս երկախօսութիւնը մենամարտ մը չէ, ո՛չ ալ բանավէճ մը, այլ միրար հասկնալ ուզող երկու անձերու խորհրդակցութիւն:

Սիրոյ եւ կնոջ մասին շատ բաներ ըսուած են, գրեթէ նոյն բաները եւ այսօր մեծագոյն փիլիսոփան պիտի չկարենար նոր բան մը աւելցնել ըսուածներուն վրայ: Սթափայն ի՛նչ որ փիլիսոփաները չեն յաջողած ըսել՝ բանաստեղծները կրնան, որովհետեւ անոնք Որմէոսի պատկերն են, գիտեն անկրկնելի եւ մոգական բառը ու եղանակները:

Բանաստեղծները գիտեն այլափոխել, դեղեցկացնել ու յաւիտենականացնել պարզ ու առօրեայ իրականութիւնը: Բանաստեղծները գիտեն սովորական բառերով կազմել հոյակապ պատկերներ եւ սովորական ձայներով յօրինել աիեզերական համանուագներ:

Շուշանեան կը նուագէ երկու լարերու վրայ՝ իրապաշտութեան լարը եւ երեւակայութեան լարը:

Իր յառաջաբանին մէջ, գրագէտը չըքմեղանքով կը յայտարարէ.

«Միշտ վարանած եմ այս տարիներու ընթացքին ձայս ընծայել այս գործը, գուցէ կարգ մը լեզուական յանդգնութիւններու պատճառաւ, որ, այսուհանդերձ, չուզեցի ջնջել»:

Մենք՝ որ կ'ապրինք 1982 թուականին, քիչ մը անհամբերի կը գտնենք հեղինակին վարանումը: Որովհետեւ գիտենք, թէ այդ յանդգնութիւններն են, որ կը յատկանշեն հեղինակի մը ոճին զեղեցկութիւնը եւ եզակիութիւնը:

Գեղեցիկ ու տպաւորիչ պատկերներ կը վխտան Շուշանեանի էջերուն մէջ, այնպէս որ՝ պիտի բաւականանանք քանի մը օրինակներով.

«Երամներուս միջեւ ափրոյ ծարաւս կը կաղկանձէր ու բառերը փուշերու պէս փոքր վէրքերով կ'արիւնէին գիս:

«Մոգիլներով կը կառչիմ կեանքի ուզածգիդ պատկի, զգլոով, որ վերադարձ չկայ:

«Իր սրունքներուն միջեւ՝ երկիրը կը հոնդար հոնդյիէ, բազարը կը տոզաւցէր աշտանակներով...

«Ցանկութիւնս, երկրէն ամարեալ մէկուն պէս, պիտի գեզերի բոլոր կիներուն շուրջ եւ ամէն տեղ հոգիս ամիսգիստ պիտի ըլլայ»:

Շուշանեան լեզուական յանդգնութիւն կը տեսնէ իր գործին մէջ, ինչ որ հասկընալի է, երբ նկատի առնենք գործին լաթագրումին քուականը՝ 1925 եւ անոր յաջորդող տարիները: Հաւանաբար Շուշանեանի ակնարկութիւնը կ'երթայ ո՛չ թէ բառերուն, չրջաբանութիւններուն եւ փոխաբերութիւններուն խակութեան, այլ՝ անոնց տեղծած յանդուգն պատկերներուն, որոնց էապիտ քնոյթը անուրանալի է եւ, հետեւաբար, դայթակղեցուցիչ այդ օրուան հայ ընթերցողներուն համար:

Մինչդեռ, մեր այդ պատկերները բաղդատենք մեր օրերու գրողներու խրպտանութիւններուն եւ պոռնկագրութիւն բուրող էջերուն հետ, իր գործին նկատմամբ Շուշանեանի վերապահութիւնը պիտի գտնենք անտեղի: Որովհետեւ գործի մը հոգեկանութիւնը եւ բարձրութիւնը ըսուած խօսքերուն եւ նկարագրերուած պատկերներուն մէջ չէ այնքան, որքան հեղինակի նպատակին եւ ձգտումներուն մէջ: Ինչպէս իր բանաստեղծ միւս եղբայրները՝ Շուշանեան, ընդունելով հանդերձ մարմինին բաժինը, կը ձգտի աւելի բարձրին, աւելի յաւիտենականին, աւելի մաքուրին, եւ տեղւանքի ու հեշտանքի ազատականներէն անդին կը լսենք աւելի խոր ու մարդկային երգ մը, իր արմատէն անջատուած, իր մանկութեան եւ ծննդավայրին դրախտէն աքսորուած հայ երիտասարդի մը հոգեկան ատամպանքներուն եւ կարօտին նուագը:

Եւ այս բոլորը՝ գրուած քիչ ու հատուտ լեզուով եւ ոճով մը, որ իր ելեւէջներով, այլազանութեամբ եւ քոհով կը յատկանշէ Շուշանեանի արուեստը եւ ինքնատպութիւնը:

ՆՈՒՒԱՐ ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ԳԻՇԵՐԸ

Մարմինս ունի իր խորունկ գիշերը: Երբ ցարուբեան ու ցայտնուբեան ժամը հնչէ՝ մեռելները կը զարթնուն ու գուարթօրէն կը բարձրանան իրենց տապաններէն, ապրելու համար երկրորդ կեանքով մը: Կռնակի վրայ պառկած էի, աչքերուս վրայ ծգելով հաստ կոպերուս ու թարթիչներուս մութը, երբ մեռելները ելան ու մէկիկ-մէկիկ խօսեցան ինծ:

Լոյսի ցուրտ կտուցի մը ցոլքը կ'իյնար պատուհանէն ներս, դէմս կը զգար գայն: Սանդուխին աստիճանները յաջորդաբար կ'իջնէին՝ գիշերայիճ մէկը դէպի իր առանձնութիւնը բարձրացնելու համար: Ձեռս դրի կոպերուս վրայ՝ վառելու համար ադիւ-անդիւ սըլացող աննեգր օրը ու որովայնս դադաց: Մարմինս գիշերը խորունկ էր ու անցեալը կը նմանէր մթին կայսրութեան մը, որ հազարամեակներ առաջ հեթիաթօրէն գոյութիւն ունեցած էր, տարածութեան ու անրաւ միջոցին մէջ:

Օ՛ գիշեր, ադաղակեցի, ո՛րքան խորունկ, ո՛րքան գեղեցիկ ու ո՛րքան անխուզարկելի ես: Մթին եզերքներուդ վրայ հոգիս կը ներմանի ճաւաբեկեալ բեկորի մը: Գի՛շեր, ըսի, կեանքիս լրիւ խորհուրդն ու իրական մոգութիւնն ես: Մարմինս մեղսակից հնշտութեամբ մը կը կրէ ինչ ու ընդերքներէդ գոչիւններով ու բազցր հընծիւններով կ'իլլեն քոյոր հրաւէրները: Անասելի ու շատ բազցր յանցանքներուն համար դիւթական պարտէզ ես: Երազներու մերկիրան ու դիւրին ադիկներուն համար մահմետական հարեմ ես, ո՛վ գիշեր:

... Անյիշատակ տարիներէ ի վեր մարմինս ունի իր գիշերայինն վինակը, բազմաթիւ գերութիւններէն անդին, ազատութիւնը լոկ հարաւի գարունն է հիւսիսի չզթայական մարդուն համար: Շարժումներու, քառերու, ծածուկ զգայնութիւններու ու յուզումներու ազատութիւնը՝ մթին ծոցիդ մէջ գտայ, ո՛վ անեզր ու անծայրածիր գիշեր: Օրը դժուարութեամբ կը մթնէր, բաղաքին մէջ՝ մարդիկ աբիւնելով կ'որոնէին իրենց մարմիններուն սնունդը: Հրնուանիը լեզի էր իմմերուն վրայ: Շատեր երբեմ պիտի չկրնան հասնիլ բու դիւթական ափունքներուդ ու տաժանելով պիտի յամենան երկրային հանոյքներու բով ու զգջումը իրենց ներքանները պիտի խածնէ: Մինչդեռ ես մանկութեան օրերուս իսկ, գտած էի ներբին յարկաբաժիններուդ բանալին: Ցուշիկ կը սահէի սլացիկ ու թեւաբաց ծա-

digitised by A.R.A.R.@

ռերուդ տակէն ու կը խրէի գլուխս սեւ յոյսիդ մէջ: Իրերուն, մարդոց ու ընկերային կարգերուն ու անցելոյն միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները ըստ կամս կը սրբագրէի, ստեղծելով ի՛մ օրէնքս ու ի՛մ հայրենիքս ու բանաստեղծութիւնս:

Հայրենիքս ու տունս ես, ո՛վ գիշեր: Երբ Յայտնութեան ու Ցարութեան ժամը հնչէ՛ կարծես մարմինս կը թեթեւնայ ու տէր կը դառնայ ապշեցուցիչ կարողութեանց Մոգական ցպիկով մը կը հպիմ զարնաձային ռութէ շաֆիլի մը ու ծաղիկներէն, խոտերէն ու ծղիկներէն յանկարծ կը բարձրանայ է՛ն հմայիչ, է՛ն հեշտօրօր մեղեդին: Ելէ՛ք, կ'ըսեմ, ձեր երկրային կեանքի մթին պատեաններէն դուրս, վե՛րակոչուեցէք ձեր ուրախութեան մը.— վասնզի կորուսեալ կը թուիք, բայց ծածուկ զօրութեամբ մը ահա՛ կը զգամ ձեզ: Գաղջ է մօրս մեռելը բազուկներուս մէջ: Մաղկած ծառի մը պէս կը գրկեմ զայն ու ուսին վրայ խոշոր գլուխս դրած կը խօսիմ: Առտուն կրնայ պատահիլ, որ աչքերուս խորը արցունքի անգայտ կաթիլներ ըլլան, կրնայ ըլլալ, որ մարդոց թուի, թէ ուրիշ երկրէ մը կու գամ: Ամպի մը վրայ հեծած կը ճեղքէի տարածութիւնը, թեթեւ հովեր իրենց կանաչ թեւերուն մէջ կը բարձրացնէին գիս ու յանկարծ ինկայ փոդոցի մը մէջ, ուր ստեպղին ու լալիկ կը ծախէին: Ու օրը դժպհի ու ծանր էր:

... Կապերուս տակ կր զգամ օրուան լոյսը, որ կը մահանայ: Անդամներուս մէջ աստիճանաբար կը ճուազի ապմուկը: Սէրը պիտի զարթնու վերստին, ճերմակ ալիքներով պիտի ելլէ ու պիտի ոզոզէ արարչութեան այս բեկորը: Ու ի՛նչ որ անչափօրէն հաճելի է՝ բառերուն պատրաստաթափ գեղեցկութեան պէտք չունիմ բանաձեւելու համար յուզումս, ըսելու համար, որ ոչինչ աւելի թեթեւօրէն, աւելի շնորհալիօրէն, աւելի նրբօրէն թրթռուն է, քան գիշերուան ինձ ընծայած հզակի հրճուանքը:

Մարմինս ունի իր խորունկ գիշերը: Կը թուի, թէ պառկած եմ պանդոկի մը անկողնին վրայ, փորս առաստաղին ու ադհատ, տհաճելի, տձեւ եղ շաւրջս իրերը: Կը թուի միայն: Ցարիններէ ի վեր անհատական կարողութիւն մը ունիմ.— Մեկնիլ կեանքի ափերէն, հասնելու համար երկրի մը, ուր հորիզոնը դալար է, ուր իշխանութիւնը կը պատկանի արարչական կարողութիւններուն, ուր բանաստեղծութիւնը կը ծուարի ամէնէն չետին առարկային մէջ իսկ: Ո՛վ գիշեր, ո՛չ մէկ օրէնք կրնայ ինձ խլել ինձմէ, դուն իմս ես՝ արովհետեւ ես ինձ տառապելով կերտեցի: Ո՛վ գիշեր, երկաթաբարբ սեւ գանգուածի մը պէս ցուրտ ու խուլ կը թուիս, բայց արգանդիդ խորը երազը իր ծիրանի մանուկը, իր ճմահաճ արեան կը յղանայ ու յիշատակը կը զգենու իր անհպելի, անքանաձեւելի, իր անասելի դիւթանքը:

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(«Բանաստեղծը եւ կինը», — *Հատուած*)

digitised by A.R.A.R.@

Ց· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՑ ԲՆԱՇԽԱՐՀԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԸ

Իրողութիւն է, թէ գրական որեւէ երկ՝ իր ընդգրկած թեմայով թէ յղացած եղանակով, կը քաղաքրծէ մէկ որոշ իրականութիւնը գրողի մը կեանքին եւ ձգտումներուն: Այս քմբռնումը հիմնականն մէկ երեւոյթն է ասեղնագործական աշխատանքին, ուր հեղինակը եւ իր գործը համեմատական չափով մը կը նոյնանան իրարու՝ մխիւնոյն վիճակներու կամ առորոգութիւններու պատրաստութեամբ: Ասարկայական նկատուող երկերն անգամ չեն զանցառուիր այս ճշմարտութենէն, ուր գրողը կը վերածուի առնուազն ըզգալի ներկայութեան՝ իր կերպարած տիպարներուն միջոցաւ:

Այս հաստատումը ուղիղ կը համապատասխանէ յատկապէս Վազգէն Շուշանեանի պարագային, որուն քէ՛ կեանքը եւ քէ գործը անքակտելի գոյակցութեամբ մը կ'ընդգրկուին իրարու եւ կը թաւալին իր անձին չուրջ, դրեւորելով քաղցրայոյզ յիշատակներու այն ներքնախոհը, որ կը տպաւորի «ալեկոծ տարիներուն» եւ «մթին պատանութեան» մը տարերքով:

Արդարեւ, ոգեկոչելով իր կորսուած մանկութիւնը եւ աքսորի ճամբաներուն մահացած հարազատներուն կարօտը, առաւելապաս իր ինքնութիւնն է, որ կը յայտնագործէ Շուշանեան: Այդ ինքնութիւնը ի յայտ կու գայ իբրեւ քեմա եւ կը պարպանայ հաւորէ հաւոր՝ քնարացունչ այն խոստովանութեամբ, որուն դպացական նրբերանգներուն հանրագումարով կ'ներչխաւորուի ամբողջական պատկերը Շուշանեան մարդուն եւ գրագէտին:

Իր անձին մէկ հետաքրքիր տիպարը վերարտադրելու ձգտումէ ան կը կիրարկէ այն էական գործօններով, որոնք կը հակադրուին իր ապրած ժամանակին եւ մթնոլորտի պայմաններուն:

Թէպէտ ներկայի մէջ, բայց ցանցնալի fղանցfիներուն կը փաթթոսի» Շուշանեան, զայն երբեմնի բարեմասութեամբ եւ մանկախոհ գուարթութեամբ կարենալ ըմբռնելու առնպով:

Թէպէտ Սէնի ափերուն, բայց ծննդավայրի կարօտով կը մորմոքի ան եւ կը կառչի հանգրուանային առաջանքով յատկանշուած տարագրութեան եւ որբութեան տարիներուն:

Այսպէս, Շուշանեանի գրականութեան ձգտումը կորսուեալ երջանկութեան մը որոնումն է եւ բնութագրումը՝ իր խտացուածքին եւ անձնագրոյմ ապրումներուն:

Դիմելով յուշագրական ձեւին, ան կը փորձէ վերապտնել ինչ որ եղեռնը խլած է իրմէ իբրեւ ծնողական ապրում, տրօպական խանդաղատանք եւ եղբայրական աէր: Այս առաջադրանքին կը ծգտին իր ստեղծագործական առաջին չրջանի այն երկերը, ուր կ'ուրուագծուին գրագէտին մանկութեան եւ պատանութեան հիւրպարները:

Այս նկարագրով է, որ ան կը յայտնաբերէ ինքզինք եւ ո՛չ մէկայն կը կենդանագծէ ուղեկիցը իր տատապակած անցեալին, այլեւ կը տեւեռէ այն կարգ մը վարքագծային ուրոյն յատկութիւնները, որոնք կը դրսեւորուին յուշագրուած դէպքերու ընդմէջէն եւ կը չաղկապուին այդ դէպքերուն՝ իմաստի քէ չղացչի բնական յարակցութեամբ:

Այս նկարագրով է, որ Աստղիկին ուղղուած վահագնի նամակներուն ընդմէջէն իրազեկ կը դառնանք կենսագրական իր տուեալներուն, քէ ծնած է Փետրուարի գիւղաքաղաքի մր

digitised by A.R.A.R.@

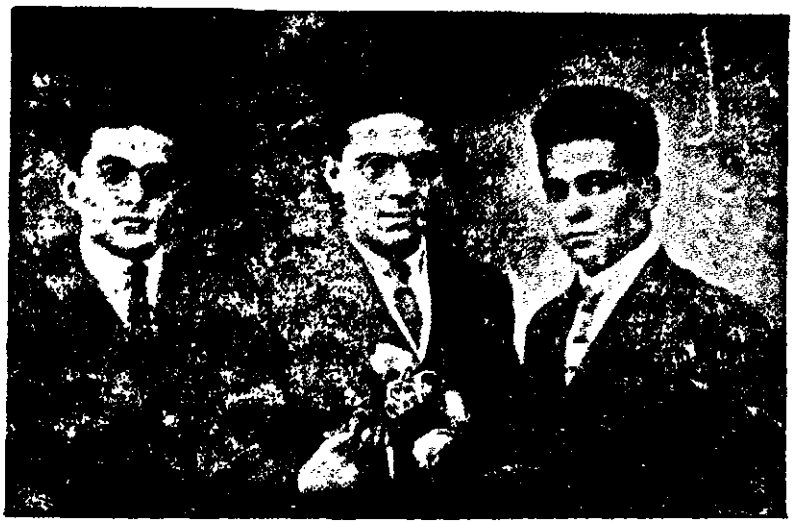

Միսակ Միոլեան, Վազգէն Շուշանեան, Յովհաննէս Չալըգեան (1922, Փարիզ)

մէջ, ազնուական, նուրբ, հազուինի ու կրթուած, շատ կրթուած հօրմէ մը ու մօր մը արգանդէն, որ բարի էր եւ քնդուն», («Գարմանայինի», էջ 83) եւ հաղորդ կը դառնանք նաեւ իր խարտիչահեր եւ կապուտաչեայ քրոջ ճակատագրին, որ «հօքը սարեկան էր, երբ գնաց մեծ ու անհոգիսան երազի մը համար» («Գարմանայինի», էջ 59):

Երանաւանէշ նոյն պէսպոմով է, որ ան կ'երազէ հայրենական տունը եւ պարտէզը, նախիրներու չունչով ջերմացած հայրենի դիւզը, ծաղիկներն ու գաշտերը, որոնք կը յուշագրուին վերյուշ առ վերյուշ՝ տարաշխարհիկ գրաւուքեամբ:

Աւելի'ն. յուշագրուած ամէն մէկ ապրում իրմով կը շնչէ, իրմով կը սնանի եւ իրմով կը վերածուի կենցաղային որոշ բարեմասնութեան: Ամէնուրեք նիրկայ է ան,, որ կ'ոգորի եւ կը տագնապի ի խընդիր անգարձ երազի մը՝ ի'ր խակ ժամանակուրան հերոսներուն հետ, որոնք, ի դէպ, տարբեր անուններով եւ պայմանագրական տարբեր գոյներով տարագուած Շուշանեանի էութիւնն են, նոյն բնանպաստ. յանկութեամբ, զգացողաչափ նոյն արտով եւ նոյն ճակատագրէն հալածական: Ի'նչն է գործեալ, «ասիական այտոսկրերով ու այլանդակ ճակատով» այդ նոյն տղան, որ չնորհիւ իր զօրեղ անհատականութեան եւ խառնուածքին՝ ամէն մէկ ցաւ կը կրէ հեզնական եւ արտ վճռականութեամբ:

Շուշանեանի նկարագրին մէկ յատուն յատկանիշն է անկեղծութիւնը, որ կը գտնէ իր հնագոյն ջերմութիւնը՝ չընորհիւ նամակագրական կամ օրագրական ձեւին, որով անվերապահ խոստովանութեամբ է յայտ կու գայ գրագէտին տեսանելի ապրումներէն եւ իմանալի համոզումներէն անկախ, անգիտակից տենչերուն ցարդ անհազորդ մնացած երեւոյթն իսկ:

Նորագէս գրացապաշտ հոգի մըն է Շուշանեան, որ կեանքի չոր իրականութեան ընդմէջէն՝ կը սիրէ քնութիւնը եւ հոգի արդասաւորման մեղեդին, կը սիրէ ծաղիկները եւ գարնանացին խանդը աղջկունքու, քնապաշտ արքեցութեան մը կը վերածէ սիրոյ խորհուրդը, ինչպէ մէջ կը ներգոյէ մայրութիւնը, արտաներուն մէջ կը հաստատէ ուժին ներգործութիւնը եւ

digitised by A.R.A.R.@

կ'ոգեշնչուի այն ալյաման խմացումնե-
րով, որոնք կը հանդիսանան յղացքը
մարգ էակի ճնշակայականի եւ հոգեմը-
տաւոր աչխարհին:

Շուշանեան կը ձգտի ներկայի հետ
աղերսուած ամէն մէկ երեւոյթ պայմա-
նաւորել անցեալով: Օրինակ, նկարա-
գրելով ժամանակակից գրուագ մը, պահ
մը կանգ կ'առնէ այդ գրուագի գործոց-
ման մէկ հանգրուանին եւ կը կատարէ
չրջադարձ մը դէպի անցեալ, ուր յարա-
կից մտածումներու չղթայութեամբ կը
փորձէ փոխանցել յիչատակի մը մէկ ա-
րուշ պատկերը: Առհասարակ այս ա-
ռանձնագրով կ'ընթանան իր գործերը,
ըլլան անոնք սիրավէպ թէ յուչագրու-
թիւն, օրագրական էջեր թէ ոտաւորա-
պաչտ խոհեր:

Այս երեւոյթին մէկ ապացոյցը կը
հանդիսանայ «Սպիտակ մեխակներով ագ-
ռիկը» պատմուածքը, ուր այնքան չհե-
կան չէ կարծէք բոլոր ծաղիկներէն մի-
այն ապիտակ մեխակը սիրած ըլլալու
հրեայ աղջկան մը նախընտրութիւնը, որ-
քան այդ աղջկան ներկայութեան, յետա-
դարձ հայեացքով մը անցեալը ոգեկոչե-
լու եւ հօրենական «կործանուած տան պա-
տերուն շուրջը» դեգերելու իր տենդագոյզ
կարօտը:

Այս իրողութիւնը հատատող թզմա-
թիւ օրինակներ կրնանք քաղել յատկա-
պէս «Սիրոյ եւ արկածի տղոմը», «Փար-
նասեանի», «Ամրան գիշերներ» եւ «Առա-
ջին սէրը» հատորներէն, ուր Շուշանեան
տարբեր տիպերով եւ նոյն ոգեկոչումի-
ներով կը բնութագրէ իր հօր ձեռքերը,
մօրը անյիչաչար աչքերը, հայրենական օ-
ճախին եւ պարտէզին անցեւատոյզ գեղեց-
կութիւնը:

Ապրուած պահ մը կենդանագրելու
ճիգին մէջ, Շուշանեան իր էութեան եւ
խառնուածքին, զաւտղութեան եւ ըմ-
բռնումին, տենչերուն եւ հոգեխառնու-
թեան այլազան երանգներն է, որ կը
դրսեւորէ մաս առ մաս եւ յուչ առ յուչ:

Այս յղացքով, ներկան իր ընկերային
թէ հասարակական, զգացական թէ խմացա-
կան որոչ տուեալներով կը պարգէ Շու-
շանեանի խառնուածքին անյարիր իրա-
կանութիւն մը, ստեղծելով իր մէկ լմ-
բռնումի հակադիր բեւեռներ, որոնք
ծնունդ կուտ առաւելաբար մարդու եւ ըն-
կերութեան միջեւ յարաբերութեամբ
գոյացած այն հարցականներուն, որոնց
արձագանգ տալ կը թուի, իր սուր բնոյ-
թո'վ իսկ, կը յանգի ի վերջոյ ճակա-
տագրապաչտ ըմբռնումի:

Ազդարեւ, առանձնութեան եւ հասա-
րակականութեան գործօններով իրագործ-
ուած տագնապի մը դիմաց, Շուշանեան
իր համոզումը կը բանաձեւէ մերթ հե-
ռանկար մտածումով. «Ինծի կը թուի, թէ
իւրաքանչիւր վայրկեան, որ կը պատռիմ
բազմութենէն, ազմուկէն ու կեանքէն
հեռու, կորուստ մըն է հոգիիս համար:
Կեանքը, ի'նչսիմ հեզ, դուրսն է, աշխար-
հի սանձակատար արշաւին ու մարդոց
խուռն հաւաքականութեան մէջ»:

Եւ կ'աւելցնէ.

«Պէ՛տք է խառնուիլ ընդհանրական
երգին: Պէտք է շարժիլ շտապով: Դատ-
ճա՛լ ուրախութեան աղաղակ: Եւ խօսե-
լու, ազմկելու, բոլորի՛ն կեանքին հա-
զարդարելու մեծ ու հրամայական պա-
հանջ մը, յանկարծ, կը գրաւէ տխուր
մարմինս» («Գարնանամայիս», էջ 112):

Իսկ այլ տեղ, ներհայեաց այլ պահո-
մը, բոլորովին ներհակ տրամադրու-
թեամբ, կը խորհրդածէ Շուշանեան.

«Կեանքը, կ'ըսեմ հեզ, հա՛ն է, այս
ազմատ տգու սենեակին մէջ, արտիս խո-
րը, մտիկս հորիզոններն ի վար, ազմատ
ու խռնարհ գրիերուս, հէք ու հինցած ի-
րերուս, գունատ ու ցրուած թղթերուս
մէջ»:

Եւ կը շարունակէ.

«Ամէն վայրկեան, որ կ'անցնի ազ-
մուկի եւ բազմութեան մէջ, կորուստ մըն
է եւ անփոխարինելի սպառում մը՝ կա-
տարելութեան տեսակէտէ: Ինչո՞ւ ուժայ-
նամտութեամբ աշխատիլ հարստանալ
դուրսը, երբ պարզ է, թէ մեծութեան
մէջ միայն մարդ կրնայ իր լրումին եր-
թալ, իր հոգիին մեծցնել, հասկնալ իր
մարմինը» («Գարնանամայիս», էջ 113):

Այս երկուութեամբ յատկանչուած հո-
գեվիճակի մը գոյգ ծայրաբեւեռներուն
միջեւ կը տատապի, կը գործէ եւ կ'երա-
զէ Շուշանեան: Կը ճաչակէ կեանքի
դառնութիւնը եւ հաւատարիմ գերապան-

digitised by A.R.A.R.@

ցապէս անկարելիանդ իր խառնուածքին՝ երբեւիցէ ան չի վարանիր պոռթկալու պարագայական իր ընդվզումը՝ մարդոց երեսին: Կը խառնէ իր երգը միշավայրի քոհուբոհին, ապառելով իր տենդը ապրուստի քէ գոյատեւման պայքարին մէջ: Ի՛անցնի «վատահամբաւ փողոցներէն», անքուն գիշերներ կը լուսցնէ կապելայի մը հեզացած մթնոլորտին մէջ, կը յանձնուի ցայգային ապրիանք մը հուսնաւորող ծառուղիի մը քմայքին եւ հոգեկան վերլուծումի կ'ենթարկէ ընկերոջ մը «երիտ տառապանքները»:

Եւ օրերու հեւքէն ջղասպառ՝ Շուշանեան կը յանձնուի իր աննեակին մտերմութեան, ուր անցեալէն յառնող յիշատակի մը ամէնէն յետին կայծո՛ւն խոկ կը բռնկի զարձեալ եւ մանկունակ հոգիով մը կը պարագրէ առտապանքը, սէրը եւ քնութիւնը:

Այսպէս, անցեալը վերագտնելու Շուշանեանի անյոյս ցաւը եւ ներկայի հանդէպ որդեգրած այլամերժ կեցուածքը, առանձնութեան առթած կսկիծը եւ հասարակական կեանքէն փոխանցուած դառն փորձառութիւնը կը կերպարեն իր մէջ բացասական տարրերով չէշտուած գոյավիճակ մը, որ կը բացայայտուի այն իրողութեամբ, թէ նոյնն է կեանքը՝ արտաքին աշխարհի ջլատիչ պայմաններուն թէ յուշերու յամախանգով մագնիսացած ներաշխարհային կացութեան մը մէջ, թէ՝ վերջին հաշուով, եղերական նոյն ճակատագիրը կը սպասէ իրեն. «Ընթայ Ֆազուիին ադմուկին, բանաստեղծութեան, յոյսերուն ու կիներուն թէ բարձրացնալ սեղեակ, երկնահղ տախտակամածին վրայ ու ամրագոյ մարմինով խորասուզուիլ յոռութեան մէջ» («Գարնանային», էջ 113):

Վերապահելով բախտորոշ դեր մը ճակատագրին՝ Շուշանեան կը հաստատայ, թէ մարդ ակամայ զոհն է այն ուժին, որ կը գործէ իր կամքէն անկախ եւ որուն ճնշողականութեամբ կը զգայնայ իր առտապանքին թէ երկանկութեան հոլովոյթը: Այս իրողութիւնը ապրապատմանորէն կը բնորոշուի Շուշանեան մարդու պարագային, որ որքացած մանկութիւն մը ունենալէն ետք, կը դիմակայէ նաեւ նոյնքան դժբախտ երիտասարդական առթիք մը: Լլա՛յ «ցերտը», թէ լլա՛յ «դուրսը»՝ գաթանակալ նոյն քինախընդրութեամբ զինք կը հալածէ ճակատագիրը, վերահաս եղերերգով մը եզրափակելու համար հատուածեալ ներքնութեան նո՛ր հատած իր տաղանդին ճառագայթումը:

Եւ ոակայն, հակառակ այս ճակատագրին, Շուշանեան կը ստեղծէ ղգացական վիճակ մը, ուր տառապանքի ժխտական անդրադարձումները տակաւ կը նեմատնան, չնորհիւ զայն մշուշային ընկալումներեան մը վերածող իր բարերար դիտակցութեան:

Գոլէն մինչեւ կովկաս եւ Հալէպէն մինչեւ Փարիզ երկարող հանդրուանային ուղեւորութեամբ, Շուշանեան կը կերտէ վիպական աշխարհ մը, ուր հակառակ թշուառութեամբ ախրապետուած պայմաններուն՝ սէրը դեռ կը մնայ խորհրդանիշը գարնանային անձնանքներու, ուր անցեալը իր տառապագոծ հեւքին մէջ խոկ կը թուի նուազ եղերական եւ ուր եղունը իր ցաւոտիթ ղգացումին խոկ կը պարզէ ուշնչուշ ներգործութիւն մը, որ կը բնորոշուի գրագէտին այն մտածումով, թէ՝ «Անհուն տրամաբանամ մէջ ալ տեսակ մը ուրախութիւն կայ, տեսակ մը լուրջ, տեսակ մը խոպոպ, տեսակ մը իրականի ուրախութիւն, տարօրինակ ու ժխտարամատոյց» («Գարնանային», էջ 92):

Ահա թէ ինչու յիշատակի մը հետ կապուած այդ «ուրախութիւնը» կը առնչուի ներաշխարհի մը գոյութեան խնամոտ, որ իր բերէ անդրադարձը երազայինին չափ ոչ ոչդա եւ մոլով կայինին չափ վանմ տեսլականի մը:

Այդ տեսլականով ապրեցաւ Շուշանեան եւ մոքառելով ժամանակի ու չրջապատի հոսանքն ի վեր՝ վերակերտեց բնաչխարհ մը չքչատականերու, ուր վիպական խնայումի մը վերածեց առտապանքը, դառնալով իր հերքին վիպական հերոս մը:

ՑԱԿՈՒԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԱՉԳԵՆ ՇՈՒՇԱՆԱԱՆ

Ճամախ պատահում էի Շուշանեանին: Մեր հանդիպումները լինում էին սրճարանում. ուզում էինք փարիզում մի թատերախումբ ստեղծել: Կազմուեց «Ընտրական» թատրոնի անունով մի խումբ: Վարչութեան անդամներն էին՝ Նարգունի, Շուշանեան, Գէորգեան եւ ուրիշներ: Իրարախտարար երկար չդիմացաւ այդ ձեռնարկը: Մի քանի ներկայացումներից յետոյ եւ մեկնեցի Մարսէյլ:

Թէեւ յաճախ հանդիպում էինք իրար, բայց հոգեկան կապ չէր ստեղծուում մեր միջեւ: Տարօրինակ ազգ էր Շուշանեան: Մի գող դուռ էր: Նա ապրում էր իր ներքին աշխարհի հետ, որ անծանօթ էր ուրիշներին: Նոյնիսկ իր մտերիմներին: Շուշանեան մի քան ունէր իր մէջը, որ վանում էր չատերին:

Հեգնող եւ կծող լեզու ունէր. չէր հանդուրժում հներին: Կատակաբան էր: Սիրում էր վիճաբանել եւ չէր զիջում: Իր եղը դնում էր ամէն բանի մէջ: Գայթարի ատեն կրքոտ էր. սիրուած չէր...

1928ին, դէրսան Զարիֆեանի հետ գնացինք Փարիզ:

Մի գիշեր՝ Զարիֆեանը, Համաստեղը, Եղիա Գասպարեանը, Հմայեակ Շէմսը, Օհան Գարոն, Մեզան, եւ ես ուրիշներ մի լաւ քէֆի արինք: Շուշանեանը լաւ խմած էր: Երբ մեր քէֆին վերջացաւ ու վերադարձանք, ստիպեց ինձ եւ Զարիֆեանին մտնել մի սրճէ սրճարան:

Մտանք:

— Քէֆը շատ լաւ էր, բայց չոր էր...: Մէկ ծալիկով գարուն չի պար,— ասաց Շուշանեան,— միայն մէկ կին կար: Իսկ քէֆը առանց կնոջ՝ ինչ նշանակէ օգին առանց ազանգերի: Անվատահելի արարած է կինը, մայր՝ րոլոր գժբախտութեանց, բայց համեմն է ուրախութեան:

— Ուրեմն առանց կնոջ աշխարհը պիտի դառնար մի անապատ,— ասաց Զարիֆեանը:

— Այո, կինը այդ անապատի ավազան է, ե՛ւ ջուրը, ե՛ւ քայքը կեանքի:

— Ձէ՞ք կարծում, որ կանայք մեր կեանքում մեծ դեր են խաղում,— ասաց Զարիֆեանը:

— Դուք, որպէս մեծ դերասան, պարոն Զարիֆեան, պիտէք անշուշտ, որ երբ կը մեռնիք բեմի վրայ՝ կամ քոյն կը խմէք եւ կամ անձնասպան կ'ըլլաք, միշտ կին մըն է պատճառը: Միքիչ ճշմարիտ չէ՞մ:

— Ճիշդ է,— պատասխանեց Զարիֆեանը:

— Այս նիւթը մեզ շատ հեռու կը տանի...: Լաւագոյն է գնալ եւ պատկել,— ասացի ես:

Զարիֆեանի հետ մեկնեցինք:

Շուշանեան մնաց նստած, ծխախոտը միշտ բերնին...

***

Շուշանեանին հանդիպում էի Մարսէյլում, Լիոնում, Կրքնոպլում: Նա ստքով-ձեռքով խրուած էր կուսակցական աշխատանքների մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

Շուշանեան դարձել էր Դաշնակցութեան «երեսուած ոգին»։ Հակառակ իր երիտասարդ տարիքին եւ փորձառութեան պակասին, մեծաքայլ առաջ էր քալում։ Հասաւ մինչեւ Բ. Միջազգայինի ներկայացուցիչ լինելու պատուին։ Կուսակցութեան նեղսում էլ՝ կեդրոնական կոմիտէի աթոռների վրայ նստից։ Գաղտնաբար չունէր զանգատելու, բայց ժէյտ էլ դժգոհ էր...։ Գուցէ քիչ էր համարում այն դիրքերը, որ ինք գրաւել էր։

Մի օր Մարսէյլում, քաֆէ «Կանեպիէր»ում նստած էինք. յանկարծ դարձաւ դէպի ինձ եւ ասաց.

— Երիտասարդ ես, բայց կը քալես հիներուն հետ...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, Վազգէն։

— Ա՛յն, որ դուն կը մտածես հիներուն նման։

— Չեմ հասկանում։

— Մի՞թէ չե՞ս զգար, թէ եկեր է ժամանակը, որ մեր կուսակցութեան հակառակորդները մեզ նման երիտասարդներ վարեն։ Բաւական չէ՞, որ այդ հինները ոչխարի նման մեզ առաջնորդեցին։ Անցած է անոնց ժամանակը։ Չէնքերը փոխուած են։ Առեն մը չորս փեսայի Սանոյ լեռներուն մէջ հրաչքներ կը գործէին...։ Այս մարդիկը հին զէնքերու սովոր մարդիկ են, այլեւս չեն կրնար յարմարուիլ նոր պայմաններուն եւ նոր զէնքերուն...։ Գէտք է ջնջին մեզի՝ երիտասարդներուս...

Զարմացայ...։ Դիտէի, որ նա եւ ուրիշներ ուզում էին կուսակցութեան մէջ փոթորիկ առեղծել։

— Կը բաժնէի քո կարծիքները, եթէ նրանք արդարացի եւ հիւդ լինէին։ Մ՛վ է քեզ խանգարում, ո՞վ է քեզ կաշկանդել եւ կամ ո՞վ է փակել քո ճանապարհը։ Ընդհակառակն, դու այն բախտաւորներից ես, որին շատ են առաջ քաշել, նոյնիսկ շատ աւելի, քան անհրաժեշտ էր։ Դարձիր, աշխատիր եւ հասիր ո՛ւր որ ցանկանում ես...։ Բայց կուսակցութեան ներսում դաւել, պատակաել... այդ չեմ ների քեզ։

— Անանք գարբնեցին իրենց ճակատագիրը, մենք ալ պիտի գարբնենք մերը...

— Ես չեմ բաժանում քո գաղափարները։

Այդ օրուանէից Շուշանեանը դառնացաւ ինձ դէմ։

Ցետոյ սկսաւ մի խնդիր չարժում, որին «Մարտկոցական» անունը տուին։ Վազգէն այդ չարժման մէջ էր ու դիակամարներէն։

Գուցէ հետագային զղջաց իր ոխերը. չդիտեմ...։ Բայց քանի արժէց իրեն։

Երեսաց հողը Շուշանեանի տոքի տակից, քշեց նրան հեռու, չքեղ յարկէն դուրս մնաց եւ ընկաւ «Մարտկոցական» եղէդից չինուած հիւղակի մէջ։

Եկաւ փոթորիկը...։ Սակայն Դաշնակցութեան փառաւոր չինքը չսարսաեց, մնաց կանգուն...։ Փուլ եկաւ «Մարտկոցական» հիւղակը եւ կուսակցական Շուշանեանը քաղեց իր փլատակների տակ։

Ապրեց մեայն գրպէտ Շուշանեանը։

Շուշանեանը մի չուչան էր Դաշնակցութեան պարտիզում, բայց երբ կարուեց ու դրուեց «Մարտկոցական» քաղաքի մէջ...։ չդիմացաւ...։ Հողը հարազատ չէր...։ Իր արմատները չկարողացան տարածուել փոքրիկ քաղաքում...։ Եւ չուչանը կամաց-կամաց դալկացաւ ու թօշնեց...։

Դժբախտ հոգւոյ վազգէնը...

Բայց մենք քինախնդիր չեղանք իր անձի եւ տապանդի հանդէպ...

Մեծ Շուարթը, արցունք աչքերին, քաշեց նրա դագաղի յետեւից...

(Վերջին հատուածը)

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԿԱՐՕՏ՝ ԵՐԿՈՒ

...Դու լռո՞ւմ ես իմձ, զանգրահեր ադամ,
Մի փնտռի ձրա շիթիմը ի զուր:
Անմահութիւնը շիթիմ չի ուզում...:

ԳԼՈՐԳ ԷՄԻՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն եւ Սիւնեաց կռիւներէն ետք, մեր ղրկախումբին նը ունեցաւ խառնուածքային սրատեսով եռանգաւոր ժամանակ երկու գէմքեր, մէկը հան՝ հայրենիքի մէջ, մէյնը հոս՝ Սիւնեաց մէջ:

Եղիշէ Չարենց եւ Վազգէն Շուլամեան:

Ասոնց գեղեցկութիւններու տեսիլքը տառապող երկու բոլոր արժանիքութիւններ, հայոց հայրենիքը եւ ժողովուրդը լոյսի եւ ուժի մէջ տեսնելու խղճով այլող երկու սիրտ, հայ կեանքին մէջ չատ անկատար բաներ տեսնող զգուշաւոր երկու աչք, երկու չհզօրեցած, որոնք դրէթէ նոյն տարիներուն հրապարակ եկան, փրթիքեցան երեսնական թուականներուն ու մեռան նոյն տարիքին, կեանքի կէս ճանապարհին, քառասունին հասած, քառասունին դեռ չհասած:

Խոցուած էին է ազգ տխուր, խոցուած էին արհաւիրքներով, տանակնոուած սրտութիւններու զառն իրականութեամբ, որքութեամբ, ու ալ խորհէն վրէժ լուծելու համար կարծես՝ իրենց լաւագոյնը, ամբո՛ղջ հոգին նուիրեցին յաւիտենական հայրենիքին ու ժողովուրդին, ճանչցան, հառաչեցին, արտրեցին ու արիւնեցան, գառնալով է վէրքեր չեզարմանք ու մշտանորոգ վտանգի մը խորհրդանիշները:

Տրուած էր իրենց չատ բան, էլուսաւոր ու վեհ բազում գեղեցկութիւններ, ա՛յն ամէնը, զինչ ունեցել է ժողովուրդը, ու ատուածը, այսպէս, իրկնապատկեցին իրենք, քառապատկեցին սէրով, հաւատարմութեամբ, անդուլ աշխատութեամբ, ճգնութեամբ, ոգեշնչով ամբողջ հայ դրականութիւնը, հայ կեանքը ամբողջ:

Եւ որովհետեւ չատ ատուած էր իրենց եւ ապագադատաստանը չատը է կենդանութեան չատ հանդուրժելի ընծայ մը չէ, բարեկամներէ ունելի քչամիներ ունեցան անոնք, քարկոծողներ, դատախազներ:

Ու զարմանալին ա՛յն է, որ թէ Չարենց եւ թէ Շուլամեան, հայ գրականութեան այս երկու հառագայթները, ունելի բախտաւոր եղան դուրս գալ, քան ներքէ՝ հայրենիքի մէջ: Գաժանութիւնը նախօրօք է: Չարենցին ու Շուլամեանին անունները չէչտակութիւնը մահացու մեզք համարող չէրնան մը արժանապատուած է մեր հայրենիքի պատմութեան մէջ, որ մեզի պատահած մեւս ողբերգութիւններէն նուազ ողբերգական չէր:

Այսօր խնդիրը գէշ մը տարբեր է: Չարենցի ու Շուլամեանի վաստակին ու անցաւոր անձնութեան կապուած վիճելի հոգեմերձն անկախ՝ մարդ դիմ ընդհանուր գաւրգուրանքի առարկայ դարձած են գրանք: Ամէն քաղաքի մէջ, ամէն քերթի մէջ, ամէն ար Չարենց կայ, Շուլամեան կայ, Չարենցէն գերթուած, Շուլամեանէն արձակ, Չարենցի մասին յօդուած, Շուլամեանի մասին սրտաշարժ խօսք:

Այս երկու ապագադատաստանին վերաբորդ-

digitised by A.R.A.R.@

ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐՈՒ

ւած վարկին առընթեր, ասկայն անոնց նկատելի չափով գերազանցող գումարներ, որոնք պիտի ծառայեն Հայաստանի տնտեսական զարգացման համար։

Հայրենիքի օրհնի վրայ պետականացած այս ոճիրին համար եւ լուսոյ քաղաքին մէջ ցուցադրուած այդ միւս ապիկարութեան համար՝ քի՛չ է ամէն ընդվզում, ամէն հայհոյանք։ Ոչնչութեան տէր կանգնելու յոյն արժանապատուութիւնները չենք ունեցած, բայց նոյն օրի իսկ սկսած ենք գործադրել անհնարացած վաստակաւորութեան վերայ։ Այսպէս եղած ենք միշտ, ամէ՛ն տեղ։ Նոյնիսկ հայ արուեստին ու հանճարին ատանդական թշնամուտի՝ Թուրքիոյ մէջ կրցած ենք պահել մեր մեծ դէմքերուն ոսկորները, արժանիներ յարմարցնել անոնց հոգեշունչ մարմարեան վերայ, մինչ մեր հայրենիքին ու ազատութեան մայրաքաղաքին մէջ ձգած ենք, որ անգամնան կորուսին մեր վերջին մեծատուններն ալ։

Ս. Մեսրոպի մասին հետազոտական աշխատութեամբ եւ արդար հպարտութեամբ կը խօսինք, ազդուին կը խոնարհինք անոր գիւտին առջեւ, բայց Ս. Մեսրոպի առիթով հրճուագին է նաեւ ի՛նքը՝ հայ ժողովուրդը, Ս. Մեսրոպին գերեզմանը պահելու իր խմաստութեան, փառքի՛ն համար։ Թագաւորներ չատ ունեցած ենք, հռչակաւոր ազատագործներ, հազար մեծամեծ, բայց հազիւ քէ մէկ–երկուքին յետ մահու հասցէն գիտենք, չատերը չկան, փոշեցած են, այլ կայ Ս. Մեսրոպի գերեզմանը, հրաշքը, որ երկնային միխիթարութեամբ չպատահեցաւ, մնաց հայ ժողովուրդին կամքով, կը մնայ տակաւին, կը ներչնչէ, կը առիղձագործէ, կը հրաշագործէ՛ տակաւին։

Ցաւը է նածելլ մեր ժեղքերը եւ վերացական խանգաւառութիւններով օրօրել մարդոց հոգին, ինչպէս կը փորձէ ջնարերգել բանաստեղծ Գէորգ Էմին։

Վանահարկը չերիմ չի ուզուի, ի՛րաւ Էմին։ Ո՞վ է էչերիմ ուզուիլ հարց, ուչութի՞ւնը, անցաւո՞րը, ժամանակավրէ՞սը, ո՞վ։

Ժողովուրդները բանաստեղծներուն չափ բանաստեղծ չեն, ու արտայայտչական հարպուրէլ ձեւերով չատ չեն տարուիր, կը հետեւին իրենց քնազգներուն ու փորմատական իմաստութեան։ Անոնք չերիմ կը չենեն անժամանելի նահանջ մարդոց, կը փնտռեն ջանժամօրէն մահացեալներուն հասցէն, ատելի չօշափելիօրէն զգալու համար անոնց ներկայութիւնը, առանց անոնց չկարենալ ապրելու ժզուժով մը գուցէ, ուխտ մը համար, երդումի մը համար, անկիմպրելի կարօտ մը անձնատուր։

Շերիմները ձգտումի մը ունին, կարօտ մը կը յուզեն, ու Հայաստան ու Փարիզ այցելուզ հետազբօրներու արտին, Ցաւենցի եւ Շուչանեանի անունները դիմաց՝ անհանգչելի պահի մնայ այդ կարօտը։

Գ. ՄՆԱՑԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՓՈՐՁ՝
ԲՆՈՐՈՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԵՐԸ

Հսկայ լուսարձակի նման, որ պայծառութիւն կը մըտցընէ անծիր տարածութիւններու վրայ, կը պատուէ գիշերը, այդպէս ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իննսունական թուականներու քանձր խաւարէն, մշակութային յոյլ ըմբռիչէն, հանրային կեանքի ճախճախուտէն՝ հաներ է դուրս հայկական բարձրաւանդակը ու զայն վերստին կոչած է հայրենի ոգեւոր ու տենդահար կեանքի, մտաւոր բարձր խանդավառութեամբ։

Ըմբռնելու համար իր կատարած դժուար ու սքանչելի դերը, դարերէ ի վեր բռնութեան ու անարգ ստրկութեան բիրտ մականին տակ կքած ու ճզակոտոր այս ժողովուրդին մէջ, հարկ է զայն դիտել նաեւ այս անկիւնէն։ Ու եթէ բարոյական աղքատութեան, մանր-քաղքենի մտածողութեան, քոու պատեհապաշտութեան, թոյլ կեցուածքներու, մտավախութեան, մոքի վատութիւններու եւ անարի ձեռնպահութեան այս դէշ օրերուն — երբ այնքան դիւրին է ու ընթացիկ ուրանալ հոսած արիւնն ու մարտընչումներու անառարկելի գեղեցկութիւնը — կարելի է վէճի դարձնելով անոր քաղաքական ու հանրային գործունէութիւնը, ոեւէ անհչտած դիտողի համար, կարելի ու դիւրին չէ տակայն ուրանալ այն բեղուն ու ազդու դերը, որ ան տոանձնած է, իբրեւ մշակութային յառաջապահ ապրակ։

Բազմակողմանի գիտական նիւթ է տակայն ատիկա, արժանի մանրակրկիտ ու լուրջ ուսումնասիրութեան։ Ահա թէ ինչու պիտի անցնինք չուտով, նետելով հազճեպ նոթեր ու հանգրուանները այրելով եթէ կարելի է՝ հասնելու համար ընդհանուր եզրակացութիւններու։

Կը բաւէ քրքրել ուրեմն, նոյնիսկ հապճեպով, հայ ժողովուրդի վերջին յիսնամեակի պատմութիւնը, համոզուելու համար, որ հայ հանրային կեանքի ծփուն, անողնայար ու տարտամ հոսանքներէն՝ յստակօրէն կ'անջատուի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նաեւ իբրեւ հզօր, մշտանորոգ ու մշակութային ապրակ։

Ազատութեան տենչն ու ազատատենչ փոքրամասնու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան յամառ քարոզը սկսած էին թափանցել ամէնուրեք։ Յեղափոխութեան տկար կայծը սկսած էր նշուլիլ, մեծնալ, դառնալ բոց։

Ու հայոց գերի, երկար ու դաժան երկունքէ մը յետոյ, ծնունդ տուաւ յեղափոխական կազմակերպութեանց եւ անոնց տրամաբանական եզրակացութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ, իր կարգին, չրջեց հայ հանրային կեանքը, արթնցուց բոլոր ննջած ու մաքուր կրքերը ու երիկամունքներէն սարսեց ժողովուրդին թմրած իրանը։ Ազատութեան բոլոր տարտամ ու անբովանդակ ձգտումներուն տուաւ գրական կերպարանք, յեղափոխական ձեւ ու չօշափելի նպատակ։

Նոյն հապճեպով քննելով վերջին յիսնամեակի հայ մշակութային կեանքը, կը տեսնենք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրապէս նոր կամ նորոգեալ տարրեր մացուց հոն։

Նախ՝ աքանչելի ու աննման յամառութեամբ մը, որ յարատեւութենէ աւելի բան մըն էր, արթնցուց ժողովուրդին հաւաքական դիտակցութիւնը, զայն հրաւիրեց հաւաքական պայքարի, տուաւ անոր դրօշմ մը, որ տակաւին ապօր, հակառակ աշխարհը փոթորկող յեղափոխութիւններուն, մեր արդար հպարտութեան առարկան է։ Հերքեց ու ինչպէս բացայայտօրէն, այն դարաւոր հեքիաթը, թէ հայը անընդունակ է «միանալու»։ Հայ գերի ժողովուրդի ազատագրական դժնդակ պայքարին չուրջ ի միի հաւատից իրը թէ անմիաբան, բայց դեռ սարկութեան թոյնէն չժանգոտած, դեռ բոլորովին չաղճատած բոլոր կօրմնները ու բոլոր ամբարձիկ կամքերը։

Եա ինկած գիւղերու եւ քաղաքներու խուլ թաղամասերուն մէջ, բուռն ոգեւորութեամբ մը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը տարածեց նաեւ իր կենդանի, հրատարոտ ու յեղափոխական խօսքը։ Աւիկա գոյութիւն ունեցող մշակութային արժէքներու կողքին բոլորովին նոր տարր մըն էր։ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն առաջ չկար կամ դէթ այդ չափով, հանրային կեանքին մէջ, նման հզօր, ներշնչող ու գրաւիչ հրապարակախօսութիւն մը։

Ու տակաւին մէկդի կը ձգենք հայ նոր ու նորագոյն գրականութեան վրայ իր ունեցած ակնյայտնի, անժխտելի ու ընդարձակ ազդեցութիւնը։ Կան ջրամոյն ու անանկ գաղափարներու խլեակներ հետապնդող կարգ մը մտաւորականներ, որ պատրաստ են, եթէ «Ցէրը իրենց չրթներր բանայ, օրհնեալ բերնով մը երգելու» դրական քացարձակ ու այլամերժ անկախութեան մը ցնորական գովքը։

Աւոնք զարմանալի մարդիկ են, որ երբեք պիտի չզմբռնեն, թէ առանց Հ. Յ. Դաշնակցութեան արուտասովոր եւ երկարատեւ քարոզին, յեղափոխական ճիգին ու հանապազօրեայ անվհանդ գաղափարական տարածիչի դերին, հնարաւոր իսկ պիտի չըլլար իրենց գաբավերջի գրականու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը։ Առանց անոր յաղթ իրանին եւ պողպատեայ յենարանին, որ քաջութեամբ եւ եղբայրական ազնիւ վեհանձնութեամբ մը կը կրէ իրենց եսասէր գոյութիւնը, իրենց պզտիկ արուեստագէտի մեծ գոռոզութիւնը, կրնային մխայն ձեռագիրներ դիզել փոշեպատ դարակներուն մէջ։

Արդ, ինչպէ՞ս Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը կրցած է ի կատար ածել այս մեծ գործը։ Գաղտնիքը ևթէ կայ, հարկ է որոնել, իր մտաւորական ու բարոյական ընգհանուր խառնուածքին, քաղաքական նկարագրին, կուսակցական դիմագիծին մէջ։ Ու հոս է, որ հարկ է վերստին նոյն աճապարանքով, աչքէ անցընել նախ քան Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը, հայ հանրային կեանքին բովանդակութիւն տուող կարգ մը ազգային ու մշակութային արժէքներ ու զանոնք բերել իրենց իրական արժէքին։

Մեր վերի բոլոր պնդումները, որ ոչ-դաշնակցական մտաւորականներու համար կրնան թուիլ աւելի քան համարձակ, չըսելու համար ծրի ու ենթադրելի մեր ժօտ, այս կուսակցութեան կատարած գործին հանդէպ աչքառու գեբազնահատութիւն մը, որ չունինք, կը յարուցանէ անտարակոյս, իրենց հետքերուն վրայ, մէկը միւսին եաեւէն, կարգ մը այլ կարգի հարցումներ, որոնց հարկ է պատասխանել բիրտ անկեղծութեամբ մը։

Ու որպէսզի որեւէ մշակոյթ ստեղծուի, հարկ է, որ մտնակցի այն ընդհանուր երկունքին ամբողջ ժողովուրդը, իր բոլոր մասերով։ Հովիւը՝ իր սրինգին վրայ փչէ իր եղանակը ու հայր կոմիտասը հաւաքէ գայն։ Մաճկալը հիւսէ որեւէ տաղ, երգէ ցորենի յարութիւնը ու Դ. Վարուժանը կերպարանափոխէ գայն ու տայ «հացին երգը»։ Հարկ է, որ մարտիկը թափէ իր արիւնը յանուն գեղի բազմութեան ու բազմահազար չինականներ այլեւս զարթուն ու այլեւս ըմբոստ, թօթուեն բռնութեան անուրը՝ որպէսզի պատմութեան յատակէն ու մայր ժողովուրդի երանքներէն ծնի Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը։ Հարկ է, որ այս վերջինը — որպէս հսկայ սերմնացան, ինչպէս գրած էի — ամբողջ պարզած գալիք կարմիր հողերուն, տարածէ անդրդուելի յամառութեամբ մը, բոլո՛ր սեպուհ գաղափարներուն ազնիւ հունաւորը։ Որպէսզի այսօր որքերու ամբողջ սերունդ մը, ճղակոտոր, այլ հպարտ, փարի սրտատուչ սիրով մշակութային տարրերու, դէռ չամբողջացած մշակոյթի մը՝ որ հայրենի հողին հետ՝ մեր մխակ հարստութիւնն է։

Ու հո՛ս է ահա, որ կը յայտնուի տարբերութիւնը։ Ու հո՛ս է ահա, որ կ'երեւի Հ. Ց. Դաշնակցութեան հսկայ դէմքը։ Ու հո՛ս է ահա, որ մարդ կը զգայ այդ աւելի քանիցս բացառիկ կարեւորութիւնը։

ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(Հետեւանքը)

digitised by A.R.A.R.@

Բագին հարցումներ ու պատասխաններ

ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

Ցառորդ դարէ ի վեր մեր հրապարակին վրայ կայ Վազգէն Շուշանեանի վերադիրներուն կապուած հարց մը, որ, պարզունակ փոխարէն՝ հետզհետէ բարդացաւ եւ կը թուի, թէ մօտաւոր ժամանակի մը մէջ դժուար է յաջողականութեան յոյս կապել անոր:

«Բագին»ի ներկայ թղթատետրին մէջ կ. Փօլատեանի առորագրած պրուքիւնը (էջ 28) իր կարգին կը չօշափէ հարցը եւ առ այդ աղի ունեցած անդրադարձերուն կու տայ շարք մը գնահատանքներ, որոնց չարժառիթները կը կարօտին առնուազն քիչ մը աւելի լոյսի բացայայտութիւններու:

Ե՞րբ սկսաւ այս խնդիրը, ի՞նչ փուլերէ անցաւ եւ ո՞ւր յանգեցաւ ի վերջոյ:

Սկսինք ծայրէն:

Չհաշուած երեսունական թուականներու կիսուն փարիզի մէջ հրատարակուած «Մշակոյթ» հոնդէսին մէջ առորագրած իր չորս յօդուածները, «Մարակոցական չարժումէն հոգ, Շուշանեան բոլորովին քաշուեցաւ հայ կեանքէն, ամբողջ եօթը տարի, մինչեւ 1939 Նոյեմբեր: Այդ թուականին, պահ մը ժէկդի դնելով իր ծանօթ անունը եւ վարոս Զաքարեան ծածկանունը, իր ամբողջ հասակով կրկին փոուեցաւ «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, երբոր եաեւէ եւ այս անգամ Ցովհաննէս Թրակացի առորագրութեամբ յոյս ընծայելով «Խառն հացը» եւ «Մ'բին պատանուբիւն» վիպակները եւ բանաստեղծութիւնները չարքեր:

Մինչ այդ իր կուտակած ձեռագիրներու ամբողջութեան մասին ասկայն ան տարբեր բան կը մտածէր, կը մտածէր ամբողջը լեցնել ամուր պնոտւկի մը մէջ եւ դրկել Վիեննայի Մխիթարեան հայրերուն, ի պահ:

1937ին, Հալէպի իր բարեկամներէն մէկուն դրուած եւ 1942ին «Նայիրի» պարբերաթերթին (Գրակ Գ.) մէջ լոյս տեսած նամակով մը ան կ'ըսէ.

«Ես առաջ մտադիր եմ: Ունիլի ճիշդը՝ կ'աշխատիմ վիեննացի Մխիթարեաց հայրերուն համար: Ամուր սնտուկ մը պիտի շինեմ եւ ձեռագիրներս պիտի դրկեմ վանք»:

Շուշանեան չէր կրնար անշուշտ անմիջապէս գործադրել իր մտադրութիւնը, այն պարզ պատճառով, որ այն օրերուն դեռ կ'ապրէր ձեռագիրներ կուտակելու բուռն չրջանի մը մէջ, բայց իր արխիւը Մխիթարեան հայրերու մօտ ի պահ դնելու մտքէն քնաւ չհրաժարեցաւ ան: Արխիւը Մխիթարեան վանք դրկելու մտադրութեան եւ դրկած ըլլալու փաստին մէջ աւելի խորհրդաւոր սակայն, փորձենք հետեւիլ իր վերջին օրերուն եւ հետագայ աշխատութիւններուն, ժամանակագրական կարգով:

digitised by A.R.A.R.@

Իր մահուան առաջին տարելիցին (1942), Փարիզի մէջ հրապարակ հանուեցաւ 133 էջնոց գրքոյկ մը՝ իր կողմէ առաքագրուած եւ իր մասին խմբագրուած գրութիւններով, իրրեւ «Զօն տարաբախտ վագգէճի յիշատակին, մահուամբ Ա. տարելիցին առթիւ, իր բարեկամներուն կողմէ»:

Իրենք զիրենք Շուշանեանի բարեկամ դասեցնող ժորգերէն մէկը, Լեւոն Զորմխեան, առած է եղերաբախտ գրագէտին կենսագրական գիծերը, ալ խօսած է նաեւ հիւանդանոցային անոր վերջին օրերուն մասին: Ըստ հաղորդուած տուեալներուն, Շուշանեան զգալով չուտափոյթ մահուան անխուսափելիութիւնը, վերջին չունչը փչելէ չորս օր առաջ, իրեն այցի եկած «մէկ բանիներէն խնդրեց հինգ վայրկեան կանուխ մեկնիլ ու պահեց գիս իր մօտ: «Թուղթի մը վրայ գրէ՛, բաւ, ինչ որ կ'ըսեմ»: Կտակը կ'ընէր: Կատակել փորձեցի, բայց իր պնդումներուն վրայ գրեցի իր թելադրածը ցոյնութեամբ»:

Շուշանեանի կենսագրութեան ամէնէ՛ն կենսական բաժիններէն մէկը ըլլալու սահմանուած այդ «կտակը», որ անպայման կապ պէտք է ունեցած ըլլար Շուշանեանի կատակչին միակ հարազատութիւնը հանդիսացող ձեռագրային գանձին հետ, խնամքով զանց առնուած է այդ էջերուն մէջ, ու կենսագիրը անմիջապէս անցած է ուրիշ բանի... «Զորս օր հոմ չկար այլեւս Շուշանեան»:

Ետ դառնանք ակային եւ դարձեալ ուշադրութեան յանձնենք կատարուած այդ ոտառումը:

Մեր մէջ քէ օտարներուն՝ հանրայայտ է այն իրողութիւնը, ըստ որում արժանաւոր գրագէտի մը կենսագրականը խմբագրող մարդերը առանձին գրովով մը կը հակին ենթակային վերջին օրերուն կապուած անցուդարձերուն վրայ եւ առաւելագոյն բծախնդրութեամբ մը ընթերցողին կը հաղորդեն մէկ-առերուած յետին մանրամասնութիւնները: Քիչերը միայն ընթացք չեն տուած հոգեբանական այդ մղումին, ու քիչերէն մէկը՝ Լեւոն Զորմխեան, որ կաթուղիկոսին մօտէն անցած է այնպիսի արագութեամբ մը, որ ինքնին աճապարանքի մը տուայտութիւնը կ'ենթադրէ խնդրոյ առարկայ հարցին համեմատ: Նիւթ դարձած «կատակ»ին վրայէն կատարուած այս ոտառումը եւ հետագային պարզուած նման անքնական այլ երեւոյթները դուռ կը բանան մութ կասկածներու, որ Շուշանեան ո՛չ իր միւս այցելուներէն խնդրած է հինգ վայրկեան առաջ մեկնիլ իր մօտէն, ոչ ալ Զորմխեանը պահած է մօտը՝ անոր ծածուկ կտակներ քելլագրելու համար, այս բոլորը իր կողմէ բեմադրուած ըլլալ կր թուին, ի հաւիւ յետին մտքի մը, որ ըստ բաւականին կը պարզուի «կենսագիրին» հետագայ տարաքներուն առընթեր:

Շուշանեան մեռաւ 1941 Յունիս 2ին, ուրեմն, իր քելադրած եւ Լեւոն Զորմխեանի («նոյնութեա՛մբ) գրի առած «կտակը» պէտք է թուագրուած ըլլայ 30 Մայիս:

Թարմացնենք մանրամասնութիւնը

Վերը յիշատակուած, այլ անկայտ «կտակը» քելադրելէ ուղիղ տարի մը եւ քանի օր առաջ, Սէնթ-Օպէն-էրինիէի մէջ գրուած ու Մայիս 1940 Թուակիր Թուղթի մը վրայ՝ Շուշանեան անձամբ կազմած էր իր ձեռագիրներուն ցուցակը, որ երեւցաւ «Հայրենիք» ամսագրի 1943 Մայիս-Յունիս համարին մէջ: Այդ ցուցակին կցուած խմբագրական նոթը կ'ըսէ.

«Հետեւեալը Վազգէն Շուշանեանի գրական աշխատանքներու (հրատարակուած թէ ձեռագիր) ցուցակն է, զոր ինք անձամբ կազմած է: Ցուցակին մէջ գրուած է նաեւ, թէ իր գործերը որո՞նց մօտ ատաղձ թողած է»:

digitised by A.R.A.R.@

Ըստ այդ ցուցակին՝

Առաջին.— «Մխիթարեանց մօտ, Վիեննա, աւանդ ձգուած տպագրեալ աշխատանքներ» — թիւով տասնեակ հատ.— «Ձեռագիր մեծաւ մասամբ անտիպ կամ վերամշակուած աշխատանքներ» — տասնինեը հատ:

Երկրորդ.— «Հայմատենի մօտ» — երեք հատ:

Երրորդ.— «Վոայժ մօտս» — չորս հատ:

Նոյն ցուցակին ընկերցած յանձնագրութեամբ մը «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը կը յայտնէ մինչ այդ ընթերցողին արդէն յանձնած այն իրողութիւնը, որ Համազգայինի մօտ գտնուած բոլոր ձեռագիրները տպուած են ամսագրին մէջ, «Դասն հացը» եւ «Մթին պատմութիւնը» ցոլհանննէս Թլկատցի յանձնառնով, իսկ «Օրագիր»ը՝ վազուէն Շուշանեան տարագրութեամբ

Իր գործերը հոս կամ հոն աւանդ ձգած Շուշանեան, բնական է, անոնց բախտին մասին նամակ մը կամ կտակային թուղթ մը տարագրած էր, որմէ պէտք է քաղած ըլլայ «Հայրենիք» իր տեղեկութիւնը, բայց նման վկայութիւն մը անյայտ կը մնայ ընթերցողին:

Իր տրխիւրն ենթադրաբար ընկերացուցած Շուշանեանի թուղթին եւ Լեւոն Զօրմիսեանի յանձնուկ պահած «կտակ»ին վրայէն անցան տարիներ եւ օր մըն ալ Շուշանեանի անունով մեր մամուլի էջերուն երեւցաւ «կտակ» մը, որ յայտնուեցաւ նաեւ անոր մասին գրուած հայրենական յօդուածներուն մէջ, հետեւեալ բառերով.

«Մահէս յետոյ միջեւ եսաւ տարի ոչ ոքի իրաւունք կու տամ ձեռագիրներէս արտատպում կատարելու մասնակի կամ ամբողջական ձեւով... Վիեննայի վանքի վարչութենէն կը խնդրեմ, որ ձեռագիրներս ամբողջութեամբ ուղարկեն Երեւան, Մատենադարանին: Հայաստանի մէջ կը վերաբերին ձեռագիրներուս հետ այնպէս, ինչպէս կը ցանկանամ»:

Հայ մարդուն տակաւին յայտնի չէ, թէ այս «կտակ»ը Շուշանեանի ձեռագիրով գրուած ու Վիեննայի հայրերուն գրկուա՞ծն է, թէ մահէն յետոյ ասոյլ մահուան անկոդինէն թելադրուած ու Լեւոն Զօրմիսեանի գրի առածը:

Եթէ այս անստուգութեանց հետ հաշուի առնենք նաեւ թէ՛ Մխիթարեան հայրերուն եւ թէ «առայժմ մօտս» գտնուած ձեռագիրներուն հանդէպ կտակակատար կոչուածներուն ցուցաբերած կամայական վերաբերումները, պարզ կը դառնայ, որ Շուշանեան ո՛չ անձամբ նման թուականութեամբ կը տակ տարագրած է եւ ոչ ալ մահուան անկողինէն առ այդ թելադրանքներ կատարած:

Եթէ Շուշանեան Վիեննայի վանքի վարչութենէն խնդրած բլլար ձեռագիրները ամբողջութեամբ երեւան ուղարկել, կը կարծենք, որ վանքի վարչութիւնը այնքան ագնիւ կ'ըլլար բազմաչարչար դրագէտին այդ չնչին բաղձանքը լրիւ յարգելու եւ կը մերժէր, կր կարծենք, հանդիպող դիակապուտին ձեռագրային բազմանքներուն այնքան հեշտօրէն ու անխուսօրէն ընթացք տալ:

Ու յետոյ՝ որքամաբանականո՞ն է, որ Երեւանի Մատենադարանը, որ այնքան աչխուժ նախանձախնդրութեամբ մը կը հետապնդէ ու կը մէկտեղէ մեր գրագնեերուն ձեռագրային ու անհատական իրերուն մասունքները, այդքան երկար ժամանակ ա՛յդքան անտարբեր գտնուած ըլլայ ուղղակի իրեն կտակուած իմացական ամբողջ հարստութեան մը հանդէպ, երբ մա՛նաւանդ Թօլլաուեան իսկ ունի վերաբերելու «ձեռագիրներուս հետ այնպէս, ինչպէս կը ցանկանամ»:

Նոր պատմութիւն...

digitised by A.R.A.R.@

Որ ըստ բաւականին լոյս կը սփռէ կտակային նախորդ պատմութիւններուն խախտութեանց վրայ։

Առնենք հեղ մը ու տարբեր անուններով թերթ հրատարակելու անհեթեթութեամբ տարուած անորակելի ժարդ մը, կտակակատարներու չարքին դասուած նոյնինքն Լեւոն Զորմխեան, 1949ին սկսաւ խմբագրել «Նիրկայ» անունով ամսագրի պէս բան մը, որուն Ճունիս–Ճուլիս միացեալ թիւին մէջ ընթերցողը կը կարդայ.

«Մահուան ատեն, իբրեւ աւանդ մեզ յանձնուած իր օրագրութիւնները ուզեցի մը տետրակներէն, մաս մը այս թիւով ալ հրատարակելով, իր անմառնալի յիշատակին հանդէպ յարգանքի բարեկամական պարտականութիւն մը կատարած ըլլալ կը կարծենք»։

Եւայլն։

Նկատելի է, որ իբրեւ «աւանդ» յանձնուածը անյարիր է Մխիթարեան հայրերուն ժօռ ի պահ դրուած եւ Երեւանի Մատենադարանին հասցէագրուած կտակային պատմութեան եւ, ըստ երեւոյթին, բնաւ կապ չունի այն միւս կտակին հետ, որ իբր թէ Շուշանեան թելադրած է մահուան անկողինէն եւ ինք՝ Զորմխեան, թելադրուածը դրի առած է «նոյնութեամբ»։

Ճայտնուածը, ուրեմն, ո՛ր աւանդապահ մըն է։

Զգուշացնուած բարեացակամութեամբ մը ընդունինք, որ Շուշանեան վերջին պահուն կրնայ Զորմխեանին յանձնած ըլլալ այն ձեռագիրները, որոնք «առայժմ մնաս» կը գոնուէին, յօրգաբար բանաստեղծութիւններու հատոր մը, «Օրագիր» մէկ տետրակ, «Զաւէն Մանկուճիի սէրերուն պատճէնը եւ Անարէ ծիտէն թարգմանած «երկրային սնունդներ»ը։ Բայց նորայայտ աւանդապահը այդ բաներուն մասին չի խօսիր եւ օրագրային միայն մէկ տետրակի մասի՛ն չի խօսիր, այլ արտատպումները կը կատարէ «Օրագրութիւններուն էջեր մը տետրակներէն»։

«Ջանի մը տետրակներէն...»։

Գաղափար մը տալու համար ընթերցողին, յայտնենք, որ «Նիրկայ»ի մէջ օգտագործուած են հետեւեալ կտորները.

«Օրագիր», 1940 Ճունիս 23, «Նիրկայ» Ա. տարի, թիւ 2։

«Օրագիր», 1942 Մարտ 2, «Նիրկայ», Ա. տարի, թիւ 5–6։

«Զաւէն Մանկուճիի սէրերը», «Նիրկայ», Ա. տարի, թիւ 9–10։

Մենք «Նիրկայ»ի միւս թիւերը չենք տեսած եւ չենք գիտեր, թէ արդեօ՞ք հատուածներ արտագրուած են «օրագրութիւններու էջեր մը տետրակներէն», յատակ է սակայն մէկ բան, ա՛յն՝ որ «Նիրկայ»ի մէջ երեւցած հատուածներէն ոմանք արտագրուած են Վիեննայի Մխիթարեան հայրերուն յանձնուած տետրակներէն, ընթերցողին աւելի ծանօթ ա՛յն տետրակներէն, զորս 1955ին, Ամերիկայէն վերադարձին, Անդրանիկ Մատուկեան վերցուց Մկրտիչ Գազանճեանի հաւանութեամբ եւ լոյս ընծայեց «Նայիրի» չափաթաթերթի նոյն եւ յաջորդ մէկ–երկու տարիներու թիւերուն մէջ։ Հետաքրքրութեան համար յայտնենք, որ «Նիրկայ»ի մէջ օգտագործուած վերոյիշեալ կտորները լոյս տեսան նաեւ «Նայիրի»ի էջերուն, Գ. տարուան 12, 21, 22, 44, 45 եւ 46 թիւերուն մէջ։

Փաստ է, որ բացի «Զաւէն Մանկուճիի սէրերը» վիպակէն, միւս գործերը լրիւ կրկնօրինակներ չունէին, Արդ, Զորմխեան ինչպէ՞ս իրեն «իբրեւ աւանդ յանձնուած» կրնայ համարել այն տետրակները, որոնք ի պահ դրուած պէտք է ըլլային Մխիթարեան հայրերուն ժօռ եւ հասցէագրուած Երեւանի Մատենադարանին։

«Նիրկայ»ի խմբագիրը դեռ արտատպած գործերուն ժօռ կանգ չ'առ–

digitised by A.R.A.R.@

Ներ, կ'երթայ աւելի առաջ, «1941 ՄԱՐՏ 2» թուակիր օրագրին կցած նոթով, կոչո՛վ.

«Ներկայ»ի մէջ պարբերաբար պիտի հրատարակեմ մեր մօտ գտնուած Շուշանեանի ձեռագիրներէն գանազան հատուածներ: Մեր ուժերէն վեր ըլլալով անոր անտիպ գործերուն ամբողջական հրատարակութիւնը, իր մահուան ութերորդ տարելիցին, Շուշանեանի բարեկամներուն եւ առհասարակ գրասէր հայերուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ, անոր գործերը մոռացութենէ եւ կորուստէ փրկելու անհրաժեշտութեան վրայ: Այդ նպատակին համար նիւթական միջոցներ տրամադրել ուզող մեր հայրենակիցներուն հետ, խմբագրութիւնս ուրախութեամբ պիտի ուզէր ճնշել այս խնդրին իրականացման գործնական միջոցները»:

Կանխող էջերուն մէջ ընթերցողը տեսաւ, որ հրշեպայութենան դրուած «կտակ» մը կայ մէջառեղ, կտակին մէջ բանաձեւուած կամք մը կայ, մինչեւ 20 տարի ձեռագիրներէն ժամանակի թէ ամբողջական արտատպումներ ընելու հեղինակային արգելք մը կայ, դեռ ձեռագիրները Հայաստան դրկելու խնդրանք մը կայ, մինչդեռ իրենք զիրենք կտակակատար դասնանած անհոգի մարդերէն մէկը ո՛չ միայն «ութերորդ տարելիցին» մանաւանդ արտատպումներ կը կատարէ, այլեւ ամբողջին տպագրութեան համար կոչեր կ'ուղղէ ընթերցողին:

Իրողութեանց այս լոյսին տակ գժուար չէ մտածել այլեւս, որ Շուշանեան ոչ թէ ինք խմբագրած կամ թելադրած է վերյիշեալ կտակը, այլ կտակակատար ինքնակոչիկները ինչ-ինչ նպատակներով իրե՛նք ձեւած ու տաքցած են զայն: Պարզապէ՛ս: Այլապէս այդքան անբաբեխիղճ ու կամայական պիտի չըլլային անոնք, իրենց մէջ պիտի դանուէր դոնէ մէկը, որ հաշիւ պահանջէր մխւսէն, մխւաներէն:

Բոլորովին ուրիշ խնդիր է Վիեննայի վանքին յանձնուած Շուշանեանի արխիւին վիճակուած բախտը, որուն մէջ տխուր դեր մը կատարած ըլլալ կը թուին սեւ գործունէութիւններով յատկանշուած նոյն մարդերը, արխիւը Մխիթարեան հայրերուն մօտէն առնելու եւ Տօնիկեան հրատարակչատան յանձնելու մեքենայութեան մէջ: Շուշանեանի «կտակ»ին ճշմարտութիւնը ըստ ամենայնի հիրքող փաստ մըն ալ այդ մէկը, եւ Լեւոն Զորմխեանի ինքնագլուխ կոչին պէս կոչ մըն ալ այդ առիթով ստորագրուած երկրորդ կոչը, այս անգամ միւս անկանխնելիին կողմէ, Մկրտիչ Երիցեանց, Տօնիկեան հրատարակչատան լոյս ընծայած «ձերմակ Վաթսընիկ»ի առաջին էջին փուռած:

«Վազգէն Շուշանեանի ձեռագիր ու տպագիր գործերը ցարդ պահ կը մնային Վիեննայի Մխիթարեան հայրերուն մօտ, սպասելով գրեթէ անկարելի հրատարակութեան մը անստոյգ բախտին:

«Շնորհիւ Տօնիկեան հրատարակչական տան ազդայօժար նախաձեռնութեան, հիմա որ կարելի կը դառնայ տարաբախտ երիտասարդին ամբողջական գործերուն հրատարակումը, կասկած չկայ, թէ հայ գրասէր հասարակութիւնը չպիտի ուշանայ իր ջերմ օժանդակութիւնը բերելու մեծածախս ձեռնարկի մը, որ եթէ ոչ կրնայ, գէթ մոռացումէ կը փրկէ ուժեղ տաղանդ մը»:

Դարձեալ՝ ո՞ւր մնաց կտակը եւ ո՞ւր մնացին անոր մէջ բանաձեւուած տրամագրութիւնները:

Միւս կողմէ՝ պարզ կը դառնայ, որ Շուշանեանի արխիւը բարոյական ուժեղ պաշտպանութիւն մը չէր վայելեր, Մխիթարեան հայրերուն կը պակսէր օրինաւոր անօրինութիւններ ընելու մղող նիւթական փաստաթուղթ մը, այլապէս, կ'ենթագրենք, այդպէս պիտի չվարուէին արխիւին հետ, տպագրական հաւանական խոսուումներու հիմամբ պիտի դժուարանային արխիւը յանձ-

digitised by A.R.A.R.@

նել Տօնիկեան հրատարակչատան, որ «Ձերմակ վարսենիկ»ը լոյս ընծայեց, երկու–երեք կտոր արամազրկց «Արարատ» գրականին եւ ամբողջութիւնը, ընթերցողին անյայտ մեքենայութեամբ մը զարձնալ, յանձնից Հայաստանին, այսինքն՝ նոր անորոշութեան մը, յարդարումներու թէ ժամանակային կրկնակ առումներով:

Հաշուի առնելով «Ներկայի մէջին ասահլապահ»ն ստիղծած մթութիւնները,

Մխիթարեան հայրերուն յանձնառութիւններուն անատուգութիւնը,

Տօնիկեան հրատարակչատան խաղարկութիւնները, եւ

Զեռագիրներուն մէջ քոյլ տուած Հայաստանի գասական յարդարանքները՝

Անգամ մը եւս պիտի յայտարարէինք, որ Մկրտիչ Գարամեանի մահէն ետք Վ. Գառուկեանի ձեռք ձգած չուշանեանական հինգ տետրակները օրհնութիւն մը եղան նախ Շուշանեանի համար եւ ապա ընթերցողին, որ ո՛չ միայն Շուշանեանը կարդալու վայելքի մը մասնակից եղաւ այդ ձեռնարկով, այլեւ առիթ ունեցաւ անգամ մը եւս ու առաւելագոյն պայծառութեամբ ճանչնալու Շուշանեանի ճշմարտութիւնը՝ ազգային, հանրային թէ գաղափարական բոլոր դէմքերուն վրայ:

Շուշանեանի ձեռագիրներու հինգ տետրակները ձեռք ձգելու եւ հրատարակելու Վ. Գառուկեանի նախաձեռնութիւնը օրին տուն տուաւ վլվլուկի մը, որ ժամերով նիթ գարձաւ տասնամեակներու տեւողութեան մը վրայ: Վըլվլուկին հեղինակները առաջ կը քչէին այն առարկութիւնը, որ Շուշանեան սուր ակնարկութիւններ ունէր ու առանձին հատուածներու վրայ դաժան վերլուծումներու ենթարկած էր ժամանակակիցներէն ոմանք՝ Շահան Շահնուրը, Շաւարշ Նարգունին եւ ուրիշներ, եւ այդ պատճառով արգիլած էր տետրակներու հրատարակութիւնը իր մահուան յաջորդող քսան տարիներուն, հետեւաբար... եւայլն, բայց այսօր ամէն մարդ գիտէ, որ կասկած մը հանդէպ ցուցաբերուած նախանձախնդրութեան մը ոգին չէր փրցուած հասարին չարժառիթը, ոչ ալ Շահնուրի, Նարդունիի կամ այլոց խնայելու աղնիւ գըրգռում մը, այլ ազատագրուած վարքով իրենց կեանքը քաշքշող ախրահոչակ հոգեղէններու նոյն դասը, կասկածները կ'ուզէին ծածուկ պահել Շուշանեանի ապրումներուն ակը, գաղափարական մաքուր դիմագիծը, հաւատարմութեան եւ իրաւութեան ա՛յն պոռիկումները վերջապէս, որոնք էջերնդմէջ կը փայլատակէին յատկապէս առաջին երկու տետրակներուն երկայնքին:

Վերագրում մը չենք ըներ, ոչ ալ ենթադրութիւններ կը խմբագրենք:

«Նայիրի»ի մէջ լոյս ընծայուած չուշանեանական տետրակներուն համար հաւաք փրցնող հանրային առուներուը, Շուշանեանի առիթով առաջին մեղապարտներէն Լեւոն Զորմիսեանի խմբագրած «Ներկայ»էն հնգամեակ մը առաջ, Լեւոն Զորմիսեանի հետ գարձեալ, հիմը դրին չարամարերի մը, «Աբեմումտ», որ կոչուած էր իբր թէ լլալու՝ «Օրգանը գաղթահայ մտաւորականութեան, լայնախոհ եւ ազատամիտ, առանց հատուածականութեան»: Այդ չարամարերին առաջին տարուան թիւ առաներկուքը (1945) նուիրեցին Շուշանեանին, արտագրելով նաեւ անոր մէկ էջը, հետեւեալ նոթով.

«Ստորեւ, իբր մատնիչ, կը հրատարակենք մէկ էանի էջեր միայն, վաղելակ եղերաբախտ Շուշանեանի «Օրագիր»ներու այն թաժնէն, որ գրուած է 1939ին, պատերազմէն առաջ: Այս առթիւ բանիւ, որ «Օրագիր»ը, որուն մէջ իր ժամանակաշրջանի ազգային դէպքերն ու խնդիրները կը յուզուին, կը կազմեն 5–6 խոշոր տետրակներ, ձեռագիր վիճակի մէջ անուշտ»:

digitised by A.R.A.R.@

Ֆովի սիւնակին վրայ կու տանք յատանկարշական պատճէնը խմբագրական այս նոթին անմիջապէս հետեւող «Արեւմուտք»ի արտագրած չուչանեանական էջին, ցոյց տալու համար սաքսափելի տարբերութիւնը, որ կայ Շուչանեանի մասունքին երկիւղածօրէն յօտնելուս յայտարարութեան եւ նոյն մասունքին հետ գործնականօրէն վարուելու աներկիւղ լրբութեան միջեւ։

«Արեւմուտք» չարաթաթերթէն լուսապատճէնուած այս հատուածը ընթերցողը կը գտնէ կանխող էջերուն մէջ երեւցող Կ. Փոլատեանի յօդուածին մէջ (էջ 25)։ Արագ քաղաքաւորութիւն մը տեսանելի կը դարձընէ ա՛յն փաստը, որ «Արեւմուտք»ի Զորմիսեանները իրենց չորնալիք ձեռքով յապուած են Շուչանեանի պազտփարական ապրումին մաքրութիւնն ու չարունակականութիւնը հաստատող ամէնէ՛ն ուժգին եւ նաեւ ամէնէ՛ն արտառուչ վկայութիւնը, հաւատարմութեան էական կէտը, հետեւեալը.

«...Ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն հաւատարիմ գիծուորը կը մնամ, գրպանս անդամատետր բլլայ կամ ոչ»։

Առանց այս հաւատարմութեան, առանց այս հաւատարմութեան ապահովութեան, որո՞ւն պիտի ծրդեօք ընկերվարական հաւատարմութիւնը, որ «լայնախոհ ու ազատամիտ» բառերով առնչացող «Արեւմուտք»ի խաւարասէրս մարդերը անհրաժեշտ համարած են մտոխտ խաղցնել Շուչանեանի արդուքեան վրայ։

Այս պարագային կարեւորը Շուչանեանի հաւատարմութեան խօսքին հմայքը չէ անշուշտ, տա՛ր հաւատարիմներու բաւելու չափ հաւատարմութեան պոռթկումներ ատորպտած ունի Շուչանեան, տարտափելին արարքն է, արթապիղծ այն վերաբերումը, որ մարդիկ ըստ իրենց հաշիւներուն կը վարուին դրպտիոի մը ձեռագիր մասունքին հետ։

Վերջերս պարզուեցաւ, որ Շուչանեանի ձեռագիրներէն ամենէ կրկնօրինակներ ունին, գրպտիոին կողմէ արտագրուած ու բարեկամներու յանձնուած տետրակներ ու առանձին էջեր, «Մարդ մը, որ Արարատ չուներ իր հոգ-

Վ. ՅՈՒՅԱՆԵԱՆ

ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ

ԷՋԵՐ «ՕՐԱԳԻՐ»ԷՆ

Ստորեւ, իբր մասունք, կը հրատարակենք մէկ հաճի էջեր միայն, հազիւով հերթաթխտ Շուչանեանի «Օրագիրներ»ուն այն յատկէն, որ գրուած է 1939ին, պատերազմէն առաջ։ Այս առթիւ ըսենք որ անոր «Օրագիրներ», որուն մէջ իր ժամանակագրութեան ազգային դէպքերն ու խնդիրները կը յուզուին, կը կազմեն 5-6 խոշոր տետրակներ, ձեռագիր վիճակի մէջ անշուշտ։

«ՈՐԵՒՄՈՒՏՔ»

Զկորսնցնել ապրելու հրճուանքը, այս գէշ օրերուն, ահա՛ կարեւորը։ Հակառակ գէրմանական վայրագ փոշանչներու յարուցած ահռելիին՝ քաղաքականը անվնաս կեանքը գեղեցիկ դանելու, ժպտիլ յոտաթիկոյ գաբնան, արուն ոտնաձայնը կը լսուի հեռուէն գալարի, յարմնակել այս առօրեայ ապերախտ ալխատանքը՝ կարծես քէ ալնկ տեղի ունեցած ըլլար ու երբ ժամը հասնի մեկնելու, վճարելու մեր պարտքը՝ այս երկրին, իսրին պարզութեամբ մը ընդունիլ վտանգը։ Ու յոյժ տուռնց երկիւղի, առանց զղջումի, առանց դողի վատութեան առ ինչ որ կը պարտինք այս երկրին, ուր ազատութեամբ շնչել ու ապատութեամբ կեանքը սերել տրվեցանք, — ա՛ռ, եթէ հարկ ըլլայ, ինչ որ մեր մեկ հարատութիւնն է այժմ, — Մեր կեանքը։

Ահա՛ զգացումները, որ այս նոր գարնան սեմին, հակառակ խորունկին բէն կը բարձրանան, ինչպէս մեր գաղթին ալնատան ցոլքերուն ու նո՛յն բնական ժայթքումով, նո՛յն արդար ատելով։

Ու խորապէս հաւատացած եմ՝ թէ այս զգացումները չեն մտաներ հորիզոնի ֆրանսամոլի մը ազգայնական կիրքը, ա՛չ բնաւ։ Հոգւապէս հաւատացած եմ թէ գրի առնելով այս տողերը՝ հաւատարիմ կը մնամ ընկերվարութեան ըմբռնումին, որ կանացած եմ բանաձեւել բազմաթիւ յօդուածներու մէջ։

Ռեւսել, 18 Մարտ 1939

digitised by A.R.A.R.@

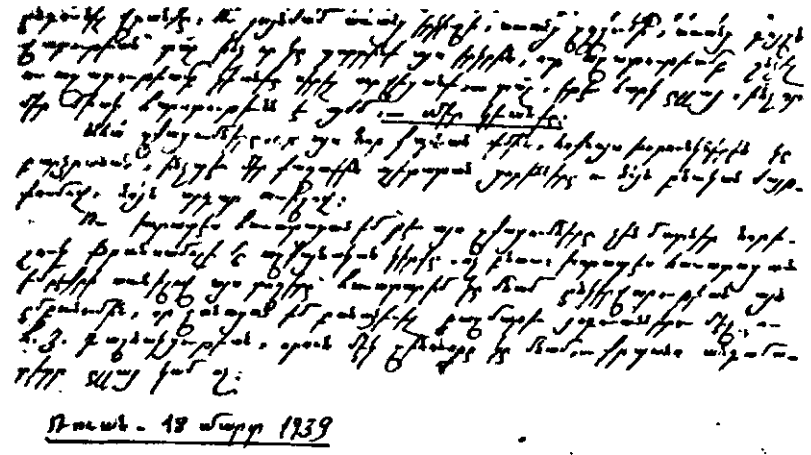

Ռուան - 18 մարտ 1939

ւոչ ն խորը» պարտուէն ժառեր եւ օրագրային հատուածներ, որոնցմէ մէկը, «Արեւմուտքի լոյս ընծայածին մէկ օրինակը՝ կը գտնուի կ. Փոլատեանին մօտ: Վերեւ ներկայացուածը անոր վերջին մասին լուսանկարչական պատճէնը:

Վազգէն Շուշանեանի դրականութեան մօտէն հետեւած ընթերցողը, անշուշտ, այս մէկը կը դիտէ իբրեւ ժեռագիր միայն եւ ոչ թէ վաւերականութեան իրեւ ատհաւատարեալ: Շուշանեանի դրականութեան մօտէն հետեւածները աչառ չունին եղած խոստովանութիւնը հաստատող յատկանշական փաստերու, որուած ըլլալով, որ անոր վաւերականութեան ծանօթ են ուելի քան քառորդ դարէ ի վեր, սկսեալ 1955էն, նոյն թուականին «Նայիրի» շաբաթաթերթին լոյս ընծայած նոյն էջէն, որուն առիթով փրթաւ ծանօթ հատորը...

Ընթերցողը կը պատկերացնէ հարկաւ, թէ ինչ վիճակի կը մատնուէին Շուշանեանի ձեռագրները, եթէ նենգափոխութեան փաստեր առած այս նենգամիտներուն ձեռքը մնային անոնք կամ միւսներուն հետ փոխադրուէին Հայաստան, ուր մարդիկ ժպրհութիւնը կ'ունենան ամբամ ապագիր մատեանները յապաւելու, աղաւաղելու ու նենգափոխելու, ուր մնաց ձեռագիրները:

Ահաւասիկ նմոյշ մը նաեւ անոնց արարքէն, գործեալ Շուշանեանի գործին մէջ, 1966ին հոն լոյս ընծայուած «Երկերոտ էջերուն», «Ամրան գիշերուն սա հատուածին վրայ.

«Անկիւն մը կայքն խոշոր ու հին գօշիկներ, հին, կապոյտ տաբատ մը եւ քաճուարի մեծ մախաղ մը: Պատէն՝ այս բոլորին վրայ կը յածէր Քրիստափոր-Միքայէլեանի քարի ու խառնուն նայուածքը: Ագռատ շրջանակի մը մէջ, այս մեծ մարդուն մեծ կարծես թէ խոնջ գլուխը՝ յուզիչ էր ու գրաւիչ: Գլուխը ինչ մը ծռուռ էր, ինչ մը շատ ծռուռ, յայտնելով կարծես, որ զայն կրողը տարիներ կաղ եղած է ու բալած է՝ ինչ մը ծռելէն մէկ կողմի վրայ, ինչ մը

digitised by A.R.A.R.@

երերալէն: Ու կը թուէր, թէ կաղ ու մեծ մարդու այդ հեռաւոր ցայուածքը՝ ահա լեցուցած է տունը: Աշխատաւոր ընկերոջս մեծ մայրը...

«Ամրան գիշերցներ», 1930, էջ 38

Այս ամբողջ հատուածը հրեւանեան տպագրութեան մէջ սեղմուած ու հղած է.

«Անկիւն մը կայիճ խոշոր ու հին կօշիկներ, հին, կապոյտ տաբատ մը եւ բանուորի մեծ մախաղ մը: Աշխատաւոր ընկերոջս մեծ մայրը...

«Երեւանեան հրատարակութիւն», 1966, էջ 121

Շուշանեանի երեւանեան հատորը քննութեան նիւթ չէ հոս. այսքանը մատնանշեցինք՝ անգամ մը եւս ցոյց տալու համար հոն տիրող անհանդուրժողութեան հետեւանքով առաջացած գրական այն տխուր բարքերը, որոնք տպագիր բազմաթիւ գործեր ճարակեցին եւ ուզի քան կը պատճառեն ձեռագիր մատեաններու թախտին:

Նման հաւանականութիւն մը կրկին ու կրկին կը պղտորէ մարդուս միտքը, որ կը գժտաբանայ հաչուրիլ նախաւերջին երկու հանգրուաններուն Շուշանեանի արխուրին վիճակուած փորձութեան հետ, վիեննայի Մխիթարեան հայրերուն թոյլատուութեան եւ Տօնիկեան հրատարակչատան խոստնագրուժ ելոյթին: Դարձեալ յիշենք վերի «խրայօժարը» — «Ընորհիւ Տօնիկեան հրատարակչատան սիրայօժար նախաձեռնութեան: Սիրայօժար նախաձեռնութիւն մը կը բաւէ՞ր արդեօք, որ մեռած գրագէտի մը անգամ մը գիրկ բացած քաղաքական հաստատութիւն մը անոր ամբողջ երթիւը յանձնէ ընդամէնը հրատարակչատան մը, որ ա՛չ Շուշանեանի կեանքին եւ ոչ ալ չեա մահու տարածած անցուդարձերուն հետ ուղղակի կապ ունեցած է: Կատարուած առուտուրը դեռ կրնար ձեւով մը հասկնալի ըլլալ, եթէ «սիրայօժարը» տէր մնար փողով ու քմբուկով ծանուցուած իր նախաձեռնութեան: «Սիրայօժարը» ա՛չ միայն տէր չմնաց սակայն իր «նախաձեռնութեան», այլեւ, իր կարգին, անուէր մնացած առացուածքի մը պէս վարուեցաւ Շուշանեանի ձեռագիրներուն հետ, ինքնագլուխ որոշումով մը զանոնք յանձնելով Հայաստանին, երբ խիստ կասկածի տակ է նման կտակի մը վաւերականութիւնը:

Այսքան դառն փորձառութիւններ ապրելէ ետք, այսպիսի կարգադրութեամբ մը, ըսել կ'ուզենք՝ առանց կրկնօրինակները վար դնելու ձեռագիրները Հայաստանին յանձնելու իր այս արարքով՝ հրատարակչատունը քնաւ չանդրադարձա՞ւ արդեօք, որ գրականութեան հացկատակներուն կը բանայ նոր ասպարէզ մը, ուր, ձեռագիրներէն քաղուած մատնակի հատուածներու հիմամբ՝ ատանը հինգ տարիներէ ի վեր գաղափարական չարաշահութեանդ տանգութիւնները տեղի կ'ունենան:

digitised by A.R.A.R.@

ԱՆԱՀԱՐՏ ՀՈԳԻԻ ՄԸ «ՆԵՐՔԻՆ ԴԱՇՏԱՆԿԱՐ»Ը

Եղերաբախտ արձակագիրին գրականութեան ամէնէն վաւերական ստեղծումներէն մէկը նկատուած «Ամրան գիշերներ» վէպը, Հուշանեանի գրականութիւնը բնորոշող սիրային ոլորտներու մէջ պարգանալով հանդերձ, կ'արձանագրէ ակներեւ շեղում մը քնարաչունչ. ռոմանթիկմով ծանրաբեռն իր արձակին ընդհանուր ուղիէն: Հակառակ իր օրագրային կառոյցին, յիշեալ գործին հերոսը կը պարզէ հարցադրող նկարագիր մը, զսպանակուած՝ հրապարակագիր Հուշանեանի մտքի խիպախ փայլատակումներով, ընկերային հարցերու մօտեցող արի դիրքորոշումներով եւ, մա՛նաւանդ՝ գաղափարապաշտ ենթաշխարհի մը հարազատ ձայնը հանդիսացող վարակիչ լեզուով:

Անցեալի հեթանոս բնապաշտութեան կուգահեռ՝ Հուշանեանի յիշեալ ստեղծագործութիւնը ոգեղէն ժառանգութեան կը բացուի իր ակունքներուն աւիշը ներծծելու, այլ խօսքով՝ անցեալը ներկայի կառուցուող իրականութեան մէջ ամբողջացնելու, յաւերժացնելու յստակ եւակէտէ առաջնորդուած: Անցեալն է ստեղծագործ թթխմորը ներկային եւ ապագային: Հետեւաբար, կուր են նոր մարդ դառնալու հերոսին տագնապները, որովհետեւ **անկարելի** է հիմնովին խզուիլ դարերու իմաստութեամբ բիբերեղացած ցեղին ոգեղէն աւանդներէն:

Անցեալի կենդանի արժէքներուն եւ ապագայի աննուաճելի երազներուն միջեւ ծագած բախումը նոր թափ եւ տարողութիւն կը ստանայ յատկապէս «Անկարելի օրագիր»ի երրորդ գրութեան հետ, երբ պայքարը ծաւալող օժիտնդակ ձայներ կու գան աւելի հրահրելու իմացական ու զգացական պոռթկումները:

Այլ խօսքով՝ **«Անկարելի օրագիր»**ի հինգ ստեղծումները.— **«Ձեռքեր», «Ժ. Տիւհամէլի աչքերուն եւ Ժիլ Ռընարի հեզնութեան մասին...», «Կցկտուր եւ խառնիխուռն...», «Երբ կը տնանինք «Երկրային տնունդներ»ով...», «Անկապ էջեր մերկ հոգիի մը մասին...»՝** իրենց հոգեվիճակային հակադիր բեւեռներով, հակադրումներով, հեռացումներով եւ միրար վարգացնող լրացումներով, խորքին մէջ կը կազմեն ամենահարուստ մէկ հոգենկարը Վ. Հուշանեան արուեստագէտի ներաշխարհին:

Հոգեվիճակ առ հոգեվիճակ վարգացող այս սրտբաց թուղթերուն ներքին աշխարհի կենդանագրումը կը սկսի Հուշանեանի գրականութեան մայր երակը հանդիսացող սիրերգութեամբ, որ նաեւ է՛ առանցքը **«Անկապ օրագիր»**ին: Աւելի պարզ խօսքով՝ անձնական սիրոյ ապնիւ ապրումն է արտաքնապէս անկապ թուղթերը իրարու կամրջող շաղախը, կենդանարար աւիշը գրութեան մարմինին, որուն անդրադարձներով, բախումներով, լրացումներով եւ խաչաձեւումներով ստեղծումը կ'ապրի իր անկախ կեանքը՝ ապրեցնելով նաեւ իր հինգ եղանակները:

(Հատուած)

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՔՐՈՆԻԿՈՆ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԵՆԳՕՏԻՆ

1

Երիտասարդութեան հացը գաղափարական խանդավառութիւնն է յաճախ, ու գինին՝ ցգացումներու բոցավառումը: Այս է կեանքին երկաթեայ ու թանկագին օրէնքը:

Հարիւրաւոր ուրիշներու նման կեանքին, այլեւ գրականութեան ճամբով է, որ հասած եմ յեղափոխական գաղափարին: Ընդհանրապէս հայ պահպանողական մտաւորականներն ու քաղքենիները, որոշ տարիքէ մը յետոյ, չեն ըմբռներ երիտասարդութեան անձկութիւններն ու կիրքերը: Չեն ուզեր հասկնալ, թէ ամբոխներուն ու երիտասարդութեան կարելի չէ մօտենալ միայն տրամաբանական ու իմացական փաստարկութեան պաշարով մը:

Գաղափարապաշտութիւնը, որ մարդ էակը յաղթական ինքնավստահութեամբ մը կը ցցէ տարերքին դէմ, հերոսական արարքներու բուռն կարօտը, որ կը դիւրացնէ մարդուն տաժանելի վերելքը ու քաղցրը կ'ընծայէ անձնուրացութիւնը, մեծութեան ու փառաւոր գործերու ծարաւը, որ հողակպիկ ու ընթացիկ կեանքի մը նուաստութիւնը ակընթախ կը դարձնէ, գործի կիրքը, հաւաքական ֆլուքումներու ալեկոծութիւնն ու հաւաքական կրքերու ջերմ մթնոլորտը, — ահա՛ ասոնք են այն տարրերը, որոնց ալիքներուն մէջ իրական երիտասարդ մը ինքզինք արթուն ու երջանիկ կը զգայ: Հայ յեղափոխութեան գաղափարական միջավայրը մեզմէ շատերուն համար, դեռ մեր յարումէն առաջ, մթնոլորտ մը եղած է, ուր պատանի մը կրնայ ազատութեամբ ու հպարտութեամբ հասակ նետել, ուր կրնայ քարձունքներու կենարար օդը շնչել:

2

Ինչ որ վրիպած է հայ յետադիմական մտաւորականութեան ուշադրութենէն՝ յեղափոխութեան յարուցած այս առինքնող ու մոգիչ ուժն է: Եկեղեցական վարդանկարչութեան մէջ յաճախ կարելի է հանդիպիլ Նապովրեցիի կամ Աստուածամօր գլուխներու՝ շրջապատուած երկնային ճառագայթարձակումի գօտիով մը, լոյսէ եթերային պսակով մը: Հայ յեղափոխականներու յաճախ խորհրդաւոր թուող ու անցելայուզ գործունէութեան շուրջ՝ միշտ գոյութիւն ունեցած է այս լոյսէ գօտին, այս համայիլ հալոն:

Երկար է մանրամասնօրէն տարրալուծել պատճառներու այն ամբողջութիւնը, որուն արդիւնքն է յեղափոխութեան մագնիսական գօրութիւնը, տակաւին այսօր, հայ գիտակից երիտասարդութեան մեծամասնութեան վրայ: Կարելի՞ է բացատրել միթէ թրթռուն ներկայութեան մը ստեղծած խռովալի մթնոլորտը:Արդ՝ հայ յեղափոխութեան

digitised by A.R.A.R.@

շուրջ իրապէս գոյութիւն ունեցած է, մա՛նաւանդ նորագարթ իմացականութիւններու եւ մակընթաց հոգիներու համար, այս ճառագայթումի գօտին: Մեծ կորովներն ու իրական հաւատարմութիւնները լոկ բանականութեամբ չեն կրնար սնանիլ արդէն ու մեր է՛ն անողոք ու ցուրտ գաղափարներն իսկ երբեմն ստորերկրեայ թելերով յարաբերութեան մէջ են մեր զգացական ու յուզական էութեան հետ: Խորունկ ու ապնիւ զգացումները յաճախ վճռական դեր կը կատարեն մեր կեանքին մէջ, որոշելով անոր ուղղութիւնն ու ընթացքը:

Առնե՛նք, օրինակ, հերոսներու պաշտամունքը: Ո՞ր ժողովուրդն է, ո՞ր քաղմութիւնը, ո՞ր խուռնամբոխ հաւաքականութիւնը, ո՞ր մանկութիւնն է, որ կրնայ հրաժարիլ հերոսները պաշտելէ, անոնց յիշատակը երկիւղածութեամբ յարգելէ: Մարդկութիւնը ֆիզիքական սիրոյ սահմաններուն մօտեցող տկարութիւն մը ունեցած է միշտ անոնց հանդէպ: Վասնզի հերոսը իր եզակի անձին վրայ կը միացնէ մեր հոգիները առինքնող մէկ-քանի մեծութիւններ: Հերոսին յանդուգն ու մերթ աղմկայարոյց արիութիւնը աւելի վարակիչ է ու հրաշիգ, քան ամէնէն անաղարտ սուրբերուն անձնուրացութիւնը: Հերոսը բաբախուն է միաժամանակ, խորապէս մարդկային, մատչելի ու աւանդական: Իր մեծութիւնը երբեմն կը մօտենայ աստուածներու գահոյքին ու կը հեգնէ ոխակալ ու անկարեկիր ժամանակը:

3

Կեանքի մռայլ հրապարակներուն վրայ, իրենց խանութներու մութին մէջ, որոշ տարիքէ մը յետոյ՝ մարդիկ կը կործանեն իրենց հոգիներու խորը հերոսներու գահոյքը: Այլ պարագան նոյնը չէ երիտասարդութեան համար: Ամէ՛ն օր արարչօրէն ընդարձակուող պատանին, եթէ ալնիւ մետաղէ է, լոկ բարձունքները կը տեսնէ ու լոկ կատարներու անմահ կրակը: Նոյնիսկ շռվայիկ մարդոց բալմութիւններ, կեանքի գլանին տակ արիւնապուրկ եղած մանր-քաղքենիներ մեծ մեռելի մը նշխարներուն շուրջ կը վերագտնեն, իրենց դասալիք հոգիներուն խորը, հերոսներու սրբագործ պաշտամունքը: Ամբոխին հոգւոյն խորը այնքան վօրեղ է այս զգացումը, որ երբեմն արի աւազակներն անգամ առարկայ կ'ընլլան հիացման: Արդ՝ այս վմայականքը լոկ մէկ տարբերակն է արիութեան ու հերոսութեան նո՛յն անկորնչելի պաշտամունքին: Անկորնչելի՝ վասնզի ժամանակէ ժամանակ կը կերպարանափոխուին հերոսութեան ըմբռնումը, արտայայտութեան ձեւն ու դերը, բայց անխախտ կը մնայ հերոսին ադամանդեայ ինքնութիւնը:

Անտարակոյս այս էջերուն նպատակը չէ հայ յեղափոխութեան հապճեպ ջատագովում մը կամ նոյնիսկ պարզ արդարացում մը փորձել: Մեզմէ շատերուն համար այս հարցը երբեք օրակարգի վրայ չէ եղած: Աւաղելի է սակայն, որ հայ հաշտարար ու յետադիմական մտածողութիւնը, հայ պահպանողական միտքը ցարդ չէ փորձած լուրջ ու գիտական ձեռնարկի մը մէջ, մեկնելով իր իսկ սկզբունքներէն, իր քաղաքական վարդապետութենէն, եթէ ունի, հայ յեղափոխութեան քննական վերագնահատութիւնը ընել:

Տարիներէ ի վեր պահպանողական մամուլը կողմնակի ու չընչին յարձակումներ կ'ընէ յեղափոխութեան գաղափարին վրայ, ի միջի այլոց կ'աւաղէ անցեալը, կը ձգտի մասնակի դէպքերէ, անկարգ ու մոլեկան քինախնդրութեամբ մը, ընդհանուր եկրակացութեանց յան-

digitised by A.R.A.R.@

գիլ, — սկզբնական ահարկու մեղք մը բարդելով յեղափոխական կուսակցութեանց ուսերուն, առանց փաստացիօրէն պարզելու այդ մեղքին բնոյթը, առանց խղճմտութեամբ քննելու հայ ժողովուրդին այն ատենուան քաղաքական ու տնտեսական պայմանները, առանց յըստակօրէն բանաձեւելու այն քաղաքականութիւնը, որ մերը պէտք է եղած ըլլար:

4

Ռուբէն Զարդարեան իր ջինջ ու հպարտ ձայնովը կը կանչէր մարդոց հոգիներուն խորը ի ջուն եղող սուլթանները: Ո՛վ որ սուլթան մը, հերոսի մը գահոյքը չէ ունեցած իր հոգւոյն խորը ու բնակարան չէ ընծայած հերոսական գաղափարի մը՝ իր մարմնին մէջ, կրնա՞յ ըսել միթէ, թէ իրապէս երիտասարդ եղած է, երբեւիցէ, այս երկրին վըրայ: Խօսքս անշուշտ հայերուն կը վերաբերի: Պնդումս արժէք ունի միայն մեր ալեկոծ, մեր դժոխային կեանքին մէջ:

Մեր առաջին մանկութենէն ի վեր՝ մեզմէ ամէնէն անվգան, ցուրտն ու խոհականը կրած է մարմնին վրայ մեր ժողովուրդին վիճակուած դարաւոր նուաստութիւնը, բարոյական ու քաղաքական ստըրկութեան դաժան լուծը: Ինչպէ՞ս կարելի է ենթադրել, թէ երիտասարդ մը, գէթ մէկ անգամ, չէ զգացած, իր հոգւոյն խորը, ըմբոստութեան սրբական կրակին առկայծիլը: Հայ յեղափոխութեան գլխատար ուժերէն մէկն ալ այս է եղած, — մեզմէ իւրաքանչիւրին կեանքին մէջ վաղանցիկ եղող արդարութեան ու մարդանչումի կայծին արծարծումը:

Արծարծում՝ մա՛նաւանդ կենդանի, աննման, գօտեպնդիչ օրինակներով: Անձնուրացութեան ի՛նչ սխրալի դէպքեր, ճշրիութեան ու յանդգնութեան ի՛նչ խիպախ օրինակներ՝ ժողովուրդին ոտնակոխուած իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար, քիչ մը ազատութեան ու արդարութեան համար ընծայ բերուած որքա՛ն չքնաղ կեանքեր արձանագրած է յեղափոխութիւնը հայոց պատմութեան ողբերգական մատեանին մէջ: Ո՛չ մէկ վարք-սրբոց իր ժուժկալ ու վսեմ գեղեցկութեամբ, անձնուրացութեան ու ինքնուրացման դրուագներով կրնայ հաւասարիլ մեր հերոսներուն անգիր մատեանին յուզիչ, հոմերական մեծութեան, հայ յեղափոխութեան բաբախուն ու արիւնաքամ վարք հերոսացին:

Ի՞նչ կը ներկայացնէ այս իրապէս պարմանալի մեծութեան դիմաց այս կամ այն լկտի յարձակումը: Որքան ալ ջերմ ըլլայ մեր գոռովը մեր պանդուխտ գրականութեան հանդէպ, չենք կրնար սակայն ընդունիլ կարգ մը վատթար ու փոքրոգի խաչակրութիւններ: Թողլով միւռոն չունեցողներն ու անարժանները՝ իրենց անոտի պատմութիւններուն հետ, կը մաղթենք իրենց, եւ մեզի՛ ալ, կարենալ մեռնիլ առանց վայրահաչութեան, ինչպէս վայել է մարդուն, ինչպէս գիտցան մեռնիլ անոնք, որ քաղցրօրէն կ'ապրին այսուհանդերձ մեզի հետ: Այսքա՛ն միայն:

5

Վարք-հերոսաց.— մատեան ազատութեան արշալոյսին ու յեղափոխութեան յաղթանակին համար ինկող վինուորներու, — ո՞վ պիտի գրի առնէ զայն: Ո՞ր հերոսութեան տաք հովերէն վառող բանաստեղծը, արոյրէ քառերով, պիտի քանդակէ հայ ժողովուրդին դարաւոր

digitised by A.R.A.R.@

ստրկութեան ու նուաստութեան խորունկներէն եկող ու անոր ճակտին ստրջանքի անարգ խարանը մաքրող այս կտրիճ տղոց գմայլելի փառքը: Ո՞ր խօլ ու հպարտ տղան, մոռնալով այժմու կեղծ չափերն ու կշիռները, որ լոկ մեծութիւններ հարթելու կը ծառայեն, պիտի կգայ Հայկական Բարձրաւանդակի չարաշուք մթութեան խորէն յայտնուող այդ հրաշալի քաջերուն մեծաշռինոդ գեղեցկութիւնը:

Հայ հերոսներու շարքերէն անջատել քսան-քսանըհինգ արու դէմքեր ու աշխատիլ ծայրագոյն խանդավառութեամբ մը քանդակել պանոնք, յաջորդ սերունդներուն համար, — ահա՛ փառասիրութիւն մը: Որովհետեւ կեանքի մը հանապազօրեայ ու ընթացիկ դէպքերը չեն միայն, ոչ ալ արարքներու կուտակումը, որ կրնան քաբախուն գաղափար մը տալ մարդու մը ներքին հրկիզումին մասին:

Ամէնէն անարգ մարդուն կեանքն իսկ կը բխի քանի մը խորունկ ակարէ, ամէնէն անարգ մարդուն կեանքին մէջ իսկ ապնիւ կիրքեր կան, պայծառութեան լուսեղ պահեր: Արտաքին դէպքերու, ցցուն եղելութեանց, յստակ թոտղ արարքներու կեղեւը պատռելով՝ հարկ է որոնել հերոսին ներքին հուրը, իր քաջութեանց ծածուկ կսպանակը, իր հարապատ ու եպակի էութիւնը: Բանաստեղծօրէն պատմել պայն՝ ցոյց տալով գերապանց լոյսի այն քանի մը վայրկեանները, որ նըւաստ ու չնչին կեանք մը կրնան երկարաձգել ժամանակի մթին անդունդին մէջ:

6

Ստուգիւ մեծապէս հմայական ու յուզիչ թուած է ինձ հայ հերոսներու յետմահու, — երկրորդ կեանքը: Գէորգ Չավուշները, Գալուստ Արխանեանները, Աղբիւր-Սերոբները փաստօրէն երկու անգամ ապրած են հայ ժողովուրդին մէջ ու յեղափոխութեան համար: Մահը, կարելի է ըսել, լոկ արկած մը եղած է, փոխադրելով անոնց հմայիչ ու քաղցր անունները ուրիշ մակարդակի մը վրայ:

Քանի՛ հարիւր երիտասարդներու հոգիներուն խորը կը շարունակեն ապրիլ անոնք, աւելի՛ շքեղ ու թանկագին կեանքով մը, որ մահէն կու գայ: Սուրիայէն մինչեւ Պուէնոս-Այրէս՝ խօսեցուցէ՛ք թափառացած տղաքը ու պիտի տեսնէք, թէ առիւծի ի՛նչ հպարտ գլուխներ կան, յուզումի պահերու ընթացքին, իրենց ակնարկներուն դիմաց, քանի՛ սուլթաններ իրենց հոգիներուն խորը:

Չարախինդ մարդիկ գուցէ մտածեն, թէ մեռելներու շահագործում է՝ հերոսներու յիշատակին ապաւինիլը: Կենդանի, արթուն, յեղափոխական կազմակերպութեան մը անձեռնմխելի իրաւունքն է սակայն իր հերոսներուն անունները դրօշակի պէս պարզելը, այլեւ իր իմաստուն ու տաղանդաւոր պաւակներուն:

Հասակ նետող տղոց հարկ է երկնամուխ քարձունքները ցոյց տալ: Ու հերոսներու պաշտամունքը ամէնէն ապնիւ ձեւերէն մէկը կըրնայ ըլլալ, եթէ ծառայէ երիտասարդութեան ոգեկինման, ժողովուրդի հոգւոյն աշտարակումին: Այս պաշտամունքի մթնոլորտին, այս հերոսական մտերմութեան շրջանակին մէջ է, որ մեզմէ շատերը վերագտած են ապրելու հպարտութիւնը: Սկսած են հաւատալ հայ արիւնաքամ ժողովուրդի ապագային ու մերժած են մաս կազմել եսամոլիկ տկարներու եւ դասալիքներու փաղանգին:

ՎԱՉԳԷՆ ՀՈՒՐԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ն. ՊԷՐՊԷՐՅԱՆ

«ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ՝ ԿՐԿՆԱԿԻ ՀԱՅԸ

Ֆառասուն տարիով մեզ կանխած, բայց գաղափարականօրէն առնուազն մեզի ժամանակակից, եթէ ոչ մեզմէ քայլ մը առաջ կանգնած սփիւռքահայն է Շուշանեան։

Ան սփիւռքահայը, որ կրկնակիօրէն հայ է, ազգային պատկանելիութեան ամէնէն ամբողջական խառնուրդ։

Կրկնակի՝ հայը, որ չի բաւարարուիր արեան համբով իր ժառանգած պատկանելիութիւնը յանձնառու ընտրութեան վերածելով, այլ՝ սփիւռքեան իր ակտիւ քաղաքացիութիւնը եւս կ'ուզէ ապրիլ հայօրէն։ Աւելի յստակ տարազուած ըսած՝ հայ է նախ իր հայրենիք հողին ու ազգային իր արմատներուն հաւատարիմ մնալու, ապա՝ Ֆրանսայի մէջ ապրող հայուն քաղաքացիական իրաւունքը նուաճելու խնամով։ Հայուն եւ Ֆրանսացիին միջեւ տոկոնայլին համակեցութիւնը մը դառնալ սփիւռքահայը չէ ան։ Հայուն եւ Ֆրանսացիի երկուութիւնը չ'ապրիր Շուշանեանի համար ո՛չ ալ պատճառով, որ ընտրած է մէկը դէմ միւսը։ Նման ընտրութիւն մը քննելի իսկ չէ անոր համար, որովհետեւ հայը կրնայ ապրիլ միայն մէկ ձեւով՝ հայ ըլլալով, ամէն րոպէ եւ ամէն տեղ իր հայկականութիւնը վերապրեցնելով։ Այդ պատճառով ալ չունի «ներքին խզում»։ Ի տագնապիր կրկնակի պատկանելիութեան հարցով, որ Շուշանեանի սերնդակիցներէն՝ մինչեւ մեր ժամանակակիցները յուզող սփիւռքեան մեծ տագնապը կը մնայ։

Պատկանելիութեան» իր այդ ներքին միութիւնը Շուշանեան կը պարտի գերազանցապէս գաղափարի մարդ ըլլալու իր յատկանիշին։ Գրքեր այդպիսին, անգամ մը, ան ընտրած է հայկականութիւնը, գիտէ, որ անիկա այլեւս մէա է ու ոսկոր իրեն համար, ժամանակին հետ մաշող հանգերձանք չէ, կարելի չէ նորոգել կամ փոխել։ Նոյնիսկ երբ հեռու նետուած է հայրենի իր հողէն, տրժտանքէն կամ վերապրումի իր միջավայրէն՝ գաղափարի հայը վերաթարմացման միայն մէկ ուղի ունի,— բազմապատկելու հայկականութեամբ։

Կարելի՞ է։

Եւ ինչպէ՞ս։

Համոզուելու համար պէտք է վերադառնալ Շուշանեանի օրագրութեան այն էջերուն, որոնք անոր ապաժամ մահէն անմիջապէս ետք լոյս տեսան «Հայրենիքի» ամսագրի 1942ի եւ 1943ի համարներուն մէջ, «Օրագիրս» խորագրին տակ։

Գրուած Շուշանեանի կեանքին վերջալոյսին՝ 1940ի Փետրուար հինգէն սուրբվեց, այդ էջերը օրագրային անմիջականութեան ու անկեղծութեան կը միացնեն գաղափարական խորացումը։ Այդ պատճառով ալ Շուշանեանի կտակին մաս՝ գաղթելու ամէն իրաւունք ունին։

Վերկրթուած Աշխարհամարմնը նոր սկսած է Ֆրանսայի համար եւ Շուշանեանի մրտածումներուն կէտերէն կը քակուի ընդհանուր ջօրակոչին անվերապահ ընդառաջելու հայ մտքոյն պարտաւորութիւնը, չէնցող գաղափարական պահանջով։ Զօրակոչին ընդառաջելու՝ հայ մտքոյ եւ մինչեւ իսկ իր ընկերներուն վարանումը տեսնելով՝ փոթորկած է Շուշանեանի հոգին։ Ի կուր կը վիճի եւ կը փորձէ գտնել գէթ թերել անփական մորքը, պարզապէս իրենց մորքը փրկելու տարրական խնայն խուճապէն։ Վերջապէս կ'ընտրէ լուծութիւնը, իր ընկերներուն եւ իր խակ անձին հետ լուծութիւնը։ Այդ լուծման

digitised by A.R.A.R.@

մէջ կը բացուի Շուշանեանի օրագրութեան 5 Փետրուար 1940ի էջը, ուր հեղինակը լրիւ կ'արտագրէ ամբոներ առաջ՝ հիշդ վեց Սեպտեմբեր 1939ին իր գրած յօդուածը: Հրապարակագրական այդ յօդուածին խորագիրն է «Ժամը հնչած է արդար մարսփ» եւ կը կրէ «Կոչ ազատութեան» անկիւնային վերնագիրը:

Եթէ հիշդ է, որ լուսինեան պոռթկումը ամէնէն զղրդալիցն է մարդկային բոլոր պոռթկումներուն, այդ պարագային կարելի է դիւրութեամբ բացատրել, թէ Շուշանեանի յիշեալ յօդուածը ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս ամբարած է այդքան ցասում: Անոր մուտքն իսկ չռնդալից խոստումը կը կատարէ Շուշանեանի ամբողջ պատգամին: Այսպէ՛ս.

«Երիտասարդ զուարճերը վազեցին ազգի մը,—

«Ահա՛ վերստին դէմ դիմաց էք անցգորոյն պատմութեան հետ, որ ո՛չ մէկ րոպէկում, ո՛չ մէկ դասալքութիւն կը ներէ: Ահա՛ վերստին կոչը ազատութեան անդրդուելի Աստծուն, որ կը շեփորէ այս երկրին բոլոր սահմանները վրայ: Այսուս հնչած է ժամը՝ մարելու համար մեր ճակատները ստրկութեան անարգ խարանէն ու մեր արիւնը վեց ամօթապարտ դարերու դիզած ազտէն:

«Կը հնչեն տակա՛ այս երկրին քառասնհազարերը, որպէսզի ո՛վ որ արբուն է՝ ոտի ելլէ: Ահա՛ հնչած է ժամը արդարութեամբ ու զօրութեամբ բարձրանալու՝ պաշտպանելու համար մարդուն արժանաւորութեան ու ազատութեան իրաւունքին հետ մեր սարսագին դրօշակը, որուն տրտում ծալքերուն վրայ պատմութիւնը գրած է *Մահ կամ Ազատութիւն*:

«Սուտ կը խօսին անոնք, որ կ'ըսեն, թէ *ազատութիւնը* քառ մըն է լոկ: Սուտ կը խօսին անոնք, որ կ'ըսեն, թէ ազատութիւնը սահմաններ չունի: Ո՛ւր որ մարդիկ արդարութեամբ կը բախին իրենց արիւնը՝ պաշտպանելու համար տնտեսական զոփիր խուժանները դէմ դացը ու բարի կեանքի մը կարելիութիւնը, ազատութիւնը հո՛ն կը տնկէ իր դրօշակը:

«Ուր ելէք, ուր եմ, անմնուէր յօժարութեամբ մը, ստրկութեան անարգ տապրիներու մեր արեան մէջ դիզած ցեխին, մեր դարաւոր երկիւղին, մեր վատութեան ու դասալքութեան դէմ, երբ յեղափոխութենց անկորնչելի փառքը իր դրօշակին ծալքերուն մէջ պահող այս երկրին ազատասէրներուն գումարտակներուն մէջ՝ կատարելու համար ծեր ծայրագոյն պարտքը՝ առաջին խրամներուն ու առաջին գծերուն վրայ»:

Ո՞վ է խօսողը: Կարելի՞ է տակաւայրին համեմատութիւն մը հնդել եւ իրարմէ զատել նայն ու փրանսացին: *Ո՛չ: Խօսողը զաղափարական յանձնառութեան տէր հոգի է, որ ափիւոքեան երկնքի տակ հայօրէն ապրելու իր հայկականութիւնը վերապրեցնելու իրաւունքը կ'ուզէ նուաճել: Ֆրանսայի զօրակոչին կ'ընդառաջէ, որովհետեւ երբ յեղափոխութենց դրօշակիրը արժանի է ամէն մարդու աջակցութեան, որովհետեւ Ֆրանսայէն ալ անդին կայ ազատութեան վեհ դրօշին համար կռուելու զաղափարական յանձնառութիւնը, որովհետեւ ու, մա՛նաւանդ՝ մխայն հայը ու հայօրէն ապրողը կրնայ քաղաքական պարտաւորութիւնէ մը չատ աւելին տեսնել, դարաւոր ստրկութեան դիզած տիղմը մաքրելու պատմական մարտահրաւէրը չնչտել ընդհանուր զօրակոչին մէջ:*

Յօդուածին չարունակութիւնը կը հետեւի նոյն տրամաբանութեան, կը խորագրենէ անոր երբեմնդերը: Կ'արժէ մատէն ծանօթանալ նաեւ չարունակութեան, որովհետեւ ամբողջ տասներկու օր, իր որագրութեան էջերուն, Շուշանեան ապրած է ու արձանագրած նոյն յօդուածին կեանքի ուժ ներարկող իր փորձառութիւնը, այն հաստատ համոզումով, որ «Մարդ կա՛մ պէտք է հրաժարի գաղափարներ ունենալէ, եւ կամ պէտք է հաշտեցնէ իր կեանքը անոնց հետ», *ինչպէս որ վերջապէս կ'եզրակացնէ տասներեակ Փետրուարի իր օրագրութեան մէջ:*

Յորքին մէջ ինք՝ օրագրութիւնը, ծրագրին է սեփական դաղափարներուն հանդէպ անկեղծ գտնուելու եւ կեանքը բան այնմ ապրելու Շուշանեանի անձնական փորձառութեան: Էջ առ էջ կը կատարէ խոստովանութիւնը գիշերագրութեան եւ այդ գծով գործնական հրահան-

digitised by A.R.A.R.@

դի սպասելու իր անձկալից պահերուն: Անձկութիւն մը, որ կը բխի առողջական իր վատթար կացութենան հետեւանքով յանկարծ մերժուելու մտավախութենէն, ակամայ դառնալիք դառնալու եւ մարտահրաւէրին ընդառաջելու իր իրաւունքէն դրկուելու անարդար հաւանականութենէն: Անձկութիւն մը, որ նաեւ կը կրկնապատկուի ի տես ա՛յն հայերուն, որոնք հազարումէկ պատրուակի եւ խուսափումի կը դիմեն՝ պինուորագրումէն հեռու պահուելու տարկայծին ճարպիկութեամբ: Վերջապէս, անձկութիւն մը, որ ուղիղ գիծով կ'անցնի հայկականութեան մեծ ազնուական ծալքերէն, երբ Շուշանեան դիմի յանդիման կու գայ հայուն երկչոտութիւնը խարանող առարկելու արհամարհանքին:

Չ'կ առ չկ քակուող այս խոստովանութիւններուն ու անոնց մանրամասնութիւններուն ի յառաջագունէ կատարուած պղտվախարական տարազումէն է արդէն Օրացրի ակզնաւորութեան արտագրուած Շուշանեանի յօդուածը եւ, իբրեւ այդպիսին, պէտք է վերագառնալ անոր:

Կարեւոր է անխիղճապէս ընգգծել, որ Շուշանեան ունի իր արծարծած հարցին ամբողջական գիտակցութիւնը: Ինքնաքննադատութեան իր խայթող խօսքը բռնաճնշել առաջ, հայն ու, մա՛նաւանդ՝ երիտասարդ իր ընթերցողը ճմլատութեան սիւնին դամելէ առաջ, մտաբ կը դնէ արդէն բուն վէրքին վրայ ու կ'ըսէ.

«Արեւմտահայ իրաւունքը կր մերժէ ևոյնիսկ հայ ազգութեան պատկանելու իսւ տարրական պահանջդ: Արեւմտահայ իրաւագիտութեան համար հայ ազգութիւն գոյութիւն չունի, բանի որ ազգութեան ըմբռնումը կապուած է պետականութեան գաղափարին հետ»:

Բայց ինքնաերգաստման կարգով չէ դար Շուշանեանի այս մտանդրումը, այլեւս ուղղուած պահանջատէր հայու այս ախտաճանաչումը: Ընդհակառակըն, նոյնինքն ազգ կէտէն կը մեկնի պինուորագրումին խուսափելու հայ մարդոց դատալտութեան հանդէպ իր ամբողջ ցասումը, որովհետեւ Քէ՛ ազգային մեր ինքնահաստատման եւ Քէ քաղաքացիական մեր իրաւունքին նուիրագործման ճամբուն վրայ ինքնալքումներէն ամէնէն ահաւորը կը պարզուի: Այս իմաստով՝ պարտաւորութիւն մը ըլլալէ առաջ եւ, մա՛նաւանդ, անկէ առաջ, պինուորագրումը իրաւո՛ւնքն է հայուն:

Ահա Քէ ինչո՛ւ Շուշանեան բառերը ինայողութեամբ գործածելու ոչ մէկ պատճառ կը գտնէ՝ ի տես իրենց քաղաքացիական պարտաւորութենէն իսկ խուսափող հայերուն, որոնց մասին իր գնահատումը այլեւս չի կրնար ահեղ հանդուրժել: Վերջին հաշուով՝

«Այս մարդոց համար ո՛չ մէկ երկիր, ո՛չ մէկ ազգ, ո՛չ մէկ արդարութիւն, ո՛չ մէկ ազատութիւն, ո՛չ մէկ աստուած, ո՛չ մէկ մայր ու ո՛չ մէկ զաւակ արժանի է իրենց կաթիլ մը արիւնին: Վասնզի իրենց արեան կաթիլն է՝ իրենց ազգ սփեւզերքը: Իրենց երկիւղահար պաշտպանութիւնն է՝ իրենց միակ օրէնքը»:

Հայուն հակումն դէտ չէ ընդունած եւ պէ՛տք է արգելի տարկուքեան խոցոնքը: Այնքան տանեն, որ կը չարունակուի հայքննադատուի մեր կեանքը եւ դեռ չէ իրագործուած հայուն ամբողջական ազատագրումը, մինչ յանուն գաղափարին զոհաբերուած արիւնը, հայրենի հողին վրայ քէ օտար երկինքներու տակ չարունակուղ կրակի մկրտութիւնը կրնայ մեզ մաքրել գարերու դիզած տիզմէն:

Շուշանեան ինչպէ՞ս չընդվզի, երբ նոյնիսկ այս յաստակութեամբ գրուած մատաւհրաւէրէն ետք կը գտնուին հայեր, որոնք ամենայն լրջութեամբ կ'ատարկին, որ հայը քաղաքական արիւն չունի այլեւս եւ կը բաւէն մեր առած նահատակներն ու մարտիրոսները:

«Անցեալին մէջ թափուած արիւնը այսօր մեզ չ'ազատեր մեր պարտքը կատարելէ», կը պոռթկայ ան:

Ազատում չկա՛յ:

Բռնօրէն հայրենի իր հողէն արմատախիլ հանուելէ եւ մինչեւ ծիրանաստրատղունակի ետք, հայը ամէն պարտաւորութիւն եւ իրաւունք ունի հարց առնա Շուշանեանի հետ՝

«Միւս պատերազմին մեր կոմիտաները չէի՞ն ճանչնար ինքէ Իւսուիոյ եւ Ֆրանսայի իրական դէմքերը, երբ մտան դրօշակի տակ: Ինչ որ կը պաշտպանէին,

digitised by A.R.A.R.@

ո՛չ Ռուսիան էր եւ ո՛չ իսկ Ֆրանսացի, այլ ազատ ապրելու իրենց իրաւունքը։

«Պէ՞տմ է, որ կարին այդ տգոց քաշած արիւնը փախուստի պատրուակ հայ քաղաքէ այս եղկելիներուն»։

Ինչպէ՞ս, կարելի է անտեսել, որ վիրապէս կարեւորը ապրիլը չէ, ինչ եղանակաւ ալ որ ըլլայ, այլ՝ ապահով կեանքին»։

Հարցը միայն այդ չէ։

Աւելի ահաւորը ա՛յն է, որ իրրեւ Ֆրանսական տեղոյ գաղութքիւնը խորքին մէջ կը հետեւի. եւ անխուսափելի վախճանն է իրրեւ հայ անոնց ընտրած ինքնալուծին։ Եթէ ամբողջական ըլլար իրենց մերժումը եւ ապրածուէր Ֆրանսական ամէն կապ վրայ, տակաւին խոթելի էր հայորէն արդարացում մը փնտռել քաղաքական առումով այդ գաղութքեան համար։ Բայց ճիշդ հակառակն է ճշմարտութիւնը։ Ֆրանսայէն կ՛ակնկալեն քաղաքացիութեան այն իրաւունքը, որ ամէնէն աւագ համբան է հայորէն իրենց ինքնալուծմին, ուժգնացմին։ Իսկ կը մերժեն այն կապերը, որոնք հայոց իրենց ազգային պատկանելիութիւնը կը պահպանեն ու կը հարատեւեն քաղաքական տուի կեցուածքով։

Շուշանեան յատուկ կարեւորութեամբ կ՛անդրադառնայ Ֆրանսայի մէջ ապրող հայուն ինքնալուծը գաղափարող երկու երեւոյթներու։

Առաջինը՝ հայուն քաղքենիացումն է, որուն ամէնէն դժնիկ խտասով Ֆրանսայ ենթադրած հայ գեղջուկը ամէն քըչտութիւն եւ յարհամարհանք չունէն կ՛առնէ, որպէսզի Փարիզէն գուրս չգայ, գաւառներէն չերթայ, հոգատարձութեամբ չզբաղի։ Կը նախընտրէ փարիզեան յետին թաղին ազտոտութիւնն ու անգործութիւնը՝ հայրենի իր կեանքին համն ու հոյրը այս կամ այն ձեւով յուզող Ֆրանսայի գաւաոչէն։ Չուզեր տեսնել, որ Փարիզը մեզի ցուցափեղկ է եւ Ֆրանսացին զայն յուսատրած է միայն իր փառքին համար։ Չանդրադառնար, որ Ֆրանսական գաւառը կ՛ապրի իւրացնելիքով Փարիզին մէջ իր ստեղծագործութեամբ եւ առանձնայատկութեամբ։ Քաղքենիացման ներքեւ՝ հայը չի կրնար տեսնել, որ Փարիզին լոյսը միայն կը չլացնէ իր աչքերը, զինք հոգեկէս կը սպառէ ու կը սպանէ։

Երկրորդը՝ հայուն ապազգայնացումն է, քարին ապահայացման առջեւ մաս հոգիչ խառնուած։ Աչքառու նակ հայը կը վերածուի բոլորին կողմէ արգահատանքի ընդունող չերչի առեւտրականի։ Մասնաւորական սրճէքներու հանդէպ հայուն առհասարակ պաշտամունքը իր տեղը կը փոխանցէ քանի մը Ֆրանքի համար հոգին տուի մատնող ընչաքաղցութեան։ Հետեւանքը պարզ է. իր մէջ փերեզակը ապրեցնելու ճիգին անձնասուր՝ հայը կը սկսի արհամարհել մասնաւորական մակարդակի ամէն փնտռուտուք, որովհետեւ Ֆրանսացիի իր քաղաքացիութեան իրաւունքը կը տեսնի Ֆրանքին հետ իր հաստատած գաշնագրութեան մէջ։

Ի՞նչ փոյթ որ, դարձեալ Շուշանեանի բառերով, «միայն ազգութիւնը կը կազմէ» թէ կարելի է ուրիշ ազգութեան մը եւ ուրիշ հայրենիքի մը պատկանիլ՝ պարզ իրաւագրի մը զօրութեամբ»։

Ֆրանսա քաղաքացիութեան՝ ի՞նչ իրաւունք կրնայ շնորհել մէկուն, որ ո՛չ միայն հայ մտքով ազգային հարատութիւնը, այլեւ՝ Ֆրանսային ամէնէն անգրանը եւ անորակը կ՛ուզէ ապրեցնել քաղաքացիի իր կենդանութիւն։

Կարեւորը այդ չէ ասկայուն վայելքանութիւնը վաճառքի հանելու անոնց ստորնութիւնն է բուն խնդիրը։ Վերջապէս մը եւ օր մը Շուշանեանները պիտի ըսեն այդպիսիներուն.

«Շուտականներ, ամէ՛ն օր ու ամէ՛ն ժամ կը վիրաւորէիք մեզ՝ բաղդատելով մեր խոպան լեռները այս ծաղկեալ բլուրներուն, մեր հատուած այդիկները՝ այս բուրաստ ու չքնաղ այդիկներուն, մեր բառը թշուառութիւնները՝ այս բոլոր հարստութեանց, մեր արիւնաթաթաւ գրականութիւնը՝ այս պերճ-դպրութեանց ու մեր պատմութիւնը՝ այս «ակնեդիներուն» ։ Վնասրգամին ու սրտբեզծութիւնը՝ աորուկի արհամարհանքին ու վատ բանսարկութիւնը՝ օրմ ի բուն Ֆեր-շրթներուն վրայ էիք։ Ծագրելու համար մեր բոլոր ձիգերը՝ ինչի՞ կարէ հայ կեանքին մէջ, որ ազատէր մեր ոխա-

digitised by A.R.A.R.@

կալ, ձեր գարշելի ճճնադատութեանէն: Ո՛չ ոճի կ'ըսէիք, ո՛չ իսկ ձեր զաւակներուն, թէ մեր երկիրը հուս գեղեցիկ էր՝ մեր սիրոյն պատճառաւ ու կ'ամչնայիք մեր առաքր լեզուն խօսիլ: Ձեր դաւանանութիւնը լոկ գաւթը կը շարժէր զօրաւորներոսն, վասնզի ո՛չ մէկ ազատ ազգ կը սիրէ ուրացումը: Ու ո՛չ մէկ ուրացում՝ ճեղում ունի:

«Ու այժմ դո՛ւք էք, որ յիղակարծ ու կասկածելի հաւատարմութեամբ մը, իբր թէ, կը վերադառնաք մեր ազգին՝ խեղդելու համար անոր վերջին պատիւը ձեր դաւալիութեամբ: Այժմ դուք էք, որ իբր թէ մեր ժողովուրդին շահերուն առընչութեամբ ճ'ուզէք դատել այս պատմական ու որոտընդոստ օրերը: Այժմ դուք էք, որ կ'ապահովիք վերստին ձեր ազգին, անոր տարբերութեան պատճառաւ ու չանուն անոր արդարութեան, անոր զրկանքին ու պատրանքներուն՝ չէք ուզեր լսել պարտականութեան ահռոզոհելի ձայնը:

«Երէկ, խաղաղութեան հանգստու ակօսներուն մէջ, կը մերժէիք ձեր հարկը տալ մեր ազգին՝ ըսելով, թէ այլեւս յոգնած էիք մեր թշուառութենէն ու այս երկիրը այլեւս ձեր հայրենիքին էր:

«Այսօր, կ'ուզէք դաւանանիլ ձեր ծոր հայրենիքին՝ առարկելով, թէ ան երբեք ձեզ չէր ընդունած ու ո՛չ մէկ ապահովականութիւն կ'արժէ արեան հարկը: Այս հիւրընկալութիւնը սուտ է, կ'ըսէք: Ի՛նչ որ չէք ուզեր սորվիլ այս մնայուն ճշմարտութիւնն է,— կեանքը առուտուր չէ միշտ:

«Ու օր մը պիտի գայ խաղաղութիւնը, եւ ուրիշներ գուցէ վերստին պիտի լսեն ձեր անօրինակ վատութիւնը: Բայց այժմէն իսկ ես գիտեմ ձեր լեզուն, որ լեզուն է երկրի բոլոր դասակիճներուն. *«մեր զաւակներն ալ սրիւն թափեցին»*, պիտի գոռաք տանիքներուն վրայ ու բոլոր պաշտօնատուներուն դուռները պիտի ծեծէք ձեր իրաւունքը պահանջելու համար: Վասնզի չէք կրնար ըմբռնել, թէ ծառայութիւնները կան, որ վարձատրութիւն չունին»,

Մխայի կրկնակի հայը կրնայ այսքան իրաւութիւն չնչատրել, յանուն հայութեան՝ հայ մտքոյ քաղաքակիրթ ընկերութեան իր վոհորկումին մէջ:

Հայութեան մէջ մխայն սրեան ակամայ պատկանելութիւն տեսնել ո՛չ մէկ հայ պիտի յանդգնէր դասալքութեան ու ինքնալքումի սիւնին դամել իր արենակիցը՝ ֆրանսապիր իր պարտաւորութեանց մէջ զայն թերացած տեսնելով:

Հայութիւնը հազուադի պէս փոխելու վատութեան ընդունակ ոչ մէկ հայ պիտի կարենար այսքան խստապահանջ ըլլալ, իբրեւ ֆրանսապիր, հայ մտքէն ակնկալել մխայի հաւատքին լքրտնելի ֆրանսական նման հայրենասիրութիւն:

Մխայի կրկնակի հայը կրնայ այս առթեան լիիմաստ քաղաքացիութիւն ապրեցնել իր մտքին ու իր հոգիին մէջ: Ծըրտանացի ըլլալ՝ իրաւ հայը բիւրեղացնելու, վերականգնելու կիրքով: Հայօրէն բազմապատկիլ՝ ֆրանսայի համար սրիւն թափելով՝

«Որպէսզի ան'ճ, որ պիտի վերապրին՝ կարենան հպարտութեամբ ու արդարութեամբ ցայիւ մարդոց երեսին, կարենան թարմրատձայն հաւզացել, թէ հայեր են իրենք»...

Օրագրային իր այս պոռթկումէն առաջ մը հաք, Շուշանեան առյաւէտ բաժնուած էր արդէն կեանքէն: Բայց կրկնակի հայու իր գաղափարապաշտութեամբ փաստօրէն կրցած էր իր ժամանակէն անդին սեւեռիլ եւ իր խօսքը ըսել նաեւ մեր օրերուն հայութեան: Զուր են բոլոր տեսութիւնները, սփիւռքահայու նոր սերունդին ուղղութեամբ լայն բացուած սահմանումի բոլոր կարկինները, երբ հայութենէն բան մը զեղչելու պիտի կը փորձեն քաղաքացին չհոհիլ սփիւռքահայուն մէջ, կամ՝ երբ քաղաքացին տեղ մը ապահովելով կը յուսան արիւն թերել ուծացող հայու սերունդին:

Շուշանեան մեզմէ քայլ մը առաջ հանդիսած է, որովհետեւ անցած է վարանումներու սահմանը: Հայրենապուրկ մտքոյ իր կեանքը գաղափարական յանձնառութեամբ խմաստաւորող հայը ուրիշ ելք չունի, միայն իր հայկական նութիւնը կրկնապատկելով կրնայ ունենալ սեփական հոգին դուրս հայրենալու յոյսը:

digitised by A.R.A.R.@

Իսկ ակաթացողնե՞րը։

Իր օրագրութեան վերջին էջը՝ տասնըվեց փետրուարի իր խոստովանութիւնը, Շուշանեան վիրապատած է անոնց։

Նաեւ կատաղօրէն հայ մարդու իր նեղբաչխարհին խոստովանութիւնը քերոյ այդ էջը պէտք է մխացնել Վապցէն Շուշանեան կրկնակի հայուն մտերմութիւնը փնտռող այս ընթերցումին։ Որովհետեւ հայ մարդուն համար չի՛ք փրկութիւն հայրենի հողէն գուրս, որովհետեւ յղատակ է ու անգառնալի Շուշանեանի գրատած «մեր Ալփաճ ու մեր Օմեդաճ»։

«Կ'անցնինք բոլոր փոքրոքիկներն ու բոլոր անագնադրդրդ պատերազմները, կ'անցնինք բոլոր հարդաձերն ու բոլոր բարբարոսները, կ'անցնինք բոլոր հերետիկոսներն ու բոլոր պզտիկ պարոնները՝ իրենց սուտ իմաստութեամբ, Հայոց ազգ, հայլերդ դուրս մի՛ նետեր այս աւանդականերէն, այս ծաղծորներէն ու այս խռպոտ հոդերէն։ Եթէ ոչինչ բազուկներդ չըկրնան հրացան բռնել, մագիլներովդ ճանկէ արդարութիւդ, եթէ ոչինչ ըսպիսուած ըլլաս, անգամ մը եւս, ողնայարդ ծռել, ազգ հասակովդ ընկիր մեր կաթսիր հողերուն վրայ։ Աւելի լաւ է ոռդալ այստեղ՝ քան թէ գլուխ ցցել ուրիշին սահմաններուն վրայ։ Ո՛չ մէկ ճոր երբ այլեւս այս հողերէն։ Ճակատագիրդ հոս է եւ սրբութիւնդ հոս։ Վասնզի հոսկէ է միայն, որ վաղը բոլոր փառերը կրնան աթթռնալ եւ բոլոր ցօրեններդ բարձրանա՝ , գեղուդէշ, բոլոր ակօսներէն»...

Ն. ԳԼՊԳԻՒԱՆ

ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Որքան յաճախ ու որքան չաճերը մեզ ջէ կրնայ ամչցնել, իր մաուրական յուշերէ եւ ներուժ կեանքին, իր իմացական որոնումներուն անձկագին տատապանքներուն եւ անյագ ծարաւին պատճառաւ, ի խնգիր աւելի հերոսական ու վեհագին կեանքի մը, որուն ցոլքը, կը հաւատանք, կը չոգար իր աչքերուն, խորը..., ու կրկին կրնայ ամչցնել մեզմէ չատերը, կրնայ այսօրխակ քաջախուն, հրատոչոր, հկուն իր լեզուովը մեզ կարգի կանչել։

Վ. Շ.

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Վազգէն Շուշանեանի հետ ես առնուազն մի տասնեակ տարի մօտ եմ եղել։ Ձեմ ասում «մտերիմ», որովհետեւ Վազգէնը իր բնաւորութեամբ չունէր եւ չէր կարող մտերիմ ունենալ։ Որքան այլասէր եւ լայնախոհ էր երեւում, խորքում եսակեդրոն էր, դժուար հանդուրժող եւ դժուար հանդուրժելի։ Ինքս չեշտուած անհատականութիւն էր։ Այդպիսի մարդիկ պէաք է մենատէր լինէին, բայց Վազգէնը մենատիրութեան հիմնական պայմանից՝ յոռնակայութիւնից զուրկ էր։ Ընդհակառակն, նա ոխերիմ թշնամի էր ամէն կարգի բռնակալների։ Անիշխանութիւնը նրան աւելի կը սազէր՝ պայմանաւորական բոլոր կապանքներից ազատ։

Վազգէնի հետ ես առիթ եմ ունեցել աշխատելու զանազան առպարէզներում, եւ համոզի՛ր էր նրա հետ գործելը։ Պարապանաչէ, չափազանց բծախնդիր գէպի իրեն յանձնուած գործը, անյոգնում ու յաբուռեւ՝ ճիշդ հակառակը Արշակ Ջամալեանի, միակ մարդը, որի հետ Վազգէնը թերեւս մոտերիմ էր կամ մտերիմի պէս մի բան։ Աբշակն էլ բազմաչնորհ, կարելի է ասել, մեծատաղանդ, յարաշարժ անհատականութիւն էր, բայց աշխատելիս՝ տեւականապէս յարատեւ չէր։ մէկ ժամում տասը մարդու գործ կը կատարէր, բայց երբեմն էլ տասը ժամում մէկ մարդու գործ չէր կատարի։ Վազգէնը այս տեսակէտից, հակապատկերն էր իր ուսուցչի։ Ասում եմ ուսուցչի, որովհետեւ ընկերային հարցերում եւ ընկերվարական գործերում Վազգէնը շատ բան պարտական էր Ջամալեանին։

Ծիշտ եմ Վազգէնին ընկերվարական Միջազգայնականի Մարսէյլի համագումարում։ Երկրորդ Միջազգայնականի ամենամեծ համագումարն էր՝ Առաջին Համաշխարհային պատերազմից յետոյ։ Եւրոպայի ընկերվարական կուսակցութիւնները ներկայացուած էին քազմամարդ պատուիրակութիւններով եւ ականաւոր տեսաբաններով եւ գործիչներով։ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնն էլ մասնակից էր առանձին պատուիրակութեամբ, որի կազմի մէջ էին Լեւոն Շանթը, Արշակ Ջամալեանը, Շաւարշ Միքայելեանը, ես եւ մի քանի երիտասարդներ, որոնց թւում եւ Վազգէն Շուշանեանը։ Վազգէնը իր տարեքարւմն էր։ Շատ արագ ընտելացաւ համագումարի տօղորութիւններին եւ ծանօթացաւ ու մտերմութիւն հաստատեց պատգամաւորներից շատերի հետ։ Նրա միտքը զբաղեցնում էին ո՛չ միայն ընկերվարական չարժման առօրեայ գործնական խնդիրները, այլեւ՝ տեսաբանական հարցերը։ Որքերի տերունդից դուրս եկած մեր երիտասարդ մտաւորականութեան մէջ ես չգիտեմ մէկը, որ այնքան ծանօթ լինէր ընկերվարութեան տեսական եւ գործնական հարցերին, այնքան կարդացած, ուսած եւ ապրած լիներ, որքան Վազգէնը։ Նա, անկասկած, պիտի դառնար Մ. Վարանդեանի եւ Ա. Ջամալեանի արժանաւոր յաջորդը եւ փայլուն կերպով պիտի ներկայացնէր Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը յընկերվարական աշխարհում, եթէ տեղի չունենար անակնկալ ասլիաքարտեզ, որ ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ իրեն համար։

digitised by A.R.A.R.@

Վազգէնը արագ կերպով մեծնում եւ տեղ էր գրաւում նաեւ կուսակցութեան մէջ. նա համոզուած գաղափարական գաչնակցական էր. կարծում եմ, որ իրրեւ այդպիսին էլ կերեցման իջաւ: Դաչնակցական նուիրապետութեան համար՝ բոլոր առումներից նա անցաւ՝ խորից մինչեւ կենտրոնական կոմիտէի անդամութեան:

Մասնակցել է Շրջանային ժողովների՝ եռանդով ու խանդավառութեամբ, երբեմն նոյնիսկ չափազանցած եռանդով:

Այսպէս, Լիոնի Շրջանային ժողովում Վազգէնը մի բուռն բախում ունեցաւ Դէսլենի անուանի ընկերներից Կակոյեանի հետ: Մոռացել եմ առիթը ինչ էր: Ամէնուս մի նիստում մէկ էլ Վազգէնն ու Կակոն կոկորդ կոկորդի եկան: Մեծ դժուարութեամբ բաժանեցինք ու հանգստացրինք: Արդիւնքը եղաւ՝ մի քանի ապտակ Վազգէնի եւ Կակոյի երեսին եւ իմ ջարդուած ակնոցը...

Առաջի արդէն՝ Վազգէն Շուչանեանի բնական տարերքը դրականութիւնն էր, որ ապրում էր նրա հետ: Նա գրում էր շատ եւ արագ, հատհատ, մանր ու յստակ գրերով լեցնում էր տետրակներ, որոնք մնում էին ընդօրինակում անչարժ. տեղ չէր գտնում ամբողջ հասակով երեւան գալու: Մի ժամանակ «Ցասումի» դռները լայնօրէն բաց էին նրա առջեւ. Շաւարշը գնահատում էր նրա գրիչը: Վերջը ի՞նչ անցաւ-դարձաւ, Վազգէնը, պատճէ «Ցասումից»: «Հայրենիքի» ամառագրում յանախ էր երեւում խոհական կամ ծածկանունով: Բայց ամառագրից էլ պոռնից: Անհանդարտ մտքի տէր՝ որոնումների մէջ, հետը յանախ գրական գրոյց էինք ունենում. երբեմն վիճում էինք. նա սիրում էի նրա բուռն, բայց անկեղծ եւ բաց տպաւորութիւնները, մտածածը առանց ծամծմելու յայտնելու սովորութիւնը. երիտասարդութիւնը պէտք է լինի անկեղծ եւ բաց: Շատ անգամներ քացախը աւելի հաճելի է, քան վարդաջուրը:

Բնականաբար, տեղը չէ խօսելու Վազգէնի գրական ստեղծագործութեան մասին: Պէտք է ասել, ասկայն, որ նա գեռ ի լինելութեան էր. գեռ հապճեպ դիմի դարձած շիթա էր՝ ապագայ մեծ կարելիութիւններով հարուստ: Հիանալի հայերէն էր գրում, ինքնատիպ ոճ, ճոխ երեւակայութիւն, առելու բովանդակութիւն խորք ու ժեւ: Երկարապատում էր, երբեմն չատախօս լինելու աստիճան, մտքերն ու պատկերները յորդում էին նրա գրչից, բայց ինչ սր ասում էր՝ անկեղծ էր, իսկ անկեղծութիւնը առաջին պայմանն է ո՛չ միայն կեանքի յարաբերութիւնների մէջ, այլեւ՝ գրականութեան եւ արուեստի գործերում:

Շուչանեանի թողած գրական ժառանգութիւնը արժանի է առանձին ուսումնասիրութեան եւ ներկայացման:

Մի գիծ, որ եւս առանձնապէս հատկանում էր՝ Վազգէնի անձնական անչահախնդրութիւնն էր գրական ու հանրային հարցերում, նախանձի բացակայութիւնը՝ ինչ որ, ընդհանրապէս, անասելոր է մեր երիտասարդ — եւ ինչո՛ւ մեր երիտասարդ — գրագրների մօտ: Ես լսեցի նրա բերանից մի խօսք, որ յոյց տար, թէ նա նախանձում էր ուրիշ մէկին կամ չաւ չէր զգում իրեն՝ անընդունակ ուրիշ մէկի բացառիկ յաջողութիւնը: Ես յիշում եմ, նա բարձր էր գնահատում Շահան Շահնուրի «Նահապետը առանց երգի»ն, ոչ իրրեւ գեղարուեստական կատարեալ գործ, այլ՝ որպէս իրապաչտ ներկայացում ընկերային մի երեւոյթի: Ես ինքս էլ հաւանում էի Շահնուրի վէպը, բայց դիտմամբ պիտի առի. «Ցիմար բաներ է գրել Շահնուրը»: Վազգէնը զարմանքով ու ցասումով պատասխանեց. «Ձեզմէ չէի սպասեր այդպիսի խօսք, այդ գործով Շահնուրը մնայուն տեղ գրաւեց մեր գրականութեան մէջ»:

digitised by A.R.A.R.@

Բացատրեցի, որ կատակ էի անում անկասկած: Շահան Շահնուրի վէպը արժէքաւոր եւ մնայուն գործ է: Ես զարմանում եմ, թէ ինչո՞ւ Հնախանձը առանց երգիծն չէ հրատարակուած երեւանում մինչեւ հիմա, երբ ամէն աննշան գեղեկութիւններ արժանանում են գեղարուեստի նուիրական հետաքրքրութեան, բնական է, որ Սփիւռքի հայութեան նահանջը ցոյց տան:

Շուշանեանը նախանձախնդիր եւ հոգածու էր ահռելաչափ դէպի հայ դրականութիւնն ու հայ հեղինակները: Այդ ես տեսայ հայ Նահատակ Գրագէտների Բարեկամների Ընկերակցութեան հիմնադրութեան եւ հետագայ աշխատանքներուն նրա քերած ժամանակցութիւնից: Նահատակ Գրագէտների Բարեկամների Ընկերակցութիւնը կարճատեւ, բայց հետաքրքրական երեւոյթ էր սփիւռքահայ կեանքում: Իրրեւ համեստ, բայց գնահատելի ձեռնարկ, նա արժանի է յիշատակութեան: Ինչ չափով ես մաս ունեցայ այդ ձեռնարկում՝ ոչ չափով պարտական եմ վազգէն Շուշանեանին:

Մեր զրոյցներում մենք յաճախ էինք չօշափել Մեծ Եղեռնին վրայ գրագէտների գործերի հրատարակութեան հարցը: Մ'չ միայն խղճի պարտք էր այդ հանգուցեալների հանդէպ, այլեւ՝ ընդհատուած գրական առաքելագործութիւնը նոր թափով շարունակելու հարց՝ սերունդների միջեւ բացուած անջրպետը որոշ չափով լեցնելու պահանջ:

Մի օր վազգէնը եկաւ մօտս, Շաւիղ՝ հրաւիրելու ինչ-որ մի խորհրդակցութեան, եւ ոտքով, անոտոի միջով, քայլեցինք մինչեւ Սէն Գլու: Ճանապարհին նա բացատրեց, որ երեկոյեան խորհրդակցութիւն պիտի լինի, նահատակ գրագէտների գործերի հրատարակութեան մասին:

— Գրական շաբաթաթերթի՞ պէս,— հարցրի ես:

Վազգէնը խնդաց ու չպատասխանեց, բայց ասաց.

— Ան ուրիշ, աս ուրիշ:

Փարիզեան արճասրանի վարի յարկում, կիսախաւարի մէջ, հաւաքուած էին 10–12 ընկերներ, որոնցից յիշում եմ Դոկտ. Լ. Գրիգորեանին, Լ. Մոզոեանին, Մ. Գարամանեանին, Վ. Շուշանեանին, եւայլն:

Մոգերը պատրաստ էին: Երեւում էր, որ ներկաները նախօրօք խորհրդակցել էին եւ համաձայնած էին: Մեռած էր կազմակերպական ժեւ տալ եւ նիւթական ու վարչական գործերը կարգադրել ու գործունէութեան ծրագիրը մշակել, եւայլն:

Որոշուեց հիմնել Հայ Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ անունով ընկերութիւն, հրատարակելու համար նահատակ գրագէտների գործերը՝ հետեւեալ կազմով — Ս. Վրացեան, Մ. Գարամեան, Բժ. Լ. Գրիգորեան, Լ. Մոզեան, Վ. Շուշանեան, կարս Սաունի, Շ. Նարդունի, Մ. Երիցեանց, Օհան կարս:

Ընտրուեցին նախագահ՝ Ս. Վրացեան, քարտուղար՝ Մ. Գարամեան, գանձապահ՝ Բժ. Լ. Գրիգորեան:

Անդամներից մի քանիսը առին հարիւրական ֆրանք՝ փոխառութիւն անուանով, եւ գոյացած 4–500 ֆրանքով ընկերութիւնը ձեռնարկից գործի:

Որոշուեց, առաջին հերթին, հրատարակել 12 հեղինակներից հատորներ՝ սկսելով Թուրքն Զարդարեանից:

Եւ հետզհետէ լոյս տեսան Թուրքն Զարդարեանի, Մելքոն Կիւրճեանի, Գեղամ Տէր Կարապետեանի, Գեղամ Բաթեզեանի, Արփիար Արփիարեանի, Գրիգոր Զօհրապի, Տիգրան Չէօկիւրեանի, Օհան կարսլի եւ ուրիշներու երկերը, գեղեցիկ ու մաքուր տպագրութեամբ: Մատենաշարի կողքի նկարը գծեց տաղանդաւոր գեղանկարիչ Մելքոն Քեպապճեանը:

Վազգէնը գործօն մասնակցութիւն ունէր հատորների կազմութեան, խմբագրութեան եւ տպագրութեան աշխատանքներում:

digitised by A.R.A.R.@

Աշխատակցութեան հրաւիրուեց նաեւ Վենեսիկից Հայր Ղազիկեանը. որոշ վարձատրութեամբ նա հին քերքերից նիւթեր էր արտագրում պատրաստելիք հատորների համար:

Ուրագանչիւր հատորի լոյս տեսնելու ատեն, ընկերութեան անդամները եւ հրաւիրուած մասնագէտները որեւէ արձագանում խմբւում էին համեստ ընդունէլ հատորի ներկայութիւնը:

1930ին, ես նիւ Եորքում կատարեցի Նահատակ Գրագէտների բարեկամների մասնաճիւղ՝ նախագահութեամբ գրագէտ տոմարագրի Դոկտ. Երկանեանի եւ անդամութեամբ Աստուածատուր Քոչերեանի, Եղուարդ Սահակեանի եւ ուրիշների: Այս մասնաճիւղը ժամանակից փարիզի ձեռնարկին նիւթապէս եւ գրքերը ապառիկով:

Մարտիկոցական չարժումը Նահատակ Գրագէտների բարեկամների գործին էլ հարուած տուեց. մի քանի անդամներ հեռացան գործից, երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի օրերից, Նահատակ Գրագէտների բարեկամները վերածուեցին Հայ Գրագէտների բարեկամների Ընկերակցութեան, որ լոյս ընծայեց մի շարք հատորներ՝ նորագոյն հեղինակների երկերից: Փարիզի հայ գաղութի խամրումով, այս ընկերակցութեան եւս վերջ արուեց եւ գրքերի մնացորդը փոխանցուեց Համազգային Մշակութային Ընկերութեան:

Մարտիկոցական չարժումով Վազգէն Շուշանեանը ո՛չ միայն չէզոքացաւ Նահատակ Գրագէտների բարեկամներից, այլեւ կորաւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան, ինչպէս եւ հայ գրականութեան համար: Բոլորովին անապատելի էր, սակայն չատ գէպքերի չարաբաստիկ դասաւորութեան հետեւանք էր՝ Շուշանեանի մասնակցութիւնը հակադաշնակցական ժարտկոցական չարժման: Մասնատրապէս ինձ համար ցաւալի անակնկալ էր: Մինչեւ մարտկոցական ելոյթը, Վազգէնը գրեթէ բոլոր գիշերները ընկերների հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էր: Ինձ հետ յաճախ էր տեսնւում եւ դժգոհութեան որեւէ նշան ցոյց չէր տալիս:

Երբ 1930ի սկիզբը, առաւօտ կանուխ Ամերիկա ժամնելիս գնացք էի նստում, միայն Վազգէնը եւ Սահակ Տէր Յովհաննէսը Սէն Լազար կայարանը հասան՝ բարի ճանապարհ մաղթելու համար: Բերել էր հետը մի հատոր տետրակ իր գրուածքներու, «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակել տալու համար: Գրեթէ մի տարի մնացի Ամերիկայում, եւ Վազգէնը սիրալիր նամակներ էր գրում:

1932–33ին Վազգէնը Հ. Ց. Դաշնակցութեան արեւմտեան Եւրոպայի կենտր. կոմիտէի անդամ էր: Գիտէիք, որ ինչ-որ դժգոհութիւններ ու դըժգոհներ կային կենտր. կոմիտէի մէջ, բայց անակնկալի եկանք, երբ Շրջանային ժողովում կենտր. կոմիտէն քացայայտ կերպով ըմբոստացաւ Վերին Մարմնի դէմ: Առաջին հարուածը ես ստացայ, իբրեւ Վերին Մարմնի ներկայացուցիչը ժողովում: Ըմբոստութեան պարագլուխները էին Աբօ Աւրոյեանը, Մեսրոպ Գուլումճեանը եւ մէկ-երկու ոգբիչներ, որոնց անուններով չ'ուզեմ կեղտոտել այս թուղթը: Վազգէնը, չանուն համերաշխութեան, ըմբոստների հետ էր: Սկզբունքային կամ գաղափարական հարց չկար մէջտեղը. ըմբոստները պահանջում էին կուսակցութեան գեկավարութիւնը յանձնել երիտասարդութեան, այսինքն՝ իրենց: Եւ որովհետեւ իշխանութիւնը, տովորաբար, չի տրւում, այլ առնւում էր, ելել կին կռւի...

Շուտով որոշ կերպով յայտնի եղաւ, որ ըմբոստների հետեւը կեցած էր բոլշեւիկեան Զէկան, որ Մ. Գուլումճեանը իր ընկերների անունով բոլշեւիկեան ներկայացուցիչ Ա. Փիրումեանից առացել էր ժամանակի համար բաւական խոշոր դումար. ըմբոստների դէմ առաջին ըմբոստացողը եղաւ Վազգէն Շուշանեանը: Լեւոն Մոգեանի հետ նա հրատարակեց մի թուղթ, որով բո-

digitised by A.R.A.R.@

դոքտէմ եւ դատապարտում էր իր ծախուած ընկերների տարբքը։ Ես հաւատում եմ, որ Վազգէնի ցասումը անկեղծ էր. նա ընդունակ չէր վատութեան։ Սխալութիւը ժարդկային է, եւ նա սխալուել էր։

Մարտկոցական խմբակը արտաքսուեց Դաշնակցութիւնից։ Ոմանք փըչացան եւ անհետ կերպով կորան։ Ոմանք, ինչպէս Մ. Գուլումճեանը, զղջացին եւ անյաջող փորձեր արին վերադառնալու Դաշնակցութեան շարքերը։ Վազգէն Շուշանեանը, որքան ինձ յայտնի է, նման փորձ չարաւ. նրա հպարտութիւնը թոյլ չէր տալիս նման փորձ անելու։ Բայց ես հաւատում եմ, նա մտքում ու սրտով մինչեւ ժամ մնաց դաշնակցական։

Դաշնակցական լինելու համար բացարձակ պայման չէ գլուխ ունենալը. կարեւոր է սրտում անգամատեաը ունենալ։

Ես համոզուած եմ, որ Վազգէնը գերեզման իջաւ Դաշնակցութեան անդամատեարը սրտում։

Մ. ՎՐԱՅԵԱՆ

Պէյրութ, Դեկտեմբեր 1960

Վերը արտատպուած Վազգէն Շուշանեանի մասին Մ. Վրացեանի յուշագրութեան վերջին մասն է, ուր, ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, պատկերացուած են գրագէտի հուսախաբական վերաբերմունքը ու բաւարարութեան մեկ քանի գիծերը, ու նաեւ ստեղծագործի այն ազին, որ կ'ենթադրէր մէյա ու չործէլ ուժը կը գտնուր որպէսզի ձեռնարկներու։ Մենք այս վերլուծներէն՝ հնահատակ գրագէտներու բարեկամներ՝ ընկերակցութիւնը, որուն գոյատեան առաջին չորսերը եղան Շուշանեան, արշինեանտրեան ամէնէն գործօն սարքը, խմբագիրն ու... բեռնակիրը։

Քեռնակիրներին մասին բնորոշ է մէյ անգին արտագրուած Մանեակ Գէրպէրեանի վկայութիւնը՝ հնհատակ գրագէտներուն հատորները գրավաճառին փուճացնելու կապակցութեամբ։ Զոհողութեան մանրամասնութիւն մը, որ չուշանեանական է խօսափէս, յուզիչ։

Հնատպային փոխուելու ընկերակցութեան անունը, գործաւ հնայ գրագէտներու բարեկամներ, ու հնայ գրագէտներու բարեկամներըը բաղձացող մարգերը «Արդի հայ գրականութիւն» անունին տակ երկու հատորով ներկայացուցին սիրելաքանակ գրողները, աւելի քան յիսուն անուն, քայց անոնցմէ գանգատութեամբ մը նոյնիսկ փոքր անդիւն մը չյատկացուցին մասի վերայ հաչուարկուղ արժանաւորներէն Շուշանեան արժանաւորին։

Սառեւ, ատ այդ արժանագրած Շուշանեանի դառնութիւնը, որ միամամանակ ոչ մէն է ժողովածուները կազմած պրոլիներուն հատկեին։

***

Մարդ ոտիպուած է ամչնալ ձոյնիսկ այն բաներ ոգնու ձեռնարկներէն՝ որոնց համար հրնտատարդութիւնը վատնուած է։

Օրինակ, այդ Ն. Գ. Բ.ը։

Կրնամ գէթ այս էջերուն վստահիլ, թէ այդ միութեան գաղափարը յղացողը ես եմ եղած, որ առանձնաթար աշխատած եմ գայն հիմնելի կոչելու։

Անա հրնոց տասնեակներեթրդ հատորը։ Փոխած են միութեան անունը, շնդած ցպատակէն, ընդգրկած ալիատասնեակ էն գիւրին հրամակերթը, — յանգելու համար այս սնանկութեան։

Արդի հայ գրականութիւն, — աւելի քան տասնամեակ անունները, այլ հազիւ տասնըհինգ հոգի, որ իրապէս արժանի ըլլաք ժողովածուին մտ կազմելու։

Ու այդ մասնակցութիւնն իսկ, որ ընտրութիւն պիտի ըլլար, որ կը պահանջէր ուշադիր ճաշակ, գրական հասկացողութիւն ու ֆիլ մը սէր, — լոկ ձախորդ կատակում մրն է։

ԱլրաՀ գոհ եմ մասնակցած չըլլալուս համար։

ՎԱԶԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆՅԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. Նուշանեան՝ երկրորդ շարք, ձախէն առաջինը, խումբ մը ընկերներու հետ (1928ին)

●

... Այո, պատմութենէն իրաւազրկուած ազգեր կան, որ չեն դադրիր մեծ ըլլալէ: Չեն դադրիր մեծ ըլլալէ՝ ո-րովհետեւ իրենց յաւազոյն գաւակներուն խորը անմահ կը-րակներու պէս կը բոցավառի բարձրագոյն գեղեցկութեան մը ծարաւը, կեանքի բարձրագոյն ճեւի մը յաւերժական կարօտը: Հոս է մեծութեան իրական գաղտնիքը ու նաեւ այն պողպատեայ կամքին մէջ, որ ազգ մը ի յայտ կը բերէ ի խնդիր իր էութեան նուաճման: Ազգ մը իրապէս կորստեան կը դիմէ յայնժամ միայն՝ երբ իր գաւակները կը կորսընցնեն ազատ ու գեղեցիկ, ազատ ու խրոխտ կենցաղի մը նաշակը, երբ անդառնալիօրէն կը հաշտուի, —

Նահանջականութեան հետ, որ կ'առաջնորդէ ձուլման ու կորստեան:

Դիւրին լուծումներու հետ, որ խղճի խայթն են մարդուն, — ծուլութեան, յդփանքին, հեշտին վայելքներուն սիրոյն:

Քաղաքական ստրկութեան հետ, որ գերեզմանն է ազգերու:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆՆԱՆ

(*«Մարդ մը՝ որ Աբրահամ չունի իր հոգւոյն խորը»* — հատուած)

digitised by A.R.A.R.@

Կ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԱՆԿԵՂԾ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆԸ

Շուշանեան հազիւ 23 տարեկան էր, երբ իր աշխատակցութիւնը սկսաւ բերել Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ՝ «Դրօշակ»ին: Առաջին յօդուածը, «Ֆաշիզմի դէմ» խորագրեալ, լոյս տեսաւ 1926 Յուլիսին: Անկէ եաք, «Դրօշակ»ի մէջ ատորագրած է 15 յօդուածներ՝ առաւելապար ընկերվարական բովանդակութեամբ:

Այս յօդուածը հիմնուած է «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուած Շուշանեանի բոլոր գրութիւններուն վրայ, որոնք ժամանակագրական կարգով հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնեն.

Ա.— «Ֆաշիզմի դէմ». «Դրօշակ», 26րդ տարի, Յուլիս 1926, թիւ 7 (254), էջ 218–221:

Հրապարակագրական էջ մըն է, որ նախ կը ներկայացնէ ֆաշականութեան ահռելիութիւնն ու դրդապատճառները, ապա՝ կատաղի եւ բիրտ կերպով կը յարձակի անոր վրայ:

Բ.— «Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութիւնը». «Դրօշակ», 27րդ տարի, Յունուար 1927, թիւ 1 (260), էջ 9–14:

Երկու թիւերու վրայ չարունակուղ յօդուածի մը առաջին բաժինն է: Շուշանեան կու տայ պատճառները Եւրոպայի մէջ ընդհանրապէս ընկերվարական չարժումին եւ յատկապէս Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութեան ակզբնաւորման ու պատմութիւնը. ասոր գլխաւոր պատճառն են համայնավարութիւնը եւ անոր մարտավարական հնարքները, զորոնք կը նպատակադրեն թափանցել Եւրոպայի յառաջդիմական զանազան չարժումներու մէջ, մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ քաղաքական ու տնտեսական կարեւոր բոլոր հարցերը, որոնք ենթահող կը ծառայեն ընկերվարական չարժման տեզատարածութեան: Կը վերլուծէ ժամ ժամէն եւ ժիւլ Կեսի գաղափարական տարակարծութիւնները ու անոնց նկարագրային տարբերութիւնները: Իսկ վերջին բաժինին մէջ, Շուշանեան կը կատարէ Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութեան պատմականը եւ կու տայ անոր նահանջին հիմնական դրդապատճառը, որուն առանցքը կը կազմէ 1920 Թէկուեմբերէն եաք սկսած Մորտրդային Ռուսիոյ եւ համայնավարութեան մակընթացութիւնը, ապա՝ կուսակցութեան ինքնասրբագրումն ու անոր քաղաքական կչիռը՝ 1927 տարեան սեմին:

Գ.— «Ֆրանսական ընկերվարական կուսակցութիւնը». «Դրօշակ», 27րդ տարի, Փետրուար 1927, թիւ 2 (261), էջ 40–45:

Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութեան յատկացուած այս երկրորդ ու վերջին յօդուածին մէջ, Շուշանեան կը քննարկէ կուսակցութեան ունեցած համագումարը Քլէրմոն–Ֆերանի մէջ, անոր որոշումները, խորհրդարաններու մէջ ընկերվարականներու գործունէութեան հարցն ու անոր անպատեհութիւնները, ինչպէս նաեւ համայնավարներու հետ «միացեալ ճակատ» կազմելու խնդիրը: Յօդուածին եզրակացութեան մէջ, Շուշանեան բազդատական մը կը կատարէ Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան միջեւ:

Դ.— «Ընկերվարական տարին». «Դրօշակ», 27րդ տարի, Մարտ 1927, թիւ 3 (262), էջ 76–82:

digitised by A.R.A.R.@

Ընդհանուր գնահատանք մը կատարելէ ետք 1926 տարուան եւրոպայի ընկերվարական չարժումին մասին, եւ ոչ մանրամասնութեամբ՝ գոնէ հիմնական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ հետեւեալ երկիրներու ընկերվարական կուսակցութիւններու մասին. Հոլանտա, Աւստրալիա, Չեխոսլովաքիա, Զուիցերիա, Գուլկարիա, Իռլանտիա, Ճունաստան, Նուկոսլաւիա, Մեքսիքա, Սպանիա, Մ. Նահանգներ, Շուէտ, Լեհաստան, Գեղձիքա, Աբժանթին եւ Դանիա:

Ե.— «Աշխատաւիճի Միջազգային Գրքասեւիակը». «Դիօշակ», 27րդ տարի, Մայիս 1927, Թիւ 5 (264), էջ 143–146:

Կը ծանօթացնէ Ա. Աչխարհամարտէն ետք եւ անոր բերումով ստեղծուած Աչխատանքի Միջազգային Գրասենեակը, որ կը նպատակադրէ պաշտպանել ու կանոնաւորել աչխատանքը: Հիմնական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ Գրասենեակի գործունէութեան, կազմին, մարմիններուն եւ բաժանմունքներուն մասին:

Զ.— «Ընկերվարական Էրոնիկոն». «Դիօշակ», 27րդ տարի, Ճունիս 1927, Թիւ 6 (265), էջ 171–178:

Այս յօդուածին մէջ Շուչանեան նախ կը ներկայացնէ Աչխատաւորական–Ընկերվարական Միջազգայինի գործադիր մարմինի աչխատանքները, անոր հերթական նստաչրջանը (12 Փետրուար 1927, Փարիզ), որուն օրակարգերուն մէջ յատկանչական տեղ կը գրաւեն Քինտաւանքի յեղափոխութեան (1912) անդրադարձները, ներքին հակամարտութիւնները, ինչպէս նաեւ անգլիական աչխարհակալութեան խոցերը: Ապա, համաչխարհային Մոսկուայի ատրանքները, որոնք կը նպաստակադրեն կայսերապաչտութեան դէմ հանել անկախութեան ձգտող ժողովուրդները եւ համաչխարհաբուքեան գիրկը նետել զանոնք: Աւստրիոյ ընկերվարական կուսակցութեան յաղթական պայքարը՝ Ապրիլին տեղի ունեցած աւստրիական ընտրութիւններուն ընթացքին: Վերջին յատիճին մէջ, Շուչանեան կը ներկայացնէ Ֆրանսան՝ ընտրութիւններէն առաջ, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութեան համակրանքը նահանջը ժողովուրդին մօտ՝ ապիկար եւ անվճռական քաղաքականութեան հետեւանքով: Լիոնի համագումարը՝ 17 Ապրիլին:

Է.— «Ընկերվարական էրոնիկոն». «Դիօշակ», 27րդ տարի, Ճուլիս 1927, Թիւ 7 (266), էջ 203–210:

Ճօդուածը կը բաղկանայ երեք բաժիններէ: Առաջինը կը ներկայացնէ Միջազգային Տնտեսական Խորհրդաժողովը, որ գումարուած է փետրուար 1927 Մայիսի սկիզբը. խորհրդաժողովը նուիրուած էր տնտեսական, արդիւնաբերական, երկրագործական եւ ելումտական մարզերու ուսումնասիրութեան, ինչպէս նաեւ տնտեսական կեանքի գլխաւոր երեւոյթներու յարոնումին: Երկրորդ բաժինով կու տայ դիրման ընկերվարական կուսակցութեան համագումարը, որ տեղի ունեցած է Փիլիփ մէջ, 23–27 Մայիս 1927ին: Հիմնական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ դիրման ընկերվարական կուսակցութեան մասին: Կը քննարկէ համագումարին երկու օրակարգերը — կուսակցութեան պատասխանատուութիւնները հանրապետութեան մէջ եւ հոդային նոր ծրագիրը: Ճօդուածին երրորդ եւ վերջին բաժնին մէջ կը ներկայացնէ Ֆրանսայի ընկերվարական երիտասարդական չարժման ակզբնաւորութիւնը, դրդապատճառներն ու գործունէութիւնը:

Ը.— «Ընկերվարական էրոնիկոն». «Դիօշակ», 27րդ տարի, Օգոստոս 1927, Թիւ 8 (267), էջ 238–243:

Նախորդին նման այս յօդուածն ալ կը բաղկանայ երեք մասերէ: Առաջինն մէջ կու տայ Աչխատանքի Միջազգային Գրասենեակի 10րդ համագումարին (Մայիս–Ճունիս 1927, Ժընեւ) արձագանած հարցերը: Երկրորդ մասը կը ներկայացնէ Եւրոպայի ընկերվարական կարգ մը կուսակցութիւններու տարեկան համագումարներ, ինչպէս Լեհաստանի դիրմանական աչխատաւորական կուսակցութիւն, Չեխոսլովաքիոյ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւն, անկլիական անկախ աչխատաւորականներու կուսակցութիւն, Տանցիկի Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւն եւ Գեղձիքայի բանուորական կու–

digitised by A.R.A.R.@

ակցութիւն։ Երրորդ բաժինով կու տայ Յարանասյի ռազմական նոր օրինագիծը եւ անոր անդրադարձր աշխատաւորութեան վրայ։

Թ.— «Ընկերվարական էրոնիկոն». «Դրօշակ», 27րդ տարի, Սեպտեմբեր 1927, *Թիւ* 9 (268), *էջ* 267–274։

Այս յօդուածը կը բաղկանայ վեց բաժիններէ։ Ա. բաժին՝ «Կարմիր Վիեննա». կը նկարագրէ 14 Յուլիս 1927ին Վիեննայի մէջ ծագր առած ապստամբութիւնն ու աշխատաւորութեան գործադուլը։ Բ. բաժին՝ «Փրակայի ընկերվարական ռահվիրականը». կը ներկայացնէ Փրակայի մէջ 2–6 Յուլիսին տեղի ունեցած ռահվիրականը՝ մասնակցութեամբ չուրջ 70·000 ընկերվարական մարդիկներու։ Գ. բաժին՝ «Երիտասարդութեան ընկերվարական դատարակութիւնը». կը փոխանցէ Յրանասյի մէջ ընկերվարութեան ուսուցումն ու դատարակչական աշխատանքը, որ առանցքը կը կազմէ ընկերվարական մնայուն դպրոցի մը ստեղծման, ինչպէս նաեւ տեղեկութիւններ կու տայ Գելճիքայի ընկերվարական դպրոցին մասին։ Դ. բաժին՝ «Ընկերվարական կեանքը Ճափոնի մէջ». 1928ին Ճափոնի պառլամենթեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով խորհրդարանը "պիտի ընտրուի ընդհանուր եւ հաւասար՝ քուէարկութեամբ։ Ան այդ, նորակազմ Մոցխալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը կոչ կ'ուղղէ անդամակցութեան եւ կը ներկայացնէ իր ծրագիրը։ Ե. բաժին՝ «Գուլկար աշխատաւորութեան կրած տագնապը», ուր տեղեկութիւններ կը տրուին Գուլկարիոյ մէջ ընկերվարական շարժման կրումին մասին։ Զ. բաժին՝ «Ամաթերտամի արհեստակցական միջազգային համաժողովը». կը ներկայացուին արհեստակցական ուժերու մկայման հարցը, զինաթափման խնդիրն ու պատերազմի եւ ռազմատպաշտութեան դէմ մղուելիք պայքարը, մինչազգային կացութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխատանքային բարելաւման այլ հարցեր։

Ժ.— «Գադճեվի ազգերու դաշնակցութիւնը եւ միջազգային ընկերվարութիւնը»։ «Դրօշակ», 28րդ տարի, Յունուար 1928, *Թիւ* 1 (272), *էջ* 17–20։

Յօդուածին սկիզբի բաժինին մէջ, Շուլյանեան կը ներկայացնէ Ազգերու Դաշնակցութեան օրգանական կազմը, անոր առաքելութիւնը, մարմիններբը (ընդհանուր քարտուղարութիւն, Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդ, տարեկան համաժողով) եւ բաժանմունքները։ Ապա, վերջին բաժինին մէջ, կը կատարէ ազդերու Դաշնակցութեան քննադատութիւնը, յայտնելով, թէ անոր անդամները անպայման ժողովուրդին ներկայացուցիչները չեն։

Ժ՛.— «Փոքր ազգերու ազատագրութեան խնդիրը եւ ուժերու հաւասարակշռութիւնը հին դիւանագիտութեան մէջ». «Դրօշակ», 28րդ տարի, Փետրուար 1928, *Թիւ* 2 (273), *էջ* 42–46։

Երկու չարունակութեամբ յօդուածի մը առաջինն է, որ կը բաղկանայ երկու մասէ։ Ա. մասին մէջ («Մեծ Պատերազմը եւ ազատագրութեան պատրանքը»), կը յայտնէ, թէ մեծ պետութիւնները կը պահպանեն ոչ թէ փոքր ժողովուրդները ազատագրելու, այլ՝ իրենց ազդեցութեան չրջանակը տարածելու։ Փոքր ժողովուրդները իրենց կը յուսան իրենց ազատագրութիւնը քաղքենիներէ։ Երկրորդ մասով («Քաղաքական նոր դասաւորումներ. եւ մեծ ու փոքր ժողովուրդներ») կը ներկայացնէ պատերազմէն ետք քաղաքական նոր դասաւորումները, որոնք նոյնքան վտանգաւոր են, որքան նախորդները։

Ժ՛.— «Փոքր ազգերու ազատագրութեան խնդիրը եւ ուժերու հաւասարակշռութիւնը հին դիւանագիտութեան մէջ». «Դրօշակ», 28րդ տարի, Մարտ 1928, *Թիւ* 3 (274), *էջ* 75–79։

Նախորդ համարէն չարունակուող եւ վերջացող այս յօդուածն ալ, իր կարգին, կը բաժնուի երկու մասի։ Նախ՝ կը յայտնէ, թէ աչխարհի հինգ ցամաքամասերը բաժնուած են գրամատիրական ազդեցութեանց չրջանակներու եւ, հետեւաբար, իրենց քաղաքական, ազգային եւ մչակութային ամբողջ կեանքը, ինչպէս նաեւ ընկերային ու տնտեսական վիճակը կը գտնուի բռնակալ ուժի մը, դերակատարութեան տակ։ Ապա՝ կը նկարագրէ դրա-

digitised by A.R.A.R.@

մասիրական պետութիւններու տարածումը, որ տեղի կ'ունենայ երկու ուղղութեամբ — ազգամատչութիւն եւ գիւանագիտութիւն, խոկ պատերազմէն հեռ՝ հոգատարութիւնը։ Քաղքենի դասը կը ճնշէ իր քմահիներբը։ Այսպէսով, երկիրները կը վերածուին հոգատարութեանց, դաղութներու կամ «ծայրագաւառներու»։ Մաւալման ուրիշ ձեւ է նաեւ քազաքական լրտեսութիւնը, որ տարածուած է գրեթէ բոլոր փոքր ու գերի ժողովուրդներու մէջ։ Քաղաքագիրութիւնը, պարտադիր իրաւարարութիւնն ու Ազգերու Դաշնակցութիւնը նոր տարազներ են՝ ազդեցիր ճնշելու համար։ Դատաստիրութեան յարձակողականին դէմ կրնայ դնել միայն ընկերվարութիւնը։

ԺԳ.— «Ընկերվարական էտնիկոն»։ «Դիրօշակ», 28րդ տարի, Մարտ 1928, քիւ 3 (274), էջ 91–92։

Այս յօդուածին մէջ կը ներկայացնէ Նորվեկիոյ ընկերվարական կուսակցութիւնը, որ կը տառնձնէ երկրին գեկր՝ վերջին ընտրութիւններուն ձեռք բերած յաջողութիւններուն իբրեւ արդիւնք։ Ապա՝ կու տայ այն տպաւորը, որ ծնունդ առած է Անգլիոյ անկախ աշխատաւորականներու կուսակցութեան մէջ։ Կը ներկայացնէ միջազգային ճարտարարուեստական ընկերակցութիւններ, որոնց միջոցով միջազգային արտադրութիւնը հետզհետէ կ'ենթարկուի միջազգային հակակշիռի։ Յօդուածին վերջին բաժինը որոշ քղքենկութիւն մըն է պետիթքացի ընկերվարական տեսաբան՝ Հանրի տը Մանի դասախօսութեան, որ մեծ ազմուկ հանեց ընկերվարական շրջանակներուն մէջ եւ անոնցմէ դուրս։

ԺԴ.— «Գիրուսէլի համագումարի աշխատաֆիւթիւրը»։ «Դիրօշակ», 28րդ տարի, Օգոստոս–Սեպտեմբեր 1928, քիւ 8–9 (279–280), էջ 196–216։

Ընդարձակ տեղեկատուութիւն մը, գրեթէ ամենագրութիւն մըն է Ընկերվարական–Բանուորական Միջազգային Գ. համագումարին, որ տեղի ունեցաւ Գրիւքսէլի մէջ, եւ որուն անձամբ մասնակցած էր Շուչանեան՝ ի չորս դաշնակցական այլ ներկայացուցիչներու։

«Դիրօշակ»ի նոյն համարին մէջ, Շուչանեան ունի երկու այլ գրուածքներ։ Առաջինը (էջ 236) կու տայ «համառօտ տեղեկութիւններ Միջազգայինի մասին», խոկ երկրորդը (էջ 237–239) կը ծանօթացնէ «Ընկերվարական–Բանուորական Միջազգայնական մը դեկավար դէմքեր», ինչպէս՝ Օ. Բաուէր, Ռ. Ֆըրայշլայ, Է. Ֆոն–Գ ուա, Ք. Վանտերվելա, Ֆրից–Ատլեր եւ Լուի տը Գրուքեր։

Վերոյիշեալ գրութիւններուն մէջ կան հրապարակագրական էջեր, քրոնիկներ, վերլուծումներ, եզրակացութիւններ, ուսումնասիրութիւններ եւ տեղեկագրական բովանդակութեամբ գրութիւն մը։

Գրեթէ բոլոր յօդուածները կը կրեն Վազդէն Շուչանեան տառագրութիւնը։ Ա., Ժ. եւ ԺԴ. գրութիւնները ունին Վ. Շ. տառագրութիւնը, Բ.ը՝ անստորագիրը է, խոկ Գ.ը՝ տառագրուած է՝ Վազդէն Գ. Շուչանեան։

Շուչանեան, անչուշտ, չէ քուագրած իր յօդուածները այնպէս՝ ինչպէս կատարած ենք մենք՝ այսուհանդերձ կարդով։ Աճիկա հզած է կատարուած մեզքերուն ազդիւրները համառօտելու եւ անոնց տեղը դիւրութեամբ ճշդելու մըտքով։ Էջերուն կողքին, կան ա. եւ բ. լուկրգնատառերը, որոնք ցոյց կու տան ազդիւրներու էջերուն առաջին կամ երկրորդ սիւնակները։

***

Ըստ Շուչանեանի, Ալպեմտեան երկիրներու մէջ, ընկերվարութիւնը բաժնուած է երկուքի։ Առաջին խմբակին մէջ կ'իյնան անոնք, որ հաւատարիմ են քուն ընկերվարութեան հիմնական սկզբունքներուն. այս խմբակը համախմբուած է Աշխատաւորական–Ընկերվարական Միջազգայինին մէջ։ Իսկ երկրորդ խմբակին մէջ կ'իյնան համայնավար կուսակցութիւնները, որոնք մէկտեղուած են Գ. Միջազգայնականին մէջ (Բ., էջ 9ա)։ Թէեւ այս ճիւղաւորումը բարեբար արդիւնքի չի կրնար հասնիլ, կը յայտնէ Շուչանեան, սակայն ընկերվարական շարժումը

digitised by A.R.A.R.@

թէ՛ թիւով եւ թէ քաղաքական իմաստով կը զօրանայ ա՛յն երկիրներուն մէջ, ուր կան ժողովրդավար կարգեր։ Իսկ հո՛ն ուր ժողովրդավարութիւնը փոխարինուած է զինուորական կամ դասակարգային իշխանութեամբ, «ընկերվարական կազմակերպութիւնները կա՛մ ստիպուած են ճաշակիլ հրապարակէն կամ պարտադրաբար դարձած են արհամարհելի համակարգի մը մէջ» (Բ., էջ 9ա–9բ)։

Շուշանեանի համար թէեւ Մեծ Պատերազմը դանդաղեցուց ընկերվարական շարժումը սակայն 1926ին անիկա յաջորդէն կը վերսկսանայ իր նախկին թափը, որոշ երկիրներու մէջ (Դանիա, Մեծն Բրիտանիա) նոյնիսկ գլխով նախապատերազմեան չափանիշը (Բ., էջ 76ա)։ Իսկ կարգ մը երկիրներու մէջ, որոնք պատերազմէն առաջ ընկերվարական կազմակերպութիւն չունէին, ընկերվարական շարժումը սկսած է տարածուիլ։

Ընկերվարական շարժումը, սակայն, առհասարակ կը գտնուի անորոշութեան մէջ. փոխանցման շրջան մըն է, որ կ'ապրի անիկա։

Պատերազմը ցնցած է ընկերվարական պատմափիլիսոփայական ու գաղափարականական հիմքը, ինչպէս նաեւ փաստած է ընկերվարութեան կիրարկած կռուի զանազան դրութիւններու անկատարութիւնը։ Ուրեմն, ընկերվարութեան դիմաց կը դրժի վերակառուցման հարցը, որ դժբախտաբար հասարակ յայտարար չունի բոլոր երկիրներուն մէջ։ Ասոր պատճառները երկուք են.

Ա) Ընկերվարական–Աշխատաւորական Միջազգայինը, հապա՛ւ ոտքի կանգնած է եւ տակաւին չէ ձերբազատուած քաղաքական ընթացիկ հարցերէ, բա՛ն մը, որ արգելք կ'ըլլայ տեսական ու հմտական մըտահոգութիւններ ունենալու։

Բ) Ընկերվարական կազմակերպութիւնները կայուն վիճակ մը չեն ներկայացներ։ Տակաւին չեն սթափած պատերազմին ցնցումէն ու այնքան ատեն, որ չեն յաջողած հարթել պատերազմի հետեւանքով առիթուած հարցերը, պիտի չկրնան դիմադրաւել նոր իրավիճակի մէջ ծագած խնդիրներըը։

Շուշանեան կը հաստատէ, որ ընկերվարական շարժումին մէջ յայտնուած հնդկը (որ գլխաւորաբար հետեւանք է համաշխարհամարտեան ասպրանքներուն) կը չահագործուի քաղբենիութեան կողմէ։ Այս վիրկինը «վիրջնականօրէն կը գիտակցի այն մեծ վտանգը, որ կը սպառնայ իրեն, աշխատանքի հսկայ բանակին կողմէ։ Ատոր համար չէ՞ միթէ, որ բաղեհնիութիւնը կը գինուի ամէնուրեք, մինչեւ ակռաները, վերջնական հարուածը սպառու համար աշխատաւորական զանգուածներու բարձրացող ալիքին» (Բ., էջ 9ա)։ Այսպէս, քաղբենիութիւնը Մեծն Բրիտանիոյ մէջ կը հարուածէ արհեստակցական միութիւնները, Իտալիոյ մէջ կը ջնջէ գոնէ եւ քաղաքականապէս կը սպանէ ընկերվարական կուսակցութիւնները, իսկ Հունգարիոյ, Սպանիոյ, Գուրկարիոյ, Թուժանիոյ եւ Եուկոսլաւիոյ մէջ, կառավարութիւնները արգելք կ'ըլլան աշխատաւոր զանազիարգերու քաղաքական գործունէութեան։

Քաղբենիութիւնը հետզհետէ կը գիտակնաւ, որ բոլոր երկիրներուն մէջ, աշխատաւորութիւնը, իր գոնէական կազմակերպութիւններուն շնորհիւ, այնպիսի՛ ձեւով կը զօրանայ, որ կարելի չէ յաջողակորական կերպ բանալ անոր դէմ՝ միջազգային չափանիշով։ Ընդհակառակն, միջազգային դրամատիրութիւնը ա՛չ միայն հաշտութեան եզր մը կը ձգտի գտնել, այլեւ կ'աշխատի միջազգային ընկերվարութեան ուշադրութիւնը սեւեռել յեղափոխական կռիւէ ամբողջովին տարբեր երեւոյթի վրայ։

Սակայն ինչ ալ ըլլան քաղբենիութեան ջանքուն նպատակները, Շուշանեան կը յայտնէ, թէ միջազգային աշխատաւորութիւնը հասած է տեղ մը, ուրկէ կրնայ ա՛չ միայն ինքզինք, այլեւ ամբողջ աշխարհը վարել։ Այդպէս է, որ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ տեղի ունեցած դրսեւորութիւնները ընթացքին, ընկերվարական ներկայացուցիչները կը խոպան առաջնակարգ ու վճռական դեր։ Զինաթափութեան համաժողովը, հրաւիրուած՝ Ազգերու Դաշ-

digitised by A.R.A.R.@

հակցութեան կողմէ, «ո՛չ միայն իր ծրագիրը կը պարտէր ընկերվարական ներշնչման, հապա իր ամբողջ վէճերու ընթացքին կրեց ընկերվարական կնիք» (է., էջ 204ա)։ *Նոյնը եղաւ պարագան Աչխատանքի Միջազգային Գրասենեակի տարեկան համագումարին, ուր ընկերվարական ներկայացուցիչները պարտադրեցին իրենք զիրենք՝ չնորհիւ իրենց հեղինակութեան, մաքուր եւ անչահախնդիր չահապըրդութեան՝ գէպի աչխատաւոր մարգկութիւնը։*

Աչխատաւորութեան գօրացման է ուղղ, «միջազգային դրամատիրութիւնը հետզհետէ կը կազմակերպուի արդէն դասակարգ՝ ցամկնդով ազգային սահմաններուն վրայէն» (ժԳ., էջ 91բ)։

Միջազգային դրամատիրութիւնը, իր գոյութիւնը չարունակելու համար, կը ստեղծէ միջազգային կազմակերպութիւններ եւ կը ստորագրէ միջազգային համաձայնութիւններ։ «Կը թուէ յիշել միայն, որ միջազգային ընկերակցութիւնները կան բոլոր ճարտարարուեստական ճիւղերուն մէջ, զանազան ձեւերու տակ։ Միջազգային արտադրութիւնը հետզհետէ կ'ենթարկուի միջազգային հակակշռի։ Դուրէ այնհան ալ վտանգաւոր չըլլայ այս կեդրոնացումը՝ երբէ նկատի առնենք, որ այսպիսով կը դիւրանայ միջազգային բարեւարութեան հակակշիռը ևս» (ժԳ., էջ 92բ)։

Այս ծիրին մէջ կ'իյնայ պատերազմէն ետք ստեղծուած Ազգերու Դաշնակցութիւնը, որ «մարդկեան հաստատութիւն մրն է, տեսակ մը փաստական ու դրական արտայայտութիւնը խաղաղասիրական ու անհիմն խաղաղասիրութեան» (ժ., էջ 17ա)։

Շուչանեանի համար, Ազգերու Դաշնակցութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ դրամատիրութեան չահերու ամրապնդման միջոց մը։ Սկզբունքով խաղաղասիրական քնոյթ ունեցող այս հաստատութիւնը կը դարձնէ նոր բառամթերք մը՝ «ազատասիրական», «հաշտարարական», եւայլն, որ «չի բաւեր խաթելու համար աշխատաւոր բազմութիւնները, որ որոշ չափով լաւատեղեակ են դաղծերու բոյր

ադտոտ հաշիւներուն։ Աւաւել եւս՝ Ազգերու Դաշնակցութեան վրայ կասկածելու իրաւունք ունին փոքրիկ ազգերը, որ դեռ չեն ազատագրուած» (ժ., էջ 17ա)։

Առանց միջազգային ընկերվարութեան «ուժեղ եւ բանուոր» օժանդակութեան, Ազգերու Դաչնակցութիւնը պիտի չկրնար վայելել միջազգային հեղինակութիւն։ Ան կ'ենթադրուէր բոլոր աչխարհի բոլոր ժողովուրդներու «ուղղակի ու փաստական միաբիւնը»։ Սակայն Ազգերու Դաչնակցութիւնը չեզած է իր նպատակէն, որովհետեւ, առաջին հերթին, փոխանակ կազմուելու ընտրովի պատգամաւորներէ, ունի նչանակովի պատուիրակներ։ Մէկ խօսքով՝ աչխատող ներկայացուած են պետութիւնները եւ ոչ թէ ժողովուրդները։ Փաստը ցոյց կու տայ, որ պատուիրակներէն չատեր կա՛մ փաչիական տրամադրութիւններ կը ներկայանան ու կը կիրարկէն իրենց հրկիրներուն, կա՛մ քարձրաստիճան պետութականներ են, որոնք պատերազմական մքնոլորտի մէջ կ'ապրին տեւաբար եւ կամ անտրդարութեան աչխոյեաններ են։ Ահա՛ թէ ինչու Ազգերու Դաչնակցութիւնը պիտի չյաջողի զինաթափութեան իր բոլոր աչխատանքներուն մէջ՝ հակառակ անոր, որ բազմաթիւ համաձայնութիւններ տեղի կ'ունենան այդ առընչութեամբ։ Փաստը այն է, որ պետութիւնները կը կնքեն գաղտնի զինակցութիւններ եւ համաձայնութիւններ, որոնք երեւութապէս ազատութեան, ազգերու ինքնորոչման եւ իրաւունքներու անձեռնմխելիութեան մասին կը խօսին, սակայն, խորքին մէջ, ծաւալողական նպատակներ կը հետապնդեն։ «Անգլիացի լրտեսու, փաչիստ կոմսերու, լեհ մարաչխոնների, հունգար դուքսերու խաղաղասիրական ճառերը, որքան ալ վրան քաց, այսուհանդերձ կը մթագնեն բարեմիտ մարդոց տեսողութիւնը։ Պատերազմը անոնց կը թուի աճնար։ չէ՞ որ Ազգերու Դաչնակցութիւնը կը հսկէ։ Միջազգային ընկերվարութիւնը սկիզբէն իսկ չէ դադրած յիշեցնելէ աչխատաւոր մարդկութեան ու փոքրիկ ազգերու, որ ամէն ատենէ աւելի պէտք է զգոյշ ըլլալ պատերազմին դէմ ու մեծ յոյսեր չկապել Ազգերու Դաչնակցութեան» (ժ., էջ 20ա)։

digitised by A.R.A.R.@

Հակառակ ասոր, ընկերվարութիւնը, Ընկերվարական–Բանուորական Միջազգայինին եւ բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւններու ճամբով, չէ դադրած զօրավիգ կանգնելէ Ազգերու Դաշնակցութեան ա՛յն աշխատանքներուն, որոնք անկեղծօրէն ուղղուած են պատերազմի դէմ։ Ընկերվարութիւնը, որ կը ձգտի աւելի կենսունակ դարձնել Ազգերու Դաշնակցութիւնը, «կառուած է ամէն ազդեցութիւնը կրճատել աշխատող սանձն դաւի դէմ ու աշխատած է վրիպեցնել մեծ պետութիւններու բոլոր խաղերը» (ժ., էջ 20ա)։

Հակառակ ասոր, Շուլհնեան կը հաւատայ, որ պատերազմը անխուսափելի է. ցնորք է յուսալ անոր վախճանը։ Եւ այնքան ատեն, որ ժողովուրդներ եւ ազգեր կը հիւծին բռնատիրութեան տակ, «որքա՞ն ատեն, որ կան երիցս անիրաւուած ու երիցս արդար Հայաստաններ, ամօթի ու մերկ բազմութիւններ» ու, մինչ կոմէ՝ յղփացած գաղափարներ, որոնք կը անանձին ուրիշներուն աթիւռով, պիտի ըլլայ նաեւ պատերազմ (ժ., էջ 20բ)։

Պատերազմէն քաղքենիներու կոմէ սարքուած խաղ մըն է։ Մեծ պետութիւնները կը յայտարարեն, թէ իրենք կը կռուին ժողովուրդներու ազատագրութեան։ Իրականութիւնը այդ չէ ասկայն։ Անոնք կը կռուին իրենց շուկաները բնդարձակելու համար։ «Փոքր ազգերը ի զուր յուսացին իրենց ազատութիւնը ֆաշիզմներու սարքած այդ ապանդէն։ Պատրաստ էր ատիկա, որ շատ սաղի ճտաւ որոշ ժողովուրդներու...» (ժԱ., էջ 43ա)։

Պատերազմէն հոգ առեղծուած քաղաքական նոր գաղափարները, խորքին մէջ, նախորդներուն կը նմանին։ Քաղքենութիւնը, որ հետզհետէ կը դիտակցի աշխատաւորութեան ուժի զարգացման, կը չանայ առեղծել միջազգային մէկ համակառ։ Հաւատակաց քշնամին՝ միջազգային բանուորութեան դիմաց՝ նախապէս իրարու հակառակորդ եղած քաղքենիները կը միանան եւ կը կռմին համատարած եւ համատեղ միջազգային ընկերութիւններ։ Բոլոր երկիրներու քաղքենի դասակարգերը կ'աշխատին կազմակերպել իրենք մէկ միջազգային դասակարգ։ Ասոր ի տես, ասկայն, պէտք ժողովուրդները կը մնան անկազմակերպ, իսկ միջազգային աշխատաւորութիւնը՝ ճեղքուած ինքն իր մէջ՝ համայնավարներու հերձուածին եւ արհեստակցական միութիւններու խուսափողական կեցուածքին հետեւանքով։

Ահէ կ'օգտուի անչուշտ միջազգային դրամատիրութիւնը, որ իր հակակշռին տակ կը պահէ ամբողջ աշխարհի քաղաքական, ժշկական, ազգային, տնտեսական եւ ընկերային կեանքը։ Իրաժամադրութիւնը կը չարունակէ տիրապետել, որովհետեւ օժտուած է տարածուելու բազմաթիւ միջոցներով, որոնցմէ զուրկ են փոքր ժողովուրդները։ Ասոր ապրնթեր, դրամատիրութիւնը կ'օգտուի փոքր եւ տարուկ ժողովուրդներու հետեւեալ երկու իրողութիւններէն.

ա) Գերի ժողովուրդներուն ժօտ ակներու են կրաւորական կեցուածքի եւ յանգիտական քայի պակասը։ Այս իրողութեան հիմք կը ծառայեն փոքր ժողովուրդներու ապիտութիւնը, ֆիզիքական տկարութիւնը բռնութեան դէմ համակերպելու, ինչպէս նաեւ մարտական ապաքինութեան բացակայութիւնը՝ զրուանգադուռած իրաւունքը արիւնով եւ զէնքով պաշտպանելու։ Կը բաւէ յիշել մեր կուսակցութեան (այսինքն՝ Հ.Յ.Դ.), եռեսունհինգ տարուան երաշտի ու անապատ կոիւը՝ ո՛չ միայն թուրք բռնապետութեան, այլեւ՝ սեփական ժողովուրդի վախկոտութեան, վատութեան եւ արիւնէ վախեն դէմ։ Ստրկութիւնն ու ուժին առջեւ խոնարհելու փիլիսոփայութիւնը՝ հազարակաց են շատ մը գերի ժողովուրդներու» (ժԲ., էջ 75ա)։

բ) Փոքր ու գերի ժողովուրդները անհրաժեշտ յատկաւոեւութեամբ եւ չրջհայեացութեամբ չեն կրցած հետեւիլ միջազգային դրամատիրութեան ստրջած քաղաքական քարթ եւ առեղծուածային դէպքերուն։ Այո՛, փոքր ժողովուրդներու կամքէն անկախ արտաքին ազդակներ կան, որոնք քոյլ չեն տար, որ «շահանգրգռող կոդմերը, իմիմագլուխ հաշ-

digitised by A.R.A.R.@

ւեյարդարի ենթարկեն իրենց ներքին խընդիրները» (ԺԲ., էջ 76ա)։ Իբրեւ օրինակ Շուշանեան կը յայտնէ, թէ չատեր կը ժեզգարեն Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր «էմզամական մանկամտութեան համար»։ Ծատ ուժերու վրայ մեր վատահութիւնը, սակայն, կու գայ Իսրայէլ Օրիէնէ։ Ցաճախ նայնդէպ, Դաշնակցութիւնը խանգամատուղը չէր օտար զնկավարներու յայտարարութիւններէն ու խոստումներէն։ Սակայն, բազմաթիւ փոքր ազ. հարատակ ժողովուրդներու նման, հայութիւնն ալ ինչպէս օտար պետութիւններու ծուղակը։ (ԺԲ., էջ 76ա)։

Դրամատիրական պետութիւններու ծաւալումը տեղի կ'ունենայ բազմաթիւ միջոցներով՝ համաձայն երկրին եւ անոր պայմաններուն։ Այդ միջոցները, պատեհապաշտութիւնը եւ խուզող դիւանագիտութիւնը։ Գատերազմէն ետք այս երկու հինցած միջոցներուն վրայ աւելցան երկու նոր միջոցներ,— հոգատարութիւնը եւ տնտեսական ու ելեմտական գերիշխանութիւնը։ Երկուքն ալ ունին ոչ-ռազմական բնոյթ եւ երեւութապէս մարզկային գիծեր։ Առաջինը նոյնիսկ «ընորհ» մը կամ «անշահախնդիր», ժանդակութիւն մը կը նկատուի։ Իսկ տնտեսական եւ ելեմտական ծաւալումը «դրամատիրական շահագործման, ամենեն կատարեալ ու ամէնեն «մարդկային» այս ձեւը՝ ցոյն տեսիլ ամենեն տաժանելին է, որ կը ճնշէ գերի ու պզտիկ ժողովուրդները» (ԺԲ., էջ 78ա)։ Փաստը այն է, որ կարգ մը պետութիւններ, իբր թէ գկրիչման, սահմանի իրենց քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային կեանքը կը դանուի իրենց սահմաններէն դուրս գտնուող դրամատէրներու ձեռքը։ Ահա այս ծիրին մէջ է, որ երկիրները կը վերածուին հոգատարութեանց, գաղութներու կամ քաղաքական ծոլթատանեներու, որոնք մեծաու մասամբ կախեալ են մեծ պետութիւններէն։

...Այդ գործերէն վերայ, դրամատիրութիւնը, ծաւալման եւ ընդարձակման իրրեւ յաւելեալ միջոց, ի գործ կը դնէ «աւելի զոհեհի ու տմարդի ձեւեր», «ինչպէս» քաղաքական լրտեսութիւնն ու գաղանի վարձկերը, որոնք կը կատարուին մութին մէջ, «բարոյական սկզբունքներու խարդախ դիմակին տակ»։

«Այս ընդհանուր ու կարմկերպուած դրամատիրական յարձակողականին դիմաց, որ հետզհետէ աւելի ուժգին ու լրբութեան կը դառնայ, այս նախապատերազմեան դիւանագիտական ձեւերու յատկանշական վերադարձին առաջ, որուն դէմ պարզ է, թէ կարելի չէ գտնել, միայն ազգային գետնի վրայ, մանր ազգերու ազատագրական պայքարի այս ճակատագրական անկիւնադարձին առջեւ՝ ի՞նչ ընր, ազդեցիկ, իրատես ու դրական խոհեմական ուղեգիծ ունին մայր-բաղխեցի կեսակցութիւնները, ի՞նչ... հարց է տասիկա։

«Որուն պատասխանը կրնայ տալ ընընկերվարութիւնը» (ԺԲ., էջ 79բ)։

***

Ընկերվարութեան դէմ դրամատիրութեան կողմէ լարուած ադրանքներուն կողքին, ըստ Շուշանեանի, համայնավարութիւնն ալ պատճառ կ'ըլլայ, որ ազխարհի ընկերվարութիւնը չնկերկայնայ կուռ ու միացեալ ճակատով մը» (Ռ., էջ 9բ–10ա)։ «Ի՞նչ հսկայ ուժ, գործունէութիւն ու դրամ վատնուած է ու կը վատնուի, համայնավարներու կոգմէ, չէզոքացնելու համար ընկերվարական կուսակցութիւնները աշխատանքը։ Այսքան վատնուած ճիգ եթէ վերջացող վեց տարիներու ընթացքին թափուէր միջազգային դրամատիրութեան դէմ, անտարակոյս որ ուրիշ կերպ կ'ըլլար հիմա պատկերը թազմաթիւ երկիրներու մէջ, ուր բռունցքը եւ հրացանը կ'իշխեն արհայոբէն բանուորական խաւերու վրայ»։ (Ռ., էջ 9բ–10ա)։

Սկզբնական շրջանէն, այսինքն՝ ռուսական յեզափոխութեան առաջին տարիներուն, նոյնինքն յեզափոխութեան խանդավառութիւնը սպառած է՝ խախտելու առանց չափ ու հաւասարակշռութիւն այխատաւորական շրջանակներու մէջ՝ համաշ-

digitised by A.R.A.R.@

խարհային մակարդակին վրայ: Այդ օրերուն, մինոլորտը պատրաստ էր ընդունելու համայնավարութիւնը: Ինքհրդային Ռուսիան, որ դինոյցած էր արեւմտեան դրամատիրութեան եւ համաշխարհային յեղափոխութեան հետանկումով, մեծ ազդեցութիւն ունէր աշխատաւոր դասակարգի երեւակայութեան վրայ: Այս իրողութիւնը չհապարծուեցաւ Ռուսիոյ խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ, որոնք, հակայական գումարներ ծախսելով՝ փորձեցին արտածել իրենց յեղափոխութիւնը դէպի այլ երկիրներ՝ ջանալով դաւադրութիւններ սարքել բանւորական համերաշխութեան դէմ:

Երբ համայնավարները հետզհետէ գիտակցեցան, որ յեղափոխութեան աւթած մինոլորտը իրենց է նպաստ չէ ա՛լ, ընկերվարական զանազան ժողովներու ընթացքին՝ փորձեցին պարտադրել «միացեալ ճակատ» կազմելու տարբերը, որ դաբձեալ հանդիպեցաւ բազմաթիւ ընդդիմութիւններու: Փաստը այն է, որ համայնավարները որեւէ ատեն չզիջեցան իրենց հիմնած Գ. Միջազգայնականը լուծել Բ. Միջազգայնականին մէջ:

Համայնավարները օգտագործեցին ամէն ատիթ՝ վարկաբեկելու եւ տկարացնելու ընկերվարութիւնը: Օրինակ, 1925–26 թուականներուն, Զուիցերիա ապաստանած բազմաթիւ հակաֆաշական իտալացիներու հոսկան դրութիւնը չահագործելով՝ համայնավարները Զուիցերիոյ ընկերվարական կուսակցութեան ամաչարկեցին կազմակերպումը «միացեալ ճակատ» եւ «հակաֆաշական միութեան» մը, որուն միջոցով կը նպատակադրէր տկարացնել ընկերվարական կուսակցութիւնը: Սակայն այս վերջինը «գիտցաւ վիժեցնել իր դէմ ուղղուած բոլո՛ր խայթերը» (Դ., էջ 78բ):

Մոսկուան խոր չի դներ միջոցներուն մէջ՝ իր նպատակներու իրագործման համար: Ահա թէ ինչու ան «կը գրգռէ ժողովուրդներու յաճախ հիւանդագին ազգայնամոլ զգացումները, Թուրքիոյ մէջ աչք փակելով հրիստոնեաներու տեղահանութեան, Սուրիոյ մէջ ա՛գիտանալով հակահայ շարժման զգտումները» (Զ., էջ 175բ):

Ըստ Շուչանեանի, ռուսական տարածքին վրայ ընկերվարութեան կառուցումը վրիպած փորձ մըն է, «որ ռազմական հսմայնավարութենէ հետզհետէ կը բերի պատեհապաշտ սահմանափակութեան բարիին մէջ» (Դ., էջ 76բ):

Շուչանեանի յօդուածներէն կը ներկայացնենք միայն երկու օրինակներ, որոնք կը պատկերացնեն համայնավարներուն հակաընկերվարական ընթացքը:

1928 Յունուարի վերջը, պելճիքացի ընկերվարական առաջնորդ՝ Հանրի տը Ման Փարիզի ընկերվարական ուսանողներուն եւ Ֆրանսացի ընկերվարական ղեկավար՝ Փ. Ռընոտէլի նախագահութեան տակ՝ տուաւ դասախոսութիւն մը «Մարքսի տեսաբանութենէն ալիդին» նիւթին չուրջ: Գելճիքացի ընկերվարականը բուռն, յանդուգն եւ անխրնոյ յարձակումներ գործելէ ետք Մարքսի տեսութեան վրայ՝ վերադնահատումի կ'ենթարկէր զայն: Դասախոսութեան ընթացքին տը Մանի կատարած յայտարարութիւնները չահագործուեցան Ֆրանսական հակառակորդ մամուլին կողմէ: «Մանաւանդ պէս ուրախ են համայնավարները, որ կ'ամբաստանեն ընկերվարականները դաւաճանութեան» (ԺԳ., էջ 92ա–92բ):

Համայնավարութեան կողմէ ընկերվարութիւնը պատակելու երկարող օրինակը կը տեսնուի Միջազգային Տեսեսական խորհրդաժողովին, որ տեղի ունեցաւ Փընեւի մէջ, 1927 Մայիսի սկիզբը: Ըստ իրենց սովորութեան, համայնավարները համագումարին ներկայ էին՝ իրենց պաղտփարաբանութեան քարոզչութիւնը բնելու, ինչպէս նաեւ վարկաբեկելու ընկերվարական գործունէութիւնը: Խորհրդային պատգամաւորները դրեթէ քաղքենի այս համագումարին մէջ ալ կրկնեցին իրենց տուեղ փորձը: Սակայն անոնք հանդիպեցան ժողովականներու եւ, յա՛տկապէս՝ Ֆրանսական արհեստակցականներու ընդհ. քարտուղար՝ Լէոն Ժուոյի ընդդիմութեան: Խորհրդային պատգամաւորները կը ներկայացնէին 11 առաջադրանքներ, որոնք են՝ «Բանուորական

digitised by A.R.A.R.@

օրավարձերու բարձրացում, ութժամեայ աշխատանքի պայմանագրութեան խստիւ գործադրութիւն, վերադարձ լրիւ ու իրական արհեստակցական ազատութեան ամէն երկիրներու մէջ, օգնութեան բանուոր կազմակերպում գործազուրկներու, մահապիճի պատմիչներու եւ սահմանների ջնջում, եւայլն»։ *Բացի բառերու տարբերութենէն, ո՛չ մէկ հիմնական փոփոխութիւն Մխիթարեանների յայտագիրին հետ։ Բայց ծուռ իրաւունք տնէր Թոմասէյու Օպրենակի օձիքը՝ հարցնելով.*— «ռուս բանուորներու աշխատավարձերը աւելի բա՞րձր են, քան արեւմտեան բանուորները, ո՛չ, ընդհանրապէս։ — Խորհրդ. երկիրներու մէջ կը յաջգա՞ւի ութժամեայ աշխատանքը, ո՛չ, ընդհակառակն։ — Խորհրդ. երկիրներու մէջ գործազուրկները աւելի՞ կանուր օգնութիւն կը վայելեն, քան Մեծն Բրիտանիոյ մէջ, ո՛չ, ընդհակառակն։ — Ռուսիոյ մէջ արհեստակցական ազատութիւն կա՞յ, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ··· եւայլն»։

«*Բայց Օպրենակի ըրաւ արդար պահանջներ ալ, այսպէս՝* «ջնջել պատերազմի պարտքերը եւ վերջնել Խորհրդ. Ռուսիոյ շուրջ կազմուած քշնամի օղակն ու շրջափակումը, այո՛, միայն թէ հասցէն սխալած էր» (*է.*, *էջ* 206*բ*–207*ա*)։

***

Հակադրամասերական եւ հակահամայնավար ըլլալէ անդին, Շուչանեան մոլեռանդ ու կատաղի հակաֆաշական մըն էր։ Այս հաստատումը իր լուսաբոյն արտայայտութիւնը կը գտնէ «Ֆաշիզմին դէմ» խորագրեալ իր յօդուածին մէջ։ Կարելի է ըսել անվարան, թէ այս գրութիւնը իր ձեւով ու բովանդակութեամբ, լեզուով եւ դեղեցիկ պատկերներով, իւրայատուկ տեղ մը կը գրաւէ մեր հրապարակագրութեան մէջ։ Այստեղ արձանագրուած իւրաքանչիւր տողը ի՛նքն է, Շուչանեանը։ Հո՛ն են իր բոլոր դառնութիւնները, մեղադրանքներն ու մերկացումները՝ ընկերվարական պետութեան դէմ եղող ֆաշականութենան։

Յօդուածին մէջ յա՛տկապէս տիրապետող են Շուչանեանի հայհոյանքները։ Սիփուռքի մեր իրականութեան մէջ կա՛յ արդեօք մէկը, որ իրմէ գեղեցիկ հայհոյէ։ Ֆաշականութեան համակիր ամէն անհատ անպայման պիտի զիջի քան մը իր դազափարէն՝ Շուչանեանի այս յօդուածին ընթերցումէն ետք։

*Ըստ անոր, Ֆաշականութիւնը խոյանք մըն է դէպի ետ, «ատելավառ շարժում մը՝ յանուն սեւ, ոճրագործ ու գիշակեր ախորժակներու։ Ցանուն պաշտօնական ոճրագործութեան։ Ցանուն հին ու շնական ռազմապաշտութեան՝ սեւ ու սովալլուկ ջոլիրներով» (*Ա.*, *էջ* 218*բ*)։ Եւ տակաւին՝ Ֆաշականութիւնը «բառնեբդրդ դարու բառորդին մեծազոյն ամօթն է, «զզուելի կմախք մը», պատերազմին «ջլախտաւոր վիժուածքը»։ Աւելի՛ն. «սեւ սպասուի» եւ «սեւ գազափար» է. «սեւ դիմակ» է եւ «սեւ շարժում»։*

*Շուչանեան չատ տրամ ակնարկով կը բանաձեւէ Ֆաշականութեան դրդապատճառները։ Անոնց կարգին են մեծ պատերազմէն, այսինքն՝ Ա. Աշխարհամարտէն ետք առեղծուած մարդկութեան յուսահատ հոգեվիճակն ու իրաքանչիւրը, հաւատքի փլուզումը, մարդկութեան «հոգեկան կուսութեան» բռնաբարումի ծարաւը։ «Ահա այս անասնական ու բուրդ ծարաւի բաղադական արտայայտութիւնն է Ֆաշիզմը» (*Ա.*, *էջ* 218*բ*)։*

*Ֆաշականութիւնը, ըստ Շուչանեանի, պարարտ հող գտաւ ամբոխին մօտ, որ կը ձգտի լուսաւորութենէն, կայունութենէն եւ խաղաղութենէն։ Նաեւ չհաղորդեց ամբոխը՝ լկտի կերպով խոստովանելով գործադրել ո՛չ միայն անոր պահանջները, այլեւ գպատապարներուն դիւրամատչելի, անմիջականը, պարզը, ամուրը, ու ատատիկը» (*Ա.*, *էջ* 219*ա*)։ Ֆաշականութիւնը չհաղորդեց պատերազմին պարտուածները, ինչպէս Շունատանն ու Գուլկարիան եւ անոր հետեւանքով ընկերային տանջանք ապրող երկիրները, ինչպէս Հունգարիան։ Շուչանեան կը ջրէ Ֆաշականութեան՝ բոլոր խոստումները, որովհետեւ այս շարժումը կը խեղդէ մարդկութեան ազատատենչութիւնը եւ*

digitised by A.R.A.R.@

կը խրէ զայն անցեալի ճախճախուտին մէջ։

Ֆաշականութեան ամէնէն գօրաւոր յատկանիշը այն է, ըստ Շուչանեանի, որ կը գերդնահատէ իր ապագային արժէքները ու հարստութիւնը եւ կը ստորադասի նահատակ օտարինը։ Այս երեւոյթն ալ հետեւանք էր պատերազմին։ Ֆաշականութիւնը կը պօռնկէր փոքր ժողովուրդները, յուսահատներն ու կասկածամիտները։ Ամէն ազգ կամ ցեղ կարիքը ունի ինքն իրեն հաւատալու, որովհետեւ կը կասկածի ինքիրմէ, ինքնիր գոյութեան վրայ։ Այդպէս է, որ պէտք է գինուի իր անցեալի փառքերով, ինքզինք գաւանի իրրեւ հզօր եւ տիրէ բոլորին։ Այսեղ, Շուչանեան, իր սուր դաւողութեամբ, կը մարգարէանայ ֆաշականութեան վտանգն ու վախճանը։ Ֆաշականութեան ազգայնական «հանճարի»ին, այսինքն՝ ուրիշին տիրապետելու մարմաջին, «հետեւանքը պատերազմ է։ Ու պատերազմին հետեւանքը՝ ճորէն պատերազմ։ Ո՞վ կը յաղթէ։ Ո՞վ կը պարտուի։ Չեմ գիտեր»։

«Բայց չհանապարհեմ։ Ֆաշիզմը պիտի պարտուի։ Ամէն ճակատի վրայ ու խայտառակօրէն» (Ա., էջ 219բ)։ Ցօղուածին մէջ դեռ կան ֆաշականութեան պարտութիւնեան մասին զանազան տեսակէտներ, օրինակ. «Պիտի պատմտոսի իր սուտ դիմակը։ Պիտի երեւայ գարհուրած մարդկութեան իր հրէշային ու սեւ դէմքով» (Ա., էջ 219բ)։ Կամ՝ «ՉԷ, բորենիներ, երկար չպիտի էլէջաք։

«Ֆաշիզմը՝ բութ ու տգէտ յորմամբ՝ պիտի ընկղմի իր փորած ճախճախուտին մէջ...» (Ա., էջ 220ա)։ Կամ՝ «Պիտի տապալի այդ փիւռէրյց խամաճիկը։ Այդ մութ խեղկատակը» (Ա., էջ 221բ)։

Ֆաշականութիւնը, ըստ Շուչանեանի, ծնունդ առաւ իբրեւ հակադրութիւն բնկերվարութեան։ Անիկա դէմ էր ժողովուրդներու հաւասարութեան, աշխատանքի ազատագրութեան եւ միր ակռա-ճնիքով» պաշտպանից դրամագլուխը։ Մէկ խօսքով՝ բռնակալութիւն է անիկա աշխատաւոր մարդկութեան վրայ։ Շուչանեան կ'աւարտէ իր յօդուածը աշխատանքի ազատագրութեան լաւատեսութեամբ, երկհետեւ՝ «Ֆաշիզմը աշխատող մարդկութեան գաղափարախօսութիւնը չէ։ Ֆաշիզմը անցեալինն է, ապագայինը չէ» (Ա., էջ 221բ)։

⁂

Շուչանեան Եւրոպայի ընկերվարական դրականութիւնը փոխադրողներէն մէկը եղած է մեր մէջ։ Իրեն ժամանակակից ընկերվարական դէկավարներուն մասին կը փոխանցէ վաւերական ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որոնք եթէ այժմէականութիւն պահելու խմաստով արժէքէն բան մը կը կորնցնեն, սակայն չհեկան են մեր ընկերվարական պատմութիւնը և ընկերային–քաղաքական մշտածոզութեան հոլովոյթը ուսումնասիրելու տեսակէտէն։ Առով իսկ՝ արժէքաւոր։

Շուչանեան չարունակած է ընկերվարական գրականութիւն մշակելու յեղափոխական չրջանին ստեղծուած աւանդը։ Այդ օրերուն, մեր մտաւորականները կ'արժագանդէին նաեւ իրենց ժամանակակից ընկերվարական եւ յատկդեմական օտար մտաւորականներուն ու տեսաբաններուն։ Այդ արժագանդը կ'ըլլար կա՛մ քարգմանաբար եւ կա՛մ ներառնուելով գանազան ուսումնասիրութիւններու մէջ։ Օրինակ. Գարեգին Խաժակը եւ իր երկերը։ Երեւոյթ մը, որ գրեթէ ամբողջութեամբ բացակայ է մեր օրերու քէ հրապարակագրութեան եւ քէ ուսումնասիրական մարզին մէջ։ Մա՛նաւանդ՝ որ այժմու ընկերվարական գրականութիւնը աւելի քարգմանական բնոյթ ունի, քան ստեղծագործական, աւելի հնութիւն կը հոտի, քան կը բուրէ նորութիւն։

Շուչանեանի ընկերվարական բնոյթով յօդուածները այլապէս ալ չհեկան են։ Իրրեւ պատգամաւորներէն մէկը Ընկերատրսկոսի–Բանուորական Միջազգայինին, անձամբ ճանչցած է իրեն ժամանակակից ընկերվարական մտածողները, ինչպէս՝ Օթթօ Գաուէրը, Լէոն–Գլումբ, Էմիլ Վանդերվելտը, Լուի ալ Գրուքերը,

digitised by A.R.A.R.@

Ֆրէյց–Ամլերը, Ռուսոլֆ–Գրայֆչայտը, եւայն: Այսինքն՝ անոնց գրականութեան հետ, Շուշանեան ճանչցած է անոնց վարմունքը, կենցաղն ու նկարագիրը: Այս իրողութիւնն ալ, իր կարգին, անհրաժեշտ տուեալ մըն է, որ իր տեղեկութիւնները բլլան աւելի ընդարձակ, քէեւ նուազ առարկայական:

Շուշանեան մեր մէջ ընկերվարական գրականութեան լրացումի ճիգ կատարած է: Մեր մէջ չատեր փորձեցին դրել Ֆըրանսայի, Գերմանիոյ, Ռուսիոյ կամ Միացեալ Բրիտանիոյ մէջ զարգացած ընկերվարական շարժումներուն մասին: Այս հրեւոյթը կը բացատրուի անո՛վ, որ բազմաթիւ ազբիւրներ կան վերոյիշեալ երկիրներու ընկերվարական պատմութեան մասին: Այսինքն՝ դիւրին է գրել նիւթի մը մասին, որուն մատենագիտութիւնը ընդարձակ է: Շուշանեան ո՛չ միայն ներկայացուցած է այդ երկիրներու ընկերվարութիւնները, ո՛չ միայն վերլուծած եւ հետեւութիւններ հանած է, այլեւ տեղեկութիւններ փոխանցած է այլ երկիրներու մէջ ծնունդ առած ընկերվարական շարժումներուն մասին, ինչպէս՝ Հոլանտա, Ֆինլանտա, Աւստրալիա, Զեխոսլովաքիա, Զուիցերիա, Գուլկարիա, Մեքսիքա, Ճափոն, եւայլն: Անուններու այս թուումն անգամ բաւարար է՝ ցոյց տալու անոր հետաքրքրութեան չափը, տարածողը, մա՛նաւանդ՝ որ չորրդ 25 տարեկան էր այն ատեն: Այս խմաստով ալ կարեւոր ազբիւր մըն է ան· բա՛ն մը, որ չարուեցակողը չունեցաւ գրեթէ: Իսկ մեր օրերո՞ւն...

Հետաքրքրականն ա՛յն է, որ Շուշանեան ունի իր կատարածին եւ առաքելութեան, ինչպէս նաեւ դժուարին ճգտելու. ամբողջական պիտակցութիւնը: 1926 տարուան ընկերվարական տարիին մասին այժեւորում կատարելէ ետք, կը հաստատէ, որ մեր հասարակական մամուլին մէջ չատ բան գրուած է Մենճն Բրիտանիոյ, Գերմանիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի ընկերվարական կեանքին մասին, եւ ինք համոզում ակնարկ մը պիտի նետէ ներկայդրդ գծի վրայ եկող երկիրներու աշխատաւորական կեանքին վրայ» (Դ., էջ 7Շա): Ասով խոկ, Շուշանեան ինքնատիպ եւ առեղծագործ է՝ իր մէջ խտացնելով վերլուծողի եւ ուսումնասիրողի յատկանիշը:

Շուշանեան իր հետքեամբ ու խառնուածքով ընկերվարական էր: Բնաւորութեա՛մբ՝ նաեւ: Կարծէք ընկերվարութիւնը իր մէջ բոյն դրեր է իր ծննդեան առաջին իսկ վայրկեանին: Շուշանեան դաշնակցական եղաւ ու հետացուեցաւ Դաշնակցութենէն: Այս իրողութիւնը, օրին, չհասկցուեցաւ բոլոր անոնց կողմէ, որոնք դէմ էին Դաշնակցութեան: Կը չհասկրնուի, քէեւ նուազ համոզումներով, այսօր ալ: Բայց Դաշնակցութեան մէջ քէ դուրս, Շուշանեան ընտրեց դաշնակցական հասկացողութեամբ ընկերվարութիւնը: Ոդի ի բաին դէմ էր աշխատաւորութեան չհասկցածմանը, կը հաւատար ազդերու համակեցութեան եւ աշխատանքի արդութեան, Դասնակցական շարքային կամ ոչ, Շուշանեան Քունդ պաշտպանն էր ընկերվարական այն աշխարհհայեացքին, զոր կը պատանէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Իրրեւ դաշնակցական, ճիշդ է, որ տարակարծութիւններ ունեցաւ իր օրերու պաշնակցական պատասխանատուներուն հետ: Բայց այդ տարակարծութիւնները գործնականութեան քնոյթ ունէին եւ ոչ քէ գաղափարական: Շուշանեան գործելու իր անհատական եղանակը ունէր, որ չէր նոյնանար Դաշնակցութեան ղեկավարութեան հաւաքական գործնականութեան հետ: Բայց երկուքին ալ նպատակն ու պաղատփարական ներհակողը նոյնն էին: Շուշանեան ցմահ անանձեցաւ քաղաքական եւ ընկերային այն պահանջներով, որոնք լուսաղդոյս բանաձեւուած են Հ.Յ.Դ. Ծրագիրին մէջ:

Շուշանեան լաւատես էր ընկերվարութեան յաղթանակով: Ընկերվարութեան ամէն յաղթանակ կամ յաւակնութիւն իր կողմէ կը դիմաւորուէր մեծ հոանդով ու ջերմ խանդավառութեամբ: Այս իրողութիւնը կը զգացուի նոյնիսկ իր քաղաքակցութիւններուն մէջ:

Այսպէս կը գրէ ան աւստրիական ընտ-

digitised by A.R.A.R.@

րութիւններու ընթացքին (1927 *Ապրիլին*) *ընկերվարական կուսակցութեան տա. րած յաղթանակին է տես.* «Աւստրիան՝ պարտուած պետութիւններէն միակն է, ուր փաշիզմը չկրցաւ արմատ նետել: Կեդրոնական ու հարաւ-արեւելեան Եւրոպայի գրեթէ բոլո՛ր երկիրները վարակուեցան այդ ախտէն: Հունգարիան կը հեծէ յետադիմութեան կրունկին տակ: Պուլկարիան արիւնի մէջ խեղդեց բանուորական շարժումը: Ռումանական բարբարոսութեանց պատմութիւնը ցնցեց ամբողջ Եւրոպան: Սերպիան դասական երկիրը մնաց յետադիմութեան: Այիքը բարբարացաւ Լեհաստան: Շարժումը ընդարձակուեցաւ ու զարմանեցաւ ոռւսական պատին: Այս յետադիմական շրջանակին մէջ օազակած, այսօրհանգերձ՝ «Կարմիր Վիեննան» տարաւ պայքարը զօրութեամբ ու դուրս եկաւ յաղթական» (*Զ.*, *էջ* 176*ա*):

Շուչնեան լաւատես էր նոյնիսկ հեռաւոր ճակոնի մէջ 1928ին տեղի ունենալիք ընտրութիւններուն «Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութեան յաղթանակին» (*Թ.*, *էջ* 272*ա*):

Լաւատեսութեան ընդհանուր մթնոլորտին մէջ, Շուչնեան երբեմն կարծէք կը տխրէր, երբ տեսնէր ընկերվարութեան որեւէ պարտութիւն կամ ճախողութիւն պահպան երկիրներու մէջ: Այսպէս, Ջրբանապի մէջ 1927ին տեղի ունենալիք ընտրութիւններու նախօրեակին, ընկերվարական կուսակցութեան ներքին պառակտումն ու տարաձայնութիւնները կը յուզէին դինք: Բայց ինք յուսահատ չէր, ահա թէ ինչու «Թափուամ, զօրահաւաքի ձեւով կոչ կ'ուղղէր Ջրբանապի ընկերվարական կուսակցութեան (*Զ.*, *էջ* 176*բ*–177*ա*):

*Ընկերվարութեան արձանագրած ամէն ճախողութեան դիմաց, Շուչնեան նաեւ դասեր կը քաղէ ապագայի հաշւոյն: Սրբնակ. 1927 Մայիսին, Պուլկարիոյ ընտրութիւններուն մէջ ընկերվարականներու պարտութիւնը պատճառ մըն է, որ դիւզացիական եւ աշխատաւորական կեանքը կքի իշխող դասակարգի կրունկին տակ: «Ընկերվարական կուսակցութեան հին վիճուրներէն մէկը՝ Նանքո Միքրոսի, որ սկիզբները որոշ տկարութիւն ունէր Լիպկնէխթի հանդէպ, գահաւեժի ընթացքին համարձակ ըլլալով ընդմիջեց բողոքի սղաղակով մը՝ խորհրդարանէն դուրս եկած ատենը յարձակուած կրնց փաշիստներու եւ լրտեսներու խումբէ մը՝ առաջնորդուած ռատիկանական պապի մը կողմէ: Յարձակողները պատուցին Միքրոսիի, անարգեցին զայն, թքեցին երեսին, խորհրդարանի դրան առջեւ ու կառավարութեան աչքին տակ: Ահա այս է համայնավար արկածախնդրութիւններէ յոգնած ու փաշիզմի գիրկը ինկած երկրի մը բաղաքական վիճակը» (*Թ.*, *էջ* 272*բ*):

Շուչնեան դասերը կը քաղէ նոյնիսկ, երբ կը խօսի քաղքենի երեւոյթներու մասին: Օրինակ. Աշխատանքի Միջազգային Գրասենեակի 10րդ համագումարի (1927 *Մայիս-Յունիս, Ժընեւ*) *տեղեկատուութիւնը կատարելէ ետք, Շուչնեան կը հաստատէ, որ ազատագրական պայքար մղող ժողովուրդները պէտք է համաձայնին, որ «կրնկակոխ դրամատիրութեան* fայլերուն հետեւելով է, որ ամէ՛ն ճահկատի վրայ անընդհատ ու յամառ կռիւ մղելով է, որ կարելի պիտի բլլայ պատմութեան բեմէն իշել, միանգամընդմիշտ, fաղիեների ու դրամատէր դասակարգը՝ fաաներուդ դարը մաքրելով մեծ վէրքէ մը ու աշխատանքը ազատագրելով ծոյլ ու հեզ դասակարգի մը տիրապետութենեն: Այս է բոլո՛ր ազգային կամ միջազգային, այ կամ ձախ ընկերվարական կուսակցութիւններու առջեւ դրուած հրամայականը:

«Ու ժողովուրդներու ազատագրութեան պատմութիւնը վկայած է, որ յըստուկ բացատրութեան մը մէջ խտացուցած է այդ հրամայականը — կռիւով պիտի խլես fու իրաւունքդ» (*Լ.*, *էջ* 238*բ*):

Գաղափարական-գաղափարաբանական բովանդակութեամբ իր բոլոր յօդուածներուն մէջ, Շուչնեանի մտահոգութեան գլխաւոր առանցքը կը կազմէ նաեւ հայ ժողովուրդը: «Ինքնշակ»ի մէջ հրատարակուած իր բոլոր քրոնիկներուն, քըզքնակցութիւններուն եւ գրութիւններուն մէջ անհարկութիւն կայ կա՛մ Հայաստանի եւ կամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ քաղքա-

digitised by A.R.A.R.@

առկաններով հանդերձ։ Շուչանեան ո՛չ միայն բարդոյքը չունէր ասոր, այլեւ հպարտ էր իր հայութեամբ եւ դաշնակցականութեամբ։ Ի վարձիր բաղդատել Ֆրանսայի ընկերվարական կուսակցութիւնն ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, մեր առնելով այս վերջինին առաւելութիւնները առաջինին վրայ (Թ., էջ 41ա–45բ)։

Յատկանշական է նաեւ Շուչանեանի լեզուն, որ դեղեցիկ է եւ պատկերաւոր, սահուն ու վճիտ, ինչպէս իր բոլոր գրութիւններուն մէջ։

Շուչանեանի լեզուական դեղեցկութիւնէն կը ներկայացնենք մէկէ աւելի օրինակներ, քանի գիտնալով, որ քիչ մը երկար մէկըեըումներ են անոնք։

Շուչանեան հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ Վիեննայի մէջ աշխատաւորութեան գործադուլը։

«Յեղակարծ եւ տարերային յեղափոխական շարժում մը, Յուլիս 14էն 20, դղրդից կեդրոնական Եւրոպան։ Կարմիր, բանուորական ու ընկերվարական վիեննայի աշխատաւորութիւնը, յանկարծ, վիրաւորուած իր դասակարգային արժանապատուութեան մէջ, գունդագունդ ու առանց կանխորոշ գծուած ծրագրի՝ իջաւ սպայատակ, սպառնաց Բադիենի կառավարութեան, կարմիր մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջ պաշտպանից կռիւով իր իրաւունքը, շինից պատնէշներ, ահ ու սարսափ մտուից տիրող դասակարգը, արդար, բայց անխոհական զայրոյթի ճնշպայի մը մէջ հրդեհից Արդարութեան մեծազանգուած պալատը, որ դարմած էր Բադիենի անարդարութեան որջ, ազատակից իր թշուառութիւնը, ցոյց տալու սահմոկած միջազգային դրամատիրութեան իր պայքարելի ուժն ու դասակարգային անընկճելի կորովը, խուժից յետադիմական ու ռճրագար թերթերու խմբագրատուններըը, բռնութից համալսարանի հսկայ շէնքին առջեւ, պայտատից՝ մոհի այդ հսկայ տաճ հակաշխատաւորական ու ազգայնամոլ ոգին, ապստամբ ու միշտ արժանավայել, տիրից փողոցին երկար ժամերով, արուբեամբ ու գիտակցութեամբ կուրծք տալու պետական զօրքի գնդակներուն, սալայատակներուն վրայ ձգից հարիւրաւոր վիրաւորներ ու սպանեալներ ու այն վայրկեանին, երբ յաղթականի հանդիսականութիւնները աւելի քան վստահ էին, կազմակերպչական զարմանալի ու հիանալի կարգապահութեամբ մը զսպեց իր մարտական թափը, գիտակցութեամբ (ու ինչպիսի՛ ճակատագրական րոպէի մը) հպատակեցաւ իր պետերուն ու վերսկսաւ ստեղծագործ աշխատանքի» (Թ., էջ 267բ–268ա)։

Փրակայի մէջ տեղի ունեցած ընկերվարական ողիմպիականի առղանցքը հետեւեալ ձեւով կը նկարագրուի։

«Ու ի՛նչ քան տպաւորիչ ու խոր տեսարանները։ Ահա՛ տասը հազար բանուորներ, հագուած սեւ ու սպիտակ, կարմիր գլխանոցներով, որ կշռական քայլերով ու հանդիսականաճօրէն, երբեմ հսկայական դուռներէ, միաժամանակ կը խուճապին ընդարձակ հարթագետնին վրայ, շրջանակուած անսահման տրիպիւնաներով, ուր հարիւր հազար հանդիսականներ խոր լռութեան մէջ կը հետեւին այդ աշխատանքի մարդոց կիրք ու ճկուն շարժումներուն։ Ահա՛ տասը հազար լուսէ համազգեստով մարզիկները, որ նուագի մը անտեսանելի ներդաշնակութեան հետեւելով՝ կը հաւտիսին մէկ ու ամբողջական գաւգուածի մը մէջ, որ խիտ, ուժեղ, տիրական, յաղթական զօրասիւնի մը պէս կը յառաջանայ դէպի պաշտօնական ամպհովին, յետոյ կը ճեղքուի կաճնուար թեւերով, ճուկ ապա կը լայնանայ՝ գրաւելով ամբողջ հարթագետինը։ Ու, յանկարծ, ընդհանուր լռութեան մէջ լարուած գերագոյն ճշդութեամբ մը, տասը հազար բազուկներ միջոցին մէջ կը գծեն նոյն կշռական ու գեղեցիկ շարժումը։ Ու բազմութիւնը, որ կը ծափահարէ խելացնոր խանդավառութեամբ» (Թ., էջ 271ա–271բ)։

Նոյնիսկ իր քաղաքագիտութիւններուն մէջ եւ կենսագրութիւն գրած ատեն կը յայտնէ իր լեզուական գեղեցկութիւնը։ Օրինակ, Ընկերվարական – բանուորական միջազգայինի համագումարի ընթացքին, ընկերվարական դեկավարի մը խոյքը հետեւեալ ձեւով կը նկարագրուի Շուչանեանի կողմէ։

«Յօսէֆ կ'առնէ ծերունի ախոյեան Թիւ-

digitised by A.R.A.R.@

*բաթթ։ Անոր ուսերը կճած են արդէն տա-
րիներու բեռան տակ, սպիտակահեր, քայլ
տակուին աշխոյժ եւ անընկճելի՝ ընկեր-
վարականի իր հաւատիին մէջ, ան ամ-
բողջ ժամ մը կը յուզէ սրահը՝ հայաւա-
յին բուռն ու տաճարիւն բեմբասացի, իր
գունագեղ լեզուովը։ Ցաճախ, իր ճառի
ընթացքին, կ'արժանանայ անկեղծ եւ մեծ
խանդավառութեան արտայայտութեանց»
(ԺԴ., էջ 206ա)։*

*Շուշանեան կ'ապրէր ընկերվարութիւ-
նը, բառին վեհ եւ խոր առումով։ Իր յօդ-
ւածներու, նկարագրութիւններն ու վեր-
լուծումները այդիւնք են ո՛չ միայն իր
լեզուին, այլեւ՝ իր դաղափարապաշտու-
թեան, բուռն պոռթկումին, սրտաբուխ
արտայայտութեան, երիտասարդական ա-
ւիւնին, յեղափոխական տենդին եւ, մա-
տուռնչ անկեղծ սէրչն՝ հանդէպ ընկեր-
վարութեան։*

*Այո՛, Շուշանեան անկեղծ ընկերվա-
րական մըն է։*

Կ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԱՂԵՐՍ...

Հոգեպարար այս պահուն,
Երբ խնկաբոյր ամպին մէջէն Ֆալաներու
Հազարաւոր մեղեդիներ կը խառնեն,
Ես կը տեսնեմ ինձ ծորէն
Հրաշագեղ արկածներու ծնունդ տալով,
Հրաշագեղ արկածներու սնա՛նդ տալով,
Որ տենդով մը հրաշափառ՝
Աղջիկներուն պաղատանքը նոյիդ ձգած
Եւ մեսրոպեան տառով հիւանդ՝
Տեսիլքներու թռնիրնիչէն հաց ու բոցեր արձակելու կր փութաս։
Կը տեսնեմ ինձ,
Երբ փարիզեան գոհիներուն լոյսերն ի վեր
Դուն կը նետես քուռ մը ֆիսսեր՝ քերուած դաշտէն Շիրակայ
Կամ կը պոռաս երակներուդ երբ սօսափներն Դիլիջանի՝
Հայրենական հմայքներով՝ հիւա՛նդ տալով...
Բե՛ր մեզ ծորէն,
Հալածական նախնիներու մեհեանները հո՛ւրը բեր,
Ու ապստամբ մեր լեռներուն թոմբիւնը բեր,
Որովհետեւ մենք՝ վերստին մարտի ելած՝
Կենդանարար մեռելներու աջակցութեան պէտք ունինք...

ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

...Գալատեանաչէ, չափազանց բծախնդիր դէպի իրեն յանձնուած գործը, անյոգնում ու յարատեւ ճիշդ հակառակը Աշչուկ Զամալեանի, միւսկ մարդը, որի հետ Վապցիկը քերթուա մտերմիկ էր կամ մտերիմի պէս մի բան:

... Նա, անկասկած, պիտի գտնար Մ. Վարանդեանի եւ Ա. Զամալեանի արժանաւոր յաջորդը եւ փայլուն հետզոով պիտի նեղկայացնէր Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը բնկերվարական աշխատաւորութեան, եթէ ունենար անհրկել ապրելու հնարաւորութիւն, որ ճակատագրական հանգամանքներ ունենցան իրեն համար:

Ս. Վ.

Գուցէ պէտք էր, որ ներկայ ըլլայի Աչչուկ Զամալեանի յուղարկաւորութեան: Մահը պէտք չէ՞ որ հանդիսացնէ վերջին էները:

Մահ մը եւս ու պարապ մը եւս, — այս արդէն ծանր շարքերուն մէջ: Ա՞յս է ուրեմն մեր ճակատագիրը, — մեր յոգնած ոսկորները ձգել օտար գերեզմանատանց մէջ:

Կը յիշեմ իր առիւծի շչեզ գլուխը: Հակառակ տարիքին, իր սեւ մազերը, որ ապատամբ խոպոպիներով կը շարուճակէին իր բարձր ճակատը: Քիչ մը հատ ու հիչ մը շատ քանի շրջանակներ ունէր՝ որ կրնային անընկճելի կորովով մը սիրել լաւ գինիներն ու գեղացիկ կիճերը: Լեռնական հայու զօրեղ կզակ մը ունէր, լաւ ֆանդակուած դէմքի մը, արբուն ու սեւ աչքեր: Ու այդ գլուխը անտարակոյս շէնեզօրէն գեղեցիկ պէտք է հագած ըլլար. երիտասարդութեանը, այդ զօրաւոր ուսերուն վրայ: Երիտասարդական թեթեւութեամբ մը կը կրէր զայն, յարձակած ճկուճութեամբ մը: Ու մարդ չէր մտածեր յանձախ թէ դիմացինը տարեց մէկն է. — յեղափոխութեանց ու պատերազմներու հոգնածին ի վեր թեավարած, օր ու գրեր, պատասխանատուութիւն ու ազէտ տեսած մէկը:

Կը յիշեմ ճաւ իր խօսքը, — յղօտ, կրճոտ, քուռճ: Իր կարծիքներուն ֆանատիկոսը ուներ, առատելագոյն չափով: Ցլամարտիկի մը պէս կ'իյնար երեսպարակ, թօքափելով իր ուսերը, չմըտածելով անգամ թէ կրնար մրճամարտութեան հետ չըլլալ: Ջուր տեզը չէր խօսեր բազմաթիւ ուրիշներու պէս: Ու թո՛ղ ծիծաղելի չթուի այս համեմատութիւնը: Որքա՜ն յաճախ հայ հանրային կեանքին մէջ կը հանդիպիմ ծանօթ մարդոց, որ ողբմատուիւն իսկ չունին:

Կը յիշեմ այն գիշերամուտը, Պրիւսէլի փողոցներուն մէջ: Միասին քնքրած էինք՝ «Ժողովրդի Ձայն» ճաշարանին մէջ ու գիշերային աշխատանքի ծանրութեան առաջ կը դեգերէինք ամպիճ-անձրեւ անցպատակ, յուռոյոյ ազատիլ օրուան բազմութենէն: Տասներեք տարիներ անցած են արդէն, այլ յատակօրէն կը յիշեմ մեր խօսակցութեան նիւթը: Ի՛նչ որ ինչ ըսաւ, ի՛նչ որ ես ըսի:

Մեր առաջին հանդիպումէն իսկ՝ բռնկուած էր հետս խօսիլ ծայր աստիճան ընտանի ազատութեամբ մը: Չեմ գիտեր ինչպէս էր՝ ուրիշներու հետ: Ես միշտ զինքը տեսած եմ ընտանի, անկեղծ, հարազատ: Այսօր իսկ կը հաւատամ թէ երբեմ, գէթ ինձ հետ, չէ փորձած ծածկել իր քուռ անձը:

(Հետեւեալ)

ՎԱՀԱԳՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Բափին հարկումներ ձգտումներ

Ի ԽՈՅԶ ՔՆԱՐԱԿԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ

Շուշանեանը անձամբ ճանչցած երեք դէմքերէ դրուագներ ներկայացուած են ան՛ոյն բացատրիչին մէջ, — Մ. Վրացեան, Մ. Մարուքեան եւ Կ. Փոլատեան, որոնք ի միջի այլոց անդրադարձած են նաեւ «Մարտկոցական չարժումի»ին, ընդգծելով, որ անոր բերած իր մասնակցութեան ընթացքին՝ Շուշանեան պահեց անաբատ մարդու իր հոգին, գազափարական մաքրութիւնը եւ մեռաւ իր ուխտին հաւատարիմ ընտիրի մը վայել արժանաւորութեամբ:

Մ. Վրացեան ասանուէր էջերու վրայ պատմելէ ետք չուշանէանական իր յուշերը, կ'եզրակացնէ.

«... Բայց ես հաւատում եմ, նա մտոք ու արտով մինչեւ մահ մնաց Դաշնակցական:

«Դաշնակցական լինելու համար բացարձակ պայման չէ գրպանում տեղամատեան ունենալ. կարեւոր է սրտում ունենալ:

«Ես համոզուած եմ, որ Վազգէնը գերեզման իջաւ Դաշնակցութեան անդամատեսրը սրտում»:

1960 Դեկտեմբերին, իր յուշերը դրի առած տարեն, Մ. Վրացեան ծանո՞թ էր արդեօք Շուշանեանի հաւատարմութեան դիրքին, թէ ոչ, առուպատկէս չենք գիտեր, բայց իր հաստատումը ճշդիւ կը համապատասխանէ գրագէտին ձեռամբ ու ձեռագրով Կ. Փոլատեանին յանձնուած էջին խոստովանական պոռթկումին, որ առաջին անգամ հանրութեան տեսականութիւնը դարձաւ Վրացեանի յուշագրութիւնէն հինգ տարի առաջ, 1953ին, «Նայիրի»ի բացատրին էջերէն, որ՝

«Խորապէս հաւատացած եմ, թէ գրի առնելով այս տողերը՝ հաւատարիմ կը մնամ ընկերվարութեան այն ըմբռնումին, որ ջանացած եմ քանաձեւել բազմաթիւ յօդուածներու մէջ: Ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն մէկ զինուորը կը մնամ, գրպանս անդամատետր ըլլայ կամ ոչ»:

Անտեսելով այս եւ նոյն բովանդակութեամբ թրթռացող Շուշանեանի բազմաթիւ ապրումները, եւ հաշուի առնելով «Մարտկոցական չարժումի»ին անոր բերած մասնակցութեան սոսկական փոստը, մարդիկ ձգնեցան բոլորովին չբջուած ապրումներով ու մտածումներով Շուշանեան մը ներկայացնել հանրութեան, եւ Շուշանեանը ծուռ հայելիի մէջ բռնօրէն տեղաւորող առասլինները եղան երիտասարդ գրագէտին ձեռագիրները հոս ու հոն քաչքշած ու խորտակած ծամածռուածները, որոնց մեղապարտութիւնը սասսկացաւ աւելի, երբ գժուժ անտարբերութեամբ մը ձգեցին, որ անյայտութեան մատնուին անոր աճիւնները:

Ասոնք էին, այս պատեհապաշտները, որոնք իրենց աղաւաղուած վարքը նկրտեցան յարմարցնել նաեւ Շուշանեանին, կարծելով հարկաւ, որ լայն գանգուածին անտեղեակութիւնը կրնայ վստահելի յենարան ըլլալ եպերելի խաղարկութիւններու:

digitised by A.R.A.R.@

Անգամ մը եւս յիշենք կանխող էջերուն հեղ մը յիշատակուած յիշատակի զրքոյկը եւ Լեւոն Զորմիսեանի կազմած նոյն կենսագրականը, ուր տեղաւորուած սա՛ պարբերութիւնը կրնայ համարուիլ ընթերցողը արհամարհող համարձակամա՛ն ժպրտութեան նմոյշ մը.

«... Բայոյական որեւէ շեղում, աննիստին թէ հանրային մարմիններու կողմէ, եւ անարդար որեւէ տրարբ գինիը կ'ընդվզեցնէին: Այս պատճառով էր, որ 1932ին ֆաշուեցաւ Դաշնակցութենէն եւ խումբ մը ընկերներու հետ հիմը դրաւ «*Մարտիոց*» թերթին եւ կազմակերպութեան»:

Բայց Վազգէն Շուշանեան ի՞նչ քաշուեցաւ Դաշնակցութիւնէն, թէ արտաքսուեցաւ Դաշնակցութեան կողմէ:

Ֆաշուելու ինքնեկ արարքը եւ ասոր բոլորովին հակոտնեան հաստատող արտաքսումի հանգամանքը իրարու հետ կամաւ չփոթող նոյն մարդը, էրեք ասրէ ետք, եւ այս անգամ «Արեւմուտք»ի Շուշանեանին նուիրուած բացատիկին մէջ՝ բառացիօրէն նոյն խեղաթիւրումով ներկայացան ընթերցողին, թէ «1932ին ֆաշուեցաւ Դաշնակցութենէն», եւայլն:

Գոհ մը դառնանք միւս կողմը եւ չարունակենք հետեւիլ խեղաթիւրումի այս աչքակապուկին տարրերակներուն:

Վաթսունական թուականներուն, վերջապէս Հայաստանի մէջ եւս բարեհաճեցան հետաքրքրուիլ Շուշանեանի անձով ու գրականութեամբ եւ, առաջին հերթին, փութացին ընթերցողին ներկայացնել տարբերած նոյն անճշտութիւնները: Թունէք արձանագրութիւններէն մէկ-երկուքը:

«Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրը, իր 1963 տարեշրջանի Ճուլիսի համարին մէջ կը գրէր.*

«Շուշանեանի հրապարակախօսական, հասարակական – քաղաքական գործունէութիւնը ճիշդ գնահատելու համար պէտք է նշել, որ նա, երիտասարդ հասակում, որոշ ժամանակ մոլորուել է, չի տեսել իր ժողովրդի փրկութեան ճիշդ ուղին, սակայն 1932 թուականին, վճռականօրէն հեռացել է Դաշնակցութիւնից, եւ, այնուհետեւ, Դաշնակցութեան սնանկութիւնը շեշտելով՝ հոանդագին պայքարել նրա դէմ»:

«Սովետական գրականութիւն» *պաշտօնաթերթին հետ յիշենք նաեւ իրենց հիւսած նոյն առասպելէն արբշիռ անհատ մասնորականներէն մէկուն ցնծութիւնը, Վազգէն Գաբրիէլեան, 1976ին լոյս ընծայած իր «Դիմաստուերներ»ուն մէջ.*

«Եւ Շուշանեանը գժտուեց այդ կուսակցութեան հետ: Այդ գժտութիւնը խորացաւ, եւ շուտով նա հրապարակօրէն հրաժարուեց Դաշնակցութիւնից»:

Իրականութիւնը ըսուեցաւ հեղ մը, իսկ իրականութիւնը անհեռող եւ յոյներուն պատահեցաւ ա՛յն, որ յաճախ կը պատահի կամայական տուեալներու հիմամբ դուրս հրուած վայրահալութիւններուն, — Շուշանեանի եւ յոյներուն հակադաշնակցական ոգի ու բովանդակութիւն վերագրող բարբանջանքները մնացին դատարկ հրակոչներու իրենց ճչան անզօրութեան մէջ:

Ոչ ոք կ'ուրանայ կամ կրնայ ուրանալ հարկաւ, որ Շուշանեան պարզած էր պայքարի դրօշ, բայց Դաշնակցութեան դէմ չէր իր պայքարը, այլ Դաշնակցութեան համա՛ր էր: Տարբերութիւնը պարզ է կը կարծենք ու պարզ ալ չէ տարբերութիւնը: Եթէ Դաշնակցութեան դէմ պայքարի եղած ըլլար ան, էրեք գէնքերը վար չէր դներ, ինչպէս անմիջապէս ըրաւ, երբ նման անյարիր տրամադրութիւն մը կռահեց սուտ ու փուտ իր գինակիցներուն մօտ, որոնք աքազաղը դեռ երեք անգամ չկանչած՝ վաճառքի հանեցին մինչ այդ դաւանած իրենց սրբութիւնները, անմաքուր իրենց ձեռքերը երկարելով

digitised by A.R.A.R.@

ալտուտ ձ՛ոքերու, լինչպէս պիտի տեսնէք քիչ անդին։

Դաշնակցութեան մէջ սրբակենցաղ դէմքեր եղած են, սրբութեան մա-կարկաին հասած բացառիկ անհատներ ալ կան անոր վարք-սրբոցին մէջ, բայց Դաշնակցութիւնը ասոր համար կուսակցութիւն չէ եղած եւ պարբերական պայքարներ յաճախ տեղի ունեցած են անոր ծոցին, անպայման անդի պիտի ունենան եւ վաղը, դործին վրայ իրենց սեփական գրոշմը դնելու նախանձախընդրութեամբ եւ իւրաւունքո՛վ դաշնակցական այս անձը պիտի ծառանայ տարբեր հրբեռանդներու տէր ուրիշի մը դէմ, կամ սերունդներու հերթափոխութիւնը բնականօրէն դուռ պիտի բանայ նոր պայքարներու։ Այս հոդվոյթը անբնական չէ ու գաղտնիք չէ ոչ մէկուն համար։ Հոս նկատի չունինք անշուշտ գաղափարազուրկ սպրդածները, որոնք հաշիւով մը կու գան, հաշուախընդրութեամբ մը կը մեկնին եւ օր մըն ալ կը սմքին ու կը չքանան իրենք իրենց. մենք նկատի ունինք միւսները, Դաշնակցութեան էութեան հապէս հաղորդ ու հեռանկարներով ցնորած անհանգարտները, որոնցմէ ոչ մէկը, եւ անոնց ճեւո Շուշանեան, ոչ մէկ օր պայքարի ելած է Դաշնակցութեան հարւած տալու մխաւոմով, անոր մէջ բան մը խորտակելու մոլուցքով, այլ պայքարը ղած է ըստ սեփական պատկերացումին գործը առաջ տանելու նախանձախնդրութեամբ։

Բոլոր տուեալները կան ըսելու, որ մեր ալեկոծ կեանքին մէջ իր պատկերացումով Դաշնակցութիւն մը տեսնելու այդ միեւնոյն տենդով տագնապող դաշնակցական մըն էր Շուշանեան, ու այդպէս էր «Մարտկոցական չարժումին մասնակցելէ չատ առաջ, կատարուած գործը քիչ համարող, չատ ուզող, առաւելագոյնին ձգտող անհանգիստ տիպար մը, ու իր ճիչերը խորթ չէին հնչեր դաշնակցական չրջանակներուն մէջ, կ՛ընկալուէին սիրով, կը հիւրընկալուէին ազատութեան յարդ ընծայող կուսակցութեան մը վայել լայնախոհութեամբ։

Ակնյորդ պիտի ըլլար մէկրերումներու դիմել եւ հոս եւս հաստատել հանրայայտի այդ ճշմարտութիւնը, հետեւաբար՝ անցնինք։

Իր օրերուն եւ իր միջավայրին մէջ աստղակացած եւ ոչ-քարեյոյս համեմատութիւններու հասած ներկուսակցական պայքարիերուն մէջ Շուշանեան պարտուեցաւ եւ քանի մը ուրիշներու հետ արտաքսուեցաւ Դաշնակցութենէն։ Իր պարագային՝ այդ նոյն պայքարն էր, որ չարունակուեցաւ Դաշնակցութենէն դուրս, «Մարտկոցական չարժումին հետ, «Մարտկոցս քէրթի էլէրուն, ա՛յն պայքարը, որ ոչ քէ զաղափարական խորքութիւն մը քիրախ ունէր, ինչպէս կը ճգնին ցոյց տալ մարդիկ իրենց անտեղեակ ու պարզամիտ ընթերցողներուն, այլ տեսի՛լքը Դաշնակցութեան ներդոյակ զօրութեան եւ առաւելադոյն հնարաւորութիւններուն։ Դաշնակցութեան համա՛ր միշտ, այլ երբեք՝ Դաշնակցութեան դէմ։ «Մարտկոց»ի էլէրուն ստորագրած Շուշանեանի յօդուածներուն ծանօթ մարգերը տարբեր եզրակացութեան մը չեն կրնար յանգիլ։ Անձերու դէմ եղած յարձակումները դեռ իրաւունք չեն տար քիրախը Դաշնակցութիւնը համարելու։ Կուսակցութեան մը մէջ մարդերը որքան ալ մեծ վաստակ կուսակած ըլլան ու իրենց անձով չատ մը արժանիքներ մարմնաւորեն, ամբողջ կուսակցութիւն մը չեն կրնար ներկայացնել։ Շուշանեան վաղուց ծանօթ էր այս ճշմարտութեան։ Իրն է հաստատումը. «Մարդերը մարդ են, ըսկե՛ր, պէտք է կուսակից ըլլալ գաղափարներու եւ ոչ թէ գաճոճ կրող մարդոց»։ Այդ սկզբունքն էր գինք վարողը։ Դէմ ըլլալով հանդերձ դաշնակցական որոշ անհատներու, բնաւ դէմ չեղաւ Դաշնակցութեան։ Ակնյի՛ն, երբ անհատներու հասցէին իր ակնարկութիւնները չարաչահութեան նիւթ դարձան, դադրեցուց նաեւ անձերուն դէմ մղած պայքարը, ինչպէս կը

digitised by A.R.A.R.@

վկայէ իր խմբագրած կոչը, առաջադրելով նոյնիսկ, որ չպարունակելու պատրազոյին՝ «Մարտկոց»

«Կը դադրեցնէ պայքարը անձնելու դէմ, կը ջանայ զօրավիգ կանգնիլ Հ. Յ. Դաշնակցութեան յեղափոխական բալլերուն, արտաքին աշխարհի առջեւ բարձր կը պահէ Դաշնակցութեան պատիւը, բայց լրջօրէն կը զարգացնէ իր տեսակէտը»:

Այս եւ ասոր պէս գաղափարական մտքրութեան միւս գրսեւորումները, որոնք կ'երեւին յաջորդ էջերուն, լրիւ կը բացայայտեն, թէ ո՞վ էր իրապէս Վազգէն Շուշանեան եւ ինչպէս վեր մնաց ապականութեան այն տիղմէն, որուն մէջ թաթախուեցաւ ու չնշահեղձ եղաւ «մարտկոցական» կոչուած չարժումը:

Շատ հետացանք բուն նիւթէն, որ Դաշնակցութեան եւ Վազգէն Շուշանեանի յարաբերութեան մէկ փուլը պայմաներով կամայականութիւնն էր, Շուշանեանի վերագրուած «քաշուելցաւը», «հեռացելը», «հրաժարուելը»:

Բայց ճշմարտութիւնները եզծելու սովր եւ եզծուած ճշմարտութիւններով սնանելու վարժ չարաչահները չեն, որ կէանքին բովանդակութիւն կուտան, այլ Շուշանեաններն են, ներքին մտքրութեան հաւատարիմ խառնուածքները, որոնք կրնան նոյնիսկ իրենց ի վնաս անցուդարձերուն հանդէպ ճշմարիտ մնալ, ինչպէս ըրաւ ինք, «աներկւեան» այս սրբելին, իրեն վերագրուած խեղաթիւրումները հիմն ի վեր հերքող հետեւեալ պարբերութեամբ, որ, իր կարգին, առաջին անգամ երեւցաւ «Նայիրի»ի մէջ.

«Այս վերջին տարուան ընթացքին ընդհանրապէս Փարիզէն հեռու ապրեցայ, կուսակցական գործերու քերումով: Քաղաքէ քաղաք ու գիւղ գիւղ թափառեցանք, մինչեւ որ յաջողեցանք մենք մեզ արտաքսել տալ Դաշնակցութենէն»:

Այսպէս էր Շուշանեան, չէր կրնար իրականութեան տարբեր անուն տալ, ղղրճուկ չէր, իրա՛ւ էր: Ու իրաւ մնաց «մարտկոցական չարժումի»ին բուռն օրերուն, անգամ նոյնանուն թերթին մէջ, ուր բարձրաձայն երգեց. «Ով տրտնջում ու ինչ մը խորունկ, ով սեւ ու ինչ մը վիրաւոր ակնարկը Դաշնակցական տղու, ինչեան ալ զարմանալի թուի ասիկա, ես իմ տխրօրէն հոսող ջուրերուդ մէջ է, որ կը զգամ առաւելագոյն հայրենիքը»:

Այսպէս էր «մարտկոցական չարժումի»ին քաշուած պահուն, իր չրջապատականին մէջ, ուր կ'առաջադրէր «բարձր պահել Դաշնակցութեան պատիւը»:

Այդպէս էր դարձեալ 1936ին, երբ «Յեղափոխութեան լուսէ գօտի»ին տակ կը չնչէր ու կը գործերէր հայ յեղափոխութեան գաղափարական միջավայրը, «ուր մեզմէ շատերը վերագտած են ապրելու հպարտութիւնը»:

Աւելի քան այդպէս էր 1939ին, երբ սպիտակ թուղթին մատիտութեան կը յանձնէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէկ գիւտուորը մնալու իր ապրումը:

Ու տարբեր չեղաւ 1940ին, երբ կեսման հորդանուրն ոտնաձայնը առնելով, արդար մարտի ժամը հնչած կը համարէր ու կը հրաւիրէր «երիտասարդ գաւակները վազելմի ազգի մը», որ՝

«Ահա հնչած է ժամը արդարութեամբ ու զօրութեամբ բարձանալու՝ պաշտպանելու համար մտքդուն արժանաւորութեան ու ազատութեան իրաւունքին հետ մեր տարազիր դիծակը, որուն տրտում ծալէքրուն վրայ պատմութիւնը գրած է *Մահ կամ Ազատութիւն»:*

Նրբերանգը ոչ ոքի ուշադրութենէն կը վրիպի: Վազելմի ազգին գաւակները արդար մարտի հրաւիրող իր զօրակոչին մէջ՝ Վազգէն Շուշանեան նոյնիսկ հանրապետական Եռագոյնին չի դիմեր, այլ անոնց աչքին առջեւ կը ծա-

digitised by A.R.A.R.@

ծանրագիտ «Արարատ»ի «Հերոս, Դաշնակցութեան դրօշակը, «սրտում տպտում ծաւիերուն վրայ պատմութիւնը գրած է *Մահ կամ Ազատութիւն*»:

Թոզ տարբեր տպաւորութիւն մը չձգեն քովի քովի դրուած այս հատուածները: Մենք քաջ գիտնանք, որ գրագէտի մը պարագային կուսակցական պատկանելութիւնը առանձին նշանակութիւն մը չունի: Գիտենք նաեւ, որ ամանց առիթով մարդ երբեմն կը դժուարանայ մինչեւ անգամ երբեւ կենսագրական փաստ յիշել կուսակցական պատկանելութիւնը, նոյնիսկ եթէ այդ մթնոլորտին մէջ պարտականութիւններ ալ առանձնած ու դնուխ բերած ըլլան անոնք: Ցնչելու համար երկու օրինակ, տանք անուններըը դաշնակցական Լեւոն Շանթին ու ամէկուսի Վահան Թէքէեանին: Մեր կարծիքով՝ ո՛չ Դաշնակցութիւնը ուրոյն երանգ մը հաղորդած է Շանթի քաղաքական յղացումներուն, ոչ ալ Համակարծութիւնը փայլ մը աւելցուցած է Թէքէեանի բանաստեղծական դանձին վրայ: Ցնչեալ դէմքերուն վաստակը կարելի է կշռել ու արժեւորել իրենց կուսակցական միջավայրերէն դուրս: Նոյնպէս չենք կրնար վորուիլ ասկից, օրինակ, Սիամանթոյի վաստակին կորեւոր մէկ տոկոսին ու անձին հետ: Նոյնր եւ Շուշանեանի պարագային: Առանց Դաշնակցութեան չափով մը պակաս պիտի ըլլար ասոնց ստեղծումներուն քիչը եւ մեծ չափով անհասկնալի: Սիամանթոյի եւ Շուշանեանի համար Դաշնակցութիւնը մթնոլորտ էր, յարուցիչ գօրութիւն, արու արարքներու խորհրդանիշ, որով՝ բոլոր պատճառ ու ուժականութեան քաւ:

Ձափազանց յատկանշական է մահուան նախօրեակին առ այդ արձանագրած Շուշանեանի յուշ երախտագիտութիւնը, քանաստեղծ վահրամ Թումի «Հայկազ ծերութեան գազանիքը» քոզակերծած պահուն, սա մասնաւորում-բնդհանրացումով.

«Այդ գազանիքը՝ գազանիք է բազմաթիւ հայ մտաւորականներու: Հ. Ց. Դաշնակցութեան դէմ տածած իր ախտագին ատելութիւնը պարպած էր գինեքը հագեկան, բնական երիտասարդութենէ»:

Ու քիչ մը անդին.

«Իր հոգւոյն վրայ մառախուղի մը պէս կ'իջնէր Հ. Ց. Դաշնակցութեան մեծ շուքը: Շուք մը՝ որուն տակ ուրիշ տագանդներ կը բողբոջէին, ինք լոկ ատելութեամբ կը խանձէր»:

Ու այդ մեծ շուքին տակ բողբոջած տագանդներէն մէկը ինք՝ Վազգէն Շուշանեան, յուն կամ բարեբաստն հարիւրաւոր ժայքջումներու վճիռով:

Վերլացնելու համար՝ պիտի ըսենք տակաւին, որ Շուշանեանի դաշնակցականութիւնը Դաշնակցութեան այնքան պէտք չէ թերեւս, որքան իրեն՝ Շուշանեանի, որպէսզի ընդմիշտ պարզուի իր քաղաքական երիտասարդութեան հրապուրիչ դազանիքը:

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Պիտի այսօր մռընչեմ բարկութենէս ու ցաւէս...

Քարափներուն վրայ այս — կարծես երէկ էր միայն —
Որ մեր հայլերն անոպայ կր հնչէին ծանրօրէն,
Կր բարձրանար կիրքը մեր երիտասարդ տենչերուն
Ու փոթորիկ էր մրմունջն ու մեր աղօթքը՝ գոչում:

Եւ մըթութեան պահերուն, քնկրկումի վայրկեանին
Կր բրոնկէր աչքերուդ քոցին մէջ նոր թարմութեամբ
Սերունդի մ'ամբողջ հոգին՝ ազատատենչ ու հպարտ՝
Գեղեցկութեանց սիրահար, երիտասարդ ու անոք...

Պատկերդ ահա բանգակեալ կը ստանայ արդ հոգւոյս մէջ
Եռացող տենդ ու հոգի ու պոռթկացում մը շքեղ,
Կեանքին վրայ հասարակ՝ արհամարհանքը իր նետող,
Ճամբաներէն բարբարոս մագրլցող ծիրն իր դժուար:

Պիտի այսօր մրընչեմ բարկութենէս անոյոք՝
Կր մրտածեմ երբ ահա կարելիութեանց վրայ պարտեալ,
Կր մրտածեմ մանաւանդ Ֆու վաղահաս մեկնումիդ՝
Աներկեւան ու հպարտ՝ ո՛ Շուշանեան սիրելի...

ԲԻԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

***

Կը պատահէր նոյնիսկ, որ հայրս երգէր, — հին, վաղեմի երգեր, որոնց հնչիւնները մէջէն մանկութիւնս կը հեռագգար հրաշակաճ, անիրական, ոսկեայ մշուշներով ծածկուած Հայաստան մը: Անոնք, որ ծնած են Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ կամ շուրջը, անոնք, որ ծնած են Արտատեան դաշտին մէջ կամ Եփրատի հովտին, Փոքր Հայքի կամ Կիլիկիոյ ծերպերուն մէջ, երբեմ չեն կրնար զգալ, թէ Հայաստան որքա՛ն գեղեցիկ կրնայ ըլլալ Եւրոպա ծնած մանուկի մը երեւակայութեան մէջ, երբեմ չեն կրնար զգալ, թէ Հայաստան որքան չ'ընդգ կրնայ ըլլալ մեր վաղեմի երգերուն մէջէն: Ի՛նչ շնորհ, ի՛նչ կարօտ, ի՛նչ դիւթանք, ի՛նչ անբացատրելի խորհուրդ այդ բառին մէջ իսկ, — *Հայաստա՛ն*:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԹՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Այսօրուան ընթերցողը հազիւ թէ ազօտ գաղափար մը ունի «Մարտկոցական չարժուձին մասին, ապա նաեւ անոր ստացած վախճանական աչքի հարուածին մասին, որ վազգէն Շուչանեանի, Լեւոն Մոզեանի եւ Լիւս Աբոյեանի սատարգուներուն կրող չանթահարիչ «Ընդաթթականցիները» եղաւ։

Հետագայ էջերուն արտագրուածը քողազերծուած գաւին վերջին մասն է, որ տակաւին կը լուսաւորէ ամբողջին մութ կուխիւնը։

«Ընդաթթականցին» խմբագրութիւնը անընդմիջօրէն կը պատկանի Շուչանեանի գրչին եւ, մեր ունեցած հաւաստի տեղեկութիւններուն համաձայն՝ ինք եղած է դրօչակիրը «չարժուձին փառքոը, հանրային դատաստանին ներկայացնելու գաղափարին։

Այս իրողութենէն յոյսին տակ է, որ Սիմոն Վրացեան կը հաւատայ, թէ՝ «ըմբոստների դէմ առաջին ըմբոստացողը եղաւ Վազգէն Շուշանեանը։ Լեւոն Մոզեանի հետ ան երբեմնակից մի թռուցիկ, արուի բաղդատութ եւ դատապարտուտ էր իր ծախսած ընկերների արարքը։ Ես հաւատում եմ, որ Վազգէնի գաղափարը ազնիւ էր։ Ես ընդունակ չէր վատութեան։

Ներկայացնելու համար հանուած խնդրոյ առարկայ մեքենագիր այդ «Ընդդիմադիրականը» առաջին անգամ տպագրուեցաւ «Յառաջի» մէջ, ապա՝ «Ցուցաբեր» եւ «Ազգակ» օրաթերթերու էջերուն։ Վերջինս արուածը նոյնութեամբ առած ենք «Ցուցաբեր»ի 18 Մայիս 1933 թուակիրը համաբերէն։ Խմբագրութեան հաւատարմութեամբ՝ «ստորագծեալ նկատողութիւնները բնագրէն են»։

Թերի իմացութեան անկէ չտալու համար չենք ցնծանք, որ «Ընդդիմադիրականցին» մէջ չհրատարակուած գ. գ.ը կը վերաբերի Մարտկոցական գ. գ.ին։

«...Ո՛չ համայնավար եմ մեմ, ո՛չ ալ ռամկավարներ ու ոչ մէկ գնով չեմ ուզեր յետին չափով իսկ վնասել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մղած պայքարին հայ ժողովուրդի ազատագրութեան համար. ու *բանաձեւէ առաջ մեր յստակ առաջարկները, պէտք կը դնենք խօսիլ «Մարտկոցի մասին։*

Ինչպէս կրնար բնական ըլլալ, «Մարտկոց»ը իր սկզբնական չրջանին պէտք ունէր օժանդակութեան կանոնաւոր հրատարակութեան մը համար. այս նպատակով ալ սկզբի օրերուն մեր ընկերներու օժանդակութիւնը եկած է մեկ նեցուկը ըլլալու «Մարտկոց»ի, յետոյ համակիր չրջանակներու նիւթական օժանդակութիւնը հանդիսացած է Քերքին բացը լրցող։ Այնպէս որ՝ երբ Քերքին սկզբնական չրջանին բնական էր բացր նուիրատուութիւններով փակելու խնդիրը, սակայն վեց ամիս հրատարակութենէն վերջ անհրաժեշտ էր որ — ինչպէս կ'ըլլայ ուրիշ Քերքիներու համար, որոնք առուտր դանդուած մը եւ համակիր չրջանակ մը ունին իրենց եւրեն — Քերքը այլեւս իր ծախքերը հատասարակէր իր մուտքերով, այսինքն՝ բաց չտար։

Այսուհանդերձ, ինչպէս սկիզբի օրերուն, տակաւին այսօր ալ, 6–7 ամիս վերջ, «Մարտկոց»ը չէ կրցած ինքնապահ դառնալ։ Այսպէս, վեց ամսուան ընթացքին իր մուտքերուն 100ին 40ը իր սովորական հասոյթներն են, մինչդեռ 100ին 60ը նուիրատուութիւններ եւ փոխառութիւններ։ Իր հասոյթներէն մուտք եղած է մօտ 25 հազար 300 ֆրանք, մինչ նուիրատուութիւններէ, եւայլն գլուխէն 34·005 ֆրանք։ Այս բոլոր թիւերը եւ յաղորդները առնուած են Քերքին վարչութեան կողմէ մեզի ներկայացուած հաչիւներէն։ Քերքին խրատքանչիւր թիւին մէջին հաչուով ծախքը եղած է 900 ֆրանք. մինչդեռ Քերքին բնական հասոյթներէն գոյացած է 385 ֆրանք, այսինքն՝ 515 ֆրանք բաց մնացած է ամէն մէկ թիւէն։ Բայց նկատի առնելով, որ Քերքին հրատարակութեան առաջին օրերուն բացառիկ ծախքեր եղած են, կը պեղչենք դանոնք եւ կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.— Ծախք եղած է մէկին հաչուով 700 ֆրանք, իսկ մուտք եղած է

digitised by A.R.A.R.@

385 ֆրանք, ուրեմն, ամէն մէկ թիւէն բաց մնացած է 405 ֆրանք։ Թերթին հատուածառումէն ցարդ մուտք եղած է 14·683 ֆրանք, որով կը հետեւի, թէ նախատած է մօտ 560 օրինակ ամէն մէկ թիւէն եւ բաժանորդներէն 125 հոգի մինչեւ վճարած է, որով թերթին նախատած եւ վճարուած թիւերուն դումարը կը ներկայանայ ընդամէնը 685 օրինակ միեւնոյն միւս կողմէ՝ ծանուցումներու բաժինէն եղած մուտքերը հաշուելով, կր տեսնենք, որ ամէն մէկ թիւը բերած է 20 ֆրանր այդ գումարէն։ Այս ընդհանուր պատկերը աչքի առջեւ ունենալով, ի՞նչ կարելի է եզրակացնել։

ա. «Մարտկոցը» ասկէ վերջը կրնա՞յ շարունակուիլ առանց օժանդակութեան։

բ. Ընկերներու օժանդակութիւնը բաւարա՞ր է ամէն մէկ թիւի առնուազն 400 ֆրանք բացը գոցելու համար։

գ. Ուրիշ ի՞նչ միջոցով կարելի է այս բացը գոցել։

Առաջին հարցումին իրր պատասխան, պարզօրէն կարելի է ըսել, թէ թերթը իր ներկայ սպառումով եւ արդի ծանր պայմաններու մէջ բաղարձակապէս չի կրնար առանց օժանդակութեան ապրիլ։ Հատուածառը չի կրնար աւելի եւս չատնայ, իսկ ներկայ հատուածառին գանձումները պիտի ըլլան չատ բնականբէն անկանոն, ինչպէս անցեալին մէջ, ինչպէս կ'ըլլայ բոլոր թերթերուն համար։ Բաժանորդներու պարագան նոյնն է՝ ինչպէս նաեւ ծանուցումներունը։

Բ. հարցումին պատասխանը.— կարելի չէ, ոչ ալ արդար, մեր ընկերները նման ծանր բեռի մը տակ դնել, թերթին բացը գոցելու համար ամիսը մօտ 5000 ֆրանք սպասելով անոնցմէ կանոնաւորաբար։ Փորձը ցոյց տուաւ, որ կարելի չէ լաւատես յոյսեր դնել այս մասին, երբ անդին ծախքերը անհրաժեշտօրէն եւ անմիջապէս պէտք է կատարել։ «Մարտկոց»ի համար ընկերներու եւ համակիրներու ըրած օժանդակութիւնը եղած է 13·200 ֆրանք, որուն մեծ մասը սիրկբի չաբաթներուն։ Այս օժանդակութիւնը թերեւս երկրորդ ամսուն եւ յետոյ բոլորովին դադրեցաւ։

Ո՛չ միայն նիւթական այս ուղղակի օժանդակութիւնը չշարունակուեցաւ, այլեւ բաժանորդագրութեան համար բացուած 500 նոր բաժանորդի էմմփէյնը կատարելապէս ձախողեցաւ։ Այս քմմփէյնին պիտի լծուէին մեր ընկերները, իրենց չրջանակէն կանխիկ նոր բաժանորդագրութիւններ ապահովելով, սակայն հազիւ քանի մր տասնեակ բաժանորդ գտնուեցաւ, անոր ալ մէկ աննչան մասը կանխիկ։ Նոր բաժանորդներ գտնելու խնդրին մէջ մեր ընկերներու նիւթական օժանդակութեան պէտք չկար, այլ՝ անոնց աշխատանքին։ Արդ, երբոր քմմփէյնը չյաջողեցաւ, դուր յոյսեր պէտք չէ դնել ընկերներու նիւթական աջակցութեան վրայ տնտեսական ներկայ դժուարին պայմաններուն մէջ, իսկ երբ մեր ընկերներէն կարելի չէ նման խոշոր գումար մը ապասել, ամէն ամիս կանոնաւորաբար, նոյնը բնաւ կարելի չէ սպասել համակիրներէ։

Գ. հարցումին պատասխանը.— Երբ մեր ընկերները եւ համակիրները պիտի չկրնան ամիսը 5000 ֆրանքի հասնող բաց մը գոցել, ուրիշ ի՞նչ միջոցի եւ ի՞նչ աղբիւրի կարելի է դիմել։ Այս հարցումին պատասխանը որոշ կ'ըլլայ, երբ նկատի ունենանք թերթին վեց ամսուան անցեալը։ «Մարտկոց»ի անցնող վեց ամսուան ընթացքին 34 հազար 500 ֆրանքի նուիրատուութիւններու ընդհանուր գումարէն նախ պէտք է հանել 7770 ֆրանքը, երբ փոխառութիւն։ Մնացեալ 26·800 ֆրանքին աւելի քան կէսը, այսինքն՝ 13·500 ֆրանքը մուտք եղած է օսար աղբիւրէ մը՝ թերթին վարչութեան կողմէ։ Այս օսար աղբիւրին նուիրատուութեան գումարը եղած է 25·000 ֆրանք վեց ամսուան համար, ինչպէս հաշուեքննութեան ընթացքին միայն ըսուեցաւ մեզի թերթի վարչութեան կողմէ, առանց սակայն յայտնելու այդ աղբիւրին անունը եւ ոչ ալ այն պատակն ու դիտաւորութիւնը, որով առնուած է այդ գումարը։

digitised by A.R.A.R.@

Միւս կողմէ՝ Քերքին հաշուեւտմարին մէջ այս նուիրատուութենէ մուտք ցոյց կը տրուի միայն 13,500 ֆրանք փոխանակ 25,000 ֆրանքի։ Ուրեմն, ո՛չ միայն այս օտար աղբիւրը անծանօթ կը մնայ մեզի, այլ նաեւ այն նպատակը, որ ան կը հետապնդէ այդ գումարը Քերքին տրամադրելով։ Այս կարգի նուիրատուութեամբ որքա՞ն կարելի է պահպանել Քերքին ու նաեւ մեր չարժումին անկախութիւնը, — այս մասին երկու կարծիք չի կրնար գոյութիւն ունենալ։

Այս կացութեան ծանօթ ըլլալէ վերջ, իբր պատասխան Գ. հարցումին՝ կարելի է ըսել առանց այլեւայլի, թէ ոչ մէկ առեն կարելի է համաձայն ըլլալ, որ այս օտար նպաստը չարունակուի՝ խաթարելով այս չարժման մաքուր բնոյթը։

Վերջ մեր տեղեկութիւններէն իբր եզրակացութիւն, մեր մտածումը ուղղակցութեան կը յանձնենք հետեւեալ կէտերը՝—

1.— Հակառակ Կ. Կոմիտէի տուած որոշումներուն, որոնց վերջինը Ցունուար 19 թուակիր չրլնաբերականով յայտնուած է չարքերուն, որուն համեմատ «Մարտկոցի վարչութիւնը 15 օրը անգամ մը հաշիւ պիտի տար Կ. Կ.ին եւ Կ. Կ.ը իր կողմէ ամէն անգամ մը Քերքին հաշուեկշիռը պիտի հաղորդէր ընկերներուն, սակայն մինչեւ Շրջ. ժողովին բացումը Կ. Կոմիտէն ոչ մէկ լուրջ հաշիւ ունէր իր ձեռքին տակ։ Հաշիւ ստանալու համար դիմելով հանդերձ բոլոր միջոցներուն, չէինք կրնար առանց որեւէ հիմքի ու քննութեան կասկածի տակ դնել Քերքի վարչութեան ուղղամտութիւնը։

2.— Թերքին հաշուեւտմարը, որ ներկայացուեցաւ Շրջ. ժողովին եւ որուն վրայ կը հիմնենք մեր այս հաշուական տեղեկութիւնները, ելք ու մուտքի պարզ տետրակ մըն է, որուն ելքն ու մուտքը կապելի չէ հաշուակշռի ենթարկել։ Հետեւաբար, չենք կրնար բնաւ երաշխաւորել, որ իրական հաշիւներ են անոնք, ինչպէս նաեւ չենք կրնար երաշխաւորել, թէ մուտքի գումարը ցոյց տրուածն է եւ ոչ աւելի։ Արդէն հաշիւներէն կը հետեւի, թէ մուտքի գումարներն են, որ ստացուցած են ելքի գումարներուն, որոնք իրենց կարգին լուրջ քննութեան կը կարօտին։

3.— Այս ձեւով ներկայացուցած հաշիւներէն իսկ կը պարզուի, թէ ծրագիրը ապրած է ոչ–գնական միջոցներով։ Բնականն մէջոց ըսելով կը հասկնանք ա) Հոտավաճառ, բ) Բաժանորդագրութիւն, գ) Ժանուցում, դ) Ընկերներու եւ համակիրներու առանց որեւէ ակնարկութեան (պայմանի) ըրած նուիրատուութիւնները, որոնք որեւէ ձեւով չեն խախտեր Քերքին անկախութիւնը, եւ չեն ազդեր անոր քաղաքական ուղղութեան վրայ։ Դժբախտաբար պարտաւոր ենք հաստատել, թէ անցնող վեց ամսուան ընթացքին, ըստ այս հաշիւներուն իսկ՝ խիստ կարեւոր գումար մը մտած է սրճատուկը, որուն ո՛չ իրական բաճակը, ո՛չ իրական ադրիւրը եւ ոչ ալ ամէնը լրիւ գործածութիւնը կարելի եղաւ ստուգել։

4.— Թերքին վարչութեան պատասխանատու ընկերը, որ համախորհուրդ գործած ըլլալ կը թուի խմբագիր ընկերոջ հետ, ներկայացուց հաշուեւտմարին մէջ արձանագրուածին անհամապատասխան բացատրութիւն մը, որմէ կ'երեւայ, թէ՝ ա) Ինդրոյ առարկայ վերոյիշեալ գումարը անծանօթ ադրիւրէ եղած նիւթական կանոնաւոր նպաստ մըն է, բ) ինչպէս յայտնի չէ այս նպաստին ադրիւրն ու բուն քանակը, նոյնպէս անյայտ կը մնայ ի՛նչ մասդրութեամբ ստուած ըլլալը, գ) Այս նպաստի գումարը հաշուեւտմարին մէջ արձանագրուած է կեղծ դրւխի տակ, հրապարակ հանուած «նիւթիրատոմներ» անունով։

5.— Կ. Կ.ի նշանակած հաշուեքննիչ ընկերոջ պնդումներուն հակառակ, Քերքին վարչութեան պատասխանատու ընկերը թղթորվին մերժած է յիշեալ գումարին բուն ադրիւրը յայտնել։ Հոս չենք ուզեր կանգ առնել ամէններ տեսող այն վատառողջ մթնոլորտին վրայ, որ հետեւանքը եղած է մէկ կողմէ մեր կասկածանքը եւ, միւս կողմէ՝ Քերքին մէջ աշխատող ընկերներուն այն չատ աչխա-

digitised by A.R.A.R.@

տանքին՝ ծածկելու համար բուն իրողութիւնը եւ որ յանգած է հաշուեխնուսութեան։

6.— Հայիւներու քննութեամբ երեւան եկող այս մութ ու անծանօթ ազբիւրին հանդէպ եղած որոշ յանձնառութեամբ միայն կարելի է բացատրել «Մարտկոց»ի բազմաթիւ թիւերուն մէջ ի յայտ եկած ու մեր սկզբնական ուղղութեան քնաւ չհամապատասխանող գիծը, ինչպէս նաեւ մեր կուսակցութեան բացայայտ թշնամիներուն ուրախութիւն պատճառող գրութիւններ։

7.— Մենք ներկայ շարժման ձեռնարկեցինք մեր բոլորին ջերմ գործակցութեամբ բարոյական ներքին յեղափոխութիւն մը իրականացնելու համար Դաշնակցութեան մէջ, իսկ «Մարտկոց»ը, որ մեր շարժման դիւշակը պիտի ըլլար, պէտք էր, որ ապրէր որեւէ մեղապրանքէ զերծ ու մաքուր միջոցներով, մինչդեռ կը տեսնուի, որ աճ ընդունած է անյայտ ազբիւրէ մը եկած անյայտ գումարներ, որոնք, յամենայնդէպս, չեն կրնար չվրտանգել մեր արդար ու գեղեցիկ շարժման բարոյական հիմերը։

Ահա կացութիւնը. գալով ապագային, ստիպուած ենք հաստատել, որ՝

Ա.— Թերթին պատասխանատու կենդրոնը (Մ. Գ. եւ Մ. Ե.) հակառակ այս ցաւալի եւ ոչ-զազափարական իրողութեան, ամէն գնով կ'ուզեն չարունակել թերթը, անշուշտ զարձեալ հիմնուելով այն ազբիւրին վրայ, զոր մատնանշեցինք։

Բ.— Մեր յեղափոխական խղճին առջեւ համոզուած ենք, որ թերթին ներկայ քնական հասոյթներով եւ ներկայ պայմաններուն ներքեւ եւ արդի վարչութեամբ, որ անկարող եղած է վեց ամսուան ընթացքին թերթը ինքնապահ դարձընել, բացարձակապէս անկարելի է թերթին զազափարական քնոյթը պահել։

Գ.— Իսկ թերթը չարունակել վերը մատնանշուած ազբիւրով՝ ժխտումն ու ուրացումն իսկ է մեր հիմնական ուղղութեան, մեր ամբողջ չարքերու ընկերութիւն մաքուր ու խանդավառ տրամադրութենէն, որ կ'ուզէն Դաշնակցութիւնը մաքրել ներքին ցեցերէն, ոչ թէ մեր կուսակցութեան ոխերիմ թշնամիներուն օժանդակութեամբ, այլ ձեռք ձեռքի տըւած Դաշնակցական բազմահազար չարքայիններուն, աչխատելով անոնք եւս մասնակից դարձնել այս չարժման։

Ահա՛, ընկերնե՛ր, ինչ որ անհրաժեշտ համարեցինք ձեզի հաղորդել «Մարտկոց»ի հաչիւներուն առընչութեամբ։

⁂

Կը զգաք սոյն չրջաբերականին ծանրակչիռ քնոյթը, կը զգաք, որ ինչքան գժնդակ է մեզի համար այս հաստատումները ընել, այսուհանդերձ, մեր յեղափոխական խիղճը թոյլ չէր տար, որ չտրունակէինք ծածկել ձեզմէ այս դառն ճշմարտութիւնը։ «Մարտկոց»ի պատասխանատուն եւ Կ. Կ.ի անդամ ընկ. Մ. Գուլումճեան՝ խմբագիր եւ Կ. Կ.ի անդամ Մ. Երիցանցի գիտութեամբ գործած է մեր չարժման գաղափարական քնոյթը խախտող աններելի արարք մը ու այդ ըրած է չարաչար գործածելով ո՛չ միայն Կ. Կ.ի մեծամասնութեան, այլեւ մեր վստահութիւնը, որոնք ոչ մէկ գնով կողմնակից էին այդպէս անյայտ ազբիւրէ եկած գումարով թերթը չարունակելու։ Այս երկու ընկերները, հակառակ Կ. Կ.ի մեծամասնութեան բազմիցս ըրած դիտողութիւններուն, խեղաթիւրած են նաեւ «Մարտկոց»ի դաշնակցական դէմքը, կարծել տալով հանրութեան ու Դաշնակցութեան հազարաւոր չարքայիններուն, որ խորհրդային զանազան մարդոց եւ մեր մէջեւ գոյութիւն ունին կապեր Կ. Կոմիտէն ոչ մէկ երաչխիք ունի, որ յառաջիկային այս ընկերները կրնան նման ծանրակչիռ սխալներու մէջ չիյնալ. հետեւաբար չկրնալով նոր Շրջանային ժողով գումարել, կ'առաջարկենք ձեզի մեզի իրաւունք տալ դադրեցընելու այս երկու ընկերները Կ. Կոմիտէին անդամութենէն ու անոնց փոխա-

digitised by A.R.A.R.@

րէն հրաւիրելու երկու նոր փոխ անդամներ։

Գալով «Մարտկոց»ին, կ՚առաջարկենք հետեւեալը.— Տուեալ պայմաններուն մէջ ամսական 13,000 ֆրանք ծախքով ու չնչին հաւոյքներով անկարելի ըլլալով չարունակութիւնը՝ հրատարակել ութսունհինգ չափաքանքերք «Մարտկոց»՝ հետեւեալ ուղղութեամբ.—

1. Եաթաքանքերք «Մարտկոց»ը կը չարունակէ տարածել մեր գաղափարները, առանց որեւէ աղբիւրէ (բացի մեր ընկերներէն եւ համակիրներէն) նպաստ ընդունելու։

2. Կը գաղրեցնէ իր պայքարը անմեղրու դէմ, կը շանայ գործակից կանգնիլ Հ. Ց. Դաշնակցութեան յեղափոխական քայլերուն, արտաքին աշխարհի առջեւ բարձր կը պահէ Դաշնակցութեան պատիւը, բայց լրջօրէն կը զարդացնէ իր տեսակէտները։

3. Կը պայքարի Դաշնակցութեան յեղափոխականացման համար՝ քննադատելով ղեկավարութիւնը, ամէն անգամ որ վնասակար քայլեր առնէ։

4. Գալով ծախքերուն, կ՚առաջարկենք հետեւեալ նախահաշիւը՝ ամիսը չորս թուի համար։

Տպագրութիւն 550×4=2200 ֆր., առաքումներ՝ 200 ֆրանք, խմբագիր, պաշտօնեայ՝ 300 ֆր., գումար՝ 2700։

Այս ձեւով հաւատացած ենք, որ չափաքանքերքը լիովին կը պահէ ինքզինքը եւ կ՚ապրի մեծ միջոցներով։

Գալով մեր չարժման, պատրաստ ենք վճռակամութեամբ չարունակել պայքարը մինչեւ անունին տակ, գործադրելով արտակարգ Շրջ. ժողովի որոշումները ու կանոնով իրագործել հիմնական ձգտումը։

Պատրաստ ենք պայքարիլ.—

1.— Տարածելու համար առանց անձնական չարժակման մեր գաղափարները եւ մեկուով հաւատարիմ մեր ազատ կամքով ընտրած դրօշին։

2.— Արժեցնելու համար արեւմտահայ բազմութեանց արդար իրաւունքները ու պահանջները, առանց տակայն վնասելու Հ. Ց. Դաշնակցութեան ու նոյնիսկ զօրավիգ կանգնելով անոր, երբ մեր պահանջներուն համապատասխան գործունէութիւն մը ցոյց տայ։

Ահա մեր խօսքը. կ՚առաջարկենք ձեզի բազմամարդ ընդհանուր ժողովներ գումարել ու մինչեւ առ առաւելն Ապրիլ 25 հաղորդել մեզի արդիւնքը ձեր ու դէմ քուէարկութեանց հիւղ թիւով, հետեւեալ հասցէին.— V. Chouchanian, 6 Place de la Sorbonne Paris (5-e)։

Ինչքան ալ ծանր ըլլայ վայրկեանը, թող հաւատքը անխախտ ըլլայ ձեր հոգւոյն խորը ու թող բարեկամութեան ըզգացումը չմթագնէ ձեր յեղափոխական պայծառ իրատեսութիւնը։

Ընկերական ջերմ բարեւներով

Հ. Ց. Դ. ԵՒ ԻՐ ԲՈՂՈՔՈՂ

ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Ց. Գ.— Սոյն չրջաբերականին բնագիրը ստորագրած են ընկ. Լ. ՄՈՋԵԱՆ, Ա. ԱՐՈՑԵԱՆ եւ Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ։

digitised by A.R.A.R.@

ՕՐԱԳԻՐ

Սոյն օրագիրը վերջին ժամն է 1940 Թուականուան ու համատեղին ուշարկուած այն ամբողջին, որ լոյս տեսաւ գլազգէտին մահուան յաջորդող տարին, հ.այրենիքէ ամա-դրի վեց Քիւրուն մէջ։

Հոս պակքան ազգասկը սեչուչտ ծանօթ է հայ մարդուն, գրուքեան քուակսնէն կէս գարու վաղեմութեամբ մը, Սիամանթոյի հ.այ դպրոցներուն պաղատանքը քերքեուածէն եւ ուրիշ բազում չրքներէ պակատուած։ Բայց տարրեր կ՚է Շուչանեանի այս էջը, տարերային քան ամենայնէ, արդէն առեղծուածէն կամ ընդհանրացած ապրումներու բանաստեղծութենէ չատ տարբերելու տեղ երկրորդ կարգ քերթուան չափորոշիչ մէկ տարրը, ուր մեծամասնակ կը հատագայքէ Շուչանեան հարուն ազգ հուքիւնը։

երբ մենք մեզի թոյլ տայինք «Օրագիրը փոխարինել խոշագիրով մը, այս էջը պիտի կոչէինք անպայման «Վերդի հայուն հայր մերը» կամ քեսասուքեան հանապազորդ հաց, որովհետեւ աքեան թրաս է հոն ազգակուած ազերսը առ Հայասատան, այնքան համագրաս եւ ուժգին։

Տասնըվեց Փետրուար

Փոքորիկ՝ հոգւոյս խորը, փոթորիկ՝ մեր երկրին սահմանները շուրջ: Կեանքը չէ՞ր կրնար խնայել միթէ մեր պզտիկ երկրին այս նոր ալեկոծութիւնը, որուն առաջին շշուկները կը լսուին արդէն, հարաւէն ու հիւսիսէն: Մենք, որ գիտենք թէ ի՞նչ կը նշանակէ պանդխտութիւնը, մենք որ ցմրուր ըմպեցինք կեանքին բոլոր դառնութիւնները՝ իրաւունք չունե՞նք միթէ, առանց այս նոր անձկութեան, առանց այս նոր երկիւղին, զուարթ ֆաթութեամբ մը ազատութեան մեր պարտքը տալու:

Գիշերը ուշ է, եւ հոգիս կրնայ յուսահատութենէն սրբապղծութեան երթալ, երէ ազատ ձգեմ զայն: Թո՛ղ աշխարհի բոլոր սահմաններուն վրայ, բոլոր ֆաղաքներուն մէջ, բոլոր անդերուն ու բոլոր բնակութեան վայրերուն մէջ կիսով ուժացած հայոց հետքը չմնար՝ միայն թէ մեր երկիրը կարենար վազուան առաւօտը ողջունել՝ առանց նոր փլատակներու, առանց նոր կործանումներու: Փարիզէն մինչեւ Պուէնոս-Այրէս, Լեմպերկէն մինչեւ Թորոնթօ, Պերլինէն մինչեւ Նոհոհոմա Թո՛ղ ջնջուէր վերջին հետքը այս բոլոր հէֆ գաղթականներուն, որ մենք ենք, միայն թէ մեր բարբարաւանդակին ապերախտ հողերուն վրայ՝ գարուններ գար առանց աղէտի, միայն թէ նոր տնկուած ծառերը վերստին չտապալէին, միայն թէ մեր երկրին մանուկները վերստին կեր չդառնային օտար գթութեան: Թո՛ղ օտարութեան այս բոլոր եգերքներուն վրայ վերջին հայերէն բառը խեղդուէր վերջին հայուն կոկորդին մէջ՝ միայն թէ մեր

digitised by A.R.A.R.@

հազարամեայ հողերուն վրայ ցարասիներն ու բարտիները շարունակէին դողդոջել իրենց հայերէն երգը եւ ժողովուրդը շարունակէր հոգր հերկել մեր ակօսներուն մէջ: Թո՛ղ վերջին հայ կրեսոսին վերջին արծաթի կտորը, ազտեղութեամբ շահուած, բռնագրաւուէր այս ափերուն վրայ՝ միայն թէ Շիրակայ դաշտին մէջ ցորեններր ուղէշ ուղէշ բարձրանային ու գետնախնձորի ուռերը աւիշով ուռճանային:

Ոչի՛նչ աւելի թանկագին է երկրի վրայ քան հայրենի հողը: Կ'անցնին բոլոր փառքերն եւ բոլոր որոտընդոստ երգերը, երբ անոնք չեն բխիր հայրենի երկրին ընդերքներէն: Կ'անցնին բոլոր պերճանքներն ու բոլոր պալատները, երբ իրենց շուրջը չեն ծգեր հայրենի ջրերուն վրայ: Կ'անցնին մարդիկը իրենք, հեռագնաց հովերու պէս, կ'անցնին փոշիի ամպերու եւ թեթեւ եղանակներու պէս, եթէ իրենց մարմարտաներով չեն խրած երկրին բուսահողին մէջ: Ի՞նչ մնացած է կանգուն, հայ ազգին աորինչութեամբ, բոլոր Ջմշկիկներէն ու բոլոր Էլէնորա Տիւզեներէն: Ի՞նչ մնացած է կանգուն, վաղուան մեր գեղեցկութեան ու փառքին համար, Վոսփորի եզերքը կառուցուած բոլոր Զրաղանի պալատներէն, մզկիթներէն ու բաղնիքներէն: Ո՛չ մէկ ամիրա ու ո՛չ մէկ Նաւպար փաշա, ո՛չ մէկ Նորատունկեան էֆէնտի ու ո՛չ մէկ Թրանֆօ Եաշ կը փախարինեն հազար շինականներ, որ մեր գիւղերուն մէջ, իրենց մագիլներով հայրենի հողը կր փորեն: Կ'անցնին բոլոր օտար սէրերն ու օտար տեսիլանքները, կ'անցնին բոլոր ներմակ աղջիկներն ու բոլոր գարունները, եւ ո՛չ մէկ վենետիկեան կոնտոլ, ո՛չ մէկ լուսնի լոյս, ո՛չ մէկ Վիեննական վալս կրնան վերադարձնել մեզի մեր մայրերուն խաղցր ժպիտը: Կ'անցնին առաջին նոր եղանակներուն ու նոր դարաշրջանին հետ՝ նոյնիսկ համակրելի Ուիլհելմ Սարոյեանները, — ի՛նչ որ կը մնայ մեր երգն է Արաբսի ափերուն վրայ, ի՛նչ որ կը մնայ Աբովեանի ստուերն է, որ կը յածի Քանաֆեռէն մինչեւ Աշտարակ: Կ'անցնին բոլոր խուճապահար սէրերը, որ չեն եղեր մեր դալարիքներէն, կ'անցնին բոլոր իշխանութիւններն ու բոլոր զօրութիւնները, որ չեն ծառայեր մեր հողերուն շէնութեան: Կ'անցնին օտար եզերքներու վրայ՝ մեր բոլոր կարօտներն իսկ, վասնզի բեղմնաւոր չեն: Ի՛նչ որ կր մնայ՝ մեր բիձաներուն բնիկ բարբառն է, որուն հրնչիւններուն մէջէն մարդ ականջր լսելով կրնայ լսել հին հայոց տոհմիկ շեշտը: Թո՛ղ Սէն-Լուէն մինչեւ Ֆրէզնօ, Պէյրութէն մինչեւ Շանկհայ մեր շինած տուներէն ո՛չ մէկ պատ քար քարի վրայ մնար՝ միայն թէ մեր անդերէն ու մեր ճամբաներէն նոր հորդաներ քառասմբակ չարշաւէին, անգամ մը եւս կոխկռտելով մեր սրբութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Աշխարհի բոլոր ճամբաներէն ու բոլոր փառէրէն, աշխարհի բոլոր հանոյքներէն ու բոլոր կիներէն՝ մեր բայլերը, ուշ կամ կանուխ, պիտի վերադառնան մեր էութեան, եթէ ազնիւ է մեր հոգին: Լսէ՛ ինչ երգ որ կայ Սէնի ափերէն մինչեւ Նիւ Եորքի հսկայ սրահներուն մէջ, — վերադարձը միշտ կարելի է, եթէ երկիրը կը շարունակէ արթընցնալ ի կեանք ամէն գարնան:

Կ'անցնին բոլոր փիլիսոփայութիւնները ու կ'անցնին բոլոր օտար կրէերը, ի'նչ որ կը մնայ՝ ժողովուրդն է, իր բեղուն երանգներով, ուր կ'եռեւեփին վաղուան բոլոր փառէրն ու բոլոր յաղթանակները: Որքան ատեն, որ կանգուն է մեր մեծ լեռը եւ անոր արբայական ստուերին տակ ազգը կ'ապրի, հոգ չէ թէ տուայտանքով, կարելի են բոլոր գարթօնքները:

Կ'անցնին բոլոր վէրքերն ու բոլոր յուսահատութիւնները, բոլոր նուաստութիւններն ու բոլոր ստրկամիտները, — ի'նչ որ կը մնայ հայ մանուկն է հայրենի հողին վրայ:

Ահա այս պէտք է բլլայ մեր Ալֆան ու մեր Օմեղան, մեր նշմարտութիւնն ու մեր արդարութիւնը: Թո՛ղ այս օտար եզերքներուն վրայ մեր վերջին երգը լռէ յաւիտեանս յաւիտենից՝ միայն թէ հայ շինականը լուսաբացին կարենայ իր գուարթութիւնը մրմնջել:

Թող ևո՛ր ածդահա մը եյլէր երկոքին Մասեաց վրայ, սրունքներէն մէկը նետէր մէկ լերան ու միւսը Արագածի լեռկ գագաթին ու ողջ հայոց Աշխարհը երիկամուտներէն սարսող ձայնով մը որոտար, լեցնելով կիրճերու մեր խոնարհ գիւղերը, Սանահինէն մինչեւ Սեւանի եզերքը, Զանգեզուրէն մինչեւ Շիրակայ դաշտը, թո՛ղ իր որոտը գոռալով թաւալէր աւաններէն ու բաղաքներէն.

«Կ'անցնին բոլոր փոքրորիկներն ու բոլոր ահագնադրդռդ պատերազմները, կ'անցնին բոլոր հորդաներն ու բոլոր բարբարոսները, կ'անցնին բոլոր հերետիկոսներն ու բոլոր պզտիկ պարոնները՝ իրենց սուտ իմաստութեամբ, Հայոց Ազգ, բայլերդ դուրս մի՛ նետեր այս աւանդականերէն, այս ծործորներէն ու այս խոպան հողերէն: Եթէ ևոյնիսկ բազուկներդ չկրնան հրացան բռնել, մագիլներովդ ճանկէ արդարութիւնդ, եթէ ևոյնիսկ ստիպուած բլլաս, անգամ մը եւս, ոդնայարդ ծռել, ոդջ հասակովդ ինկիր մեր կարմիր հողերուն վրայ: Աւելի յաւ է սողալ այստեղ՝ քան թէ գլուխ ցցել ուրիշին սահմաններուն վրայ: Ո՛չ մէկ ևոր ելլ այլեւս այս հողերէն: Ձակատագիրդ հոս է եւ արդութիւնդ հոս, վասնզի հոսկէ է միայն, որ վաղը բոլոր փառէրը կրնան արթնցնալ եւ բոլոր ցորեններբ բարձրանալ, գեղուղէշ, բոլոր ակօսներէն...»:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՀՍՍՀ Գրականության և արվեստի թանգարան
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՍՀ
digitised by ASPA.R.@

Յ. ՕՇԱԿԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 100ԱՄԵԱԿԸ

Յատուկ հրամանով Դեկտեմբերին կը լրանայ Յ. Օշականի Ծննդեան 100ամեակը։

Այդ առիթով՝ «Բազին»ի խմբագրութիւնը որոշած է նոյեմբեր ամսուան Դեկտեմբերի համարը ամբողջութեամբ նուիրել մեծանուն գրագէտին անձին ու գործին, ևս այդ՝ արդէն մէկտեղուած անտիպ լուսանկարներուն, ձեռագիր մասունքներուն, մերձաւորներու կողմէ գրուած յուշագրականութիւններուն եւ ուսումնասիրութիւններուն տորիքեր՝ ապահոված ենք նաեւ տարբեր շրջանակներու մտաւորականներուն մասնակցութիւնը։

Խմբագրութիւնս իր ամբողջ ճիգը ի գործ պիտի դնէ, որպէսզի բացառիկը ըլայ Օշականի անձին յատկանշական դիծերը եւ գրականութեան տարողութիւնը հնարաւոր հարազատութեամբ ցոլացնող հրատարակութիւն մը։

Ցիշեցնենք, որ նոր պատրաստուող գրութիւնները խմբագրութեանս պէտք է հասնին ամէնէն ուշը մինչեւ Օգոստոսի վերջը։

★

Տեղի անձկութեան պատճառով՝ ներկայ բացառիկին համար պատրաստուած կարգ մը գրութիւններ ստիպուեցանք տալ հետեւեալ, ինչպէս նաեւ քանորոշին դուրս ձգեցինք չարք մը ուրիշներ, որոնց կարգին՝ նաեւ Շուշանեանի «Խրճիթ ականարկը» եւ «Մեռելներուն արդար իրաւունքը» անուն էջերը։ Այդ գրութիւնները ընթերցողին պիտի ներկայացուին պարբերաբար։

Անցեալ տարուան ընթացքին, Հայաստանի Թէ Սփիւռքի մէջ, հայ գրականութիւնը կորանցուց դէպքեր ու մտաւորական չարք մը դէմքեր, որոնց մասին «Բազին»ի յաջորդական թիւերուն մէջ պիտի տանք կենսագրական ամփոփ տեղեկութիւններ, եւ նմոյշներ՝ իրենց գործերէն։

Ցաջորդ թիւով կը սկսինք հրատարակել Աւետիք Իսահակեանի անտիպ նամակներուն մէկ չարքը՝ Մարտիրոս Մինասեանի յառաջաբանով եւ ծանօթագրութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻՒԱՆԱՆ

Բացառիկ	25	Լ· Ո·
Հատավաճառ	12	Լ· Ո·
Տարեկան բաժնեգին	125	Լ· Ո·

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ	15	Ս· Ո·

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40	Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

PAKINE

REVUE MENSUELLE
LITERAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր
ԳՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամներ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԻՐՊԷՐԵԱՆ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Վարչական պատասխանատու
ՎԱՉԷ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

B. P. 11 - 8404 - Beyrouth - LIBAN
Tel. 296898

digitised by A.R.A.R.